

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
& ΔΙΚΑΙΟΥ**

Διπλωματική Εργασία

«ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑ»

ΚΟΥΤΑΝΤΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

Αριθμός Μητρώου: 09100057

Ακαδημαϊκό έτος: 2014-2015

Επιβλέπων: Κ. Θεολόγου

Μέλη εξεταστικής επιτροπής: Α. Αραγεώργης, Π. Ράπτη

Αθήνα 2015

Ευχαριστήριο μήνυμα

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, κατ' αρχάς, τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κύριο Κώστα Θεολόγου, για την άψογη συνεργασία και επικοινωνία καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης αυτής της εργασίας, τις συμβουλές και τη συνολική του βοήθεια. Δε θα μπορούσα να παραλείψω να ευχαριστήσω τη φίλη μου, Χρύσα Πλυμάκη, για τη βοήθειά της στην επιμέλεια της εργασίας, καθώς και την οικογένεια και τους φίλους μου για τη συνολική στήριξη που μου παρείχαν.

Φωτογραφία εξωφύλλου: Απεικονίζει έναν χιμπατζή αριστερά (φωτογραφία από τον Michael Nichols) και έναν μπονόμπο δεξιά (φωτογραφία από τον Christian Ziegler). Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://voices.nationalgeographic.com/2014/02/20/ask-animals-questions-science-world-weird/>. Προσπελάστηκε στις 18/12/2014.

Σύνοψη

Για τον David Hume, τα συναισθήματα κατείχαν κεντρική θέση στην ηθικότητα. Ο Immanuel Kant, αργότερα, εξαίροντας τη λογική επηρέασε τη φιλοσοφική σκέψη του σύγχρονου δυτικού κόσμου. Σήμερα, όμως, τα συναισθήματα φαίνεται να επανέρχονται στο προσκήνιο: η ενσυναίσθηση, η ανταπόδοση και η συμπόνια λαμβάνουν κεντρική θέση μέσα στην ηθική και θεωρούνται απαραίτητα στοιχεία της. Μελετώντας «ηθικές» συμπεριφορές πρωτευόντων ζώων και αναλύοντας ευρήματα της νευροεπιστήμης φαίνεται να επαληθεύεται μια βιολογική οπτική της ηθικότητας. Αυτή, πιθανώς, να αποτελεί εξελικτικό προϊόν της κοινωνικότητας στα θηλαστικά, πάνω στην οποία προστέθηκαν περισσότερο πολύπλοκα χαρακτηριστικά σε βάθος εκατομμυρίων ετών, μέχρι να φτάσει στην πιο αναπτυγμένη της έκφραση μέσα από τον άνθρωπο σήμερα.

Abstract

For David Hume, emotions occupied a major part of morality. Immanuel Kant, later, by praising reason, influenced the philosophical thinking in modern western world. Today it seems that emotions are coming back in the foreground; empathy, reciprocity and sympathy are placed right in the middle of morality and are considered essential for it. The study of “moral” behaviors of primates and neuroscience findings seem to support a biological perspective of morality. It is likely that morality is the evolutionary product of sociality found in mammals, which along with the addition of more complex characteristics over millions of years, helped morality reach its most advanced form in humans.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή	5
2. Η οικογένεια των πρωτευόντων	7
2.1. Τα είδη των πρωτευόντων	7
2.2. Χιμπατζήδες	9
2.3. Μπονόμπο	12
2.4. Σύγκριση μεταξύ χιμπατζήδων, μπονόμπο και ανθρώπου	15
3. Μια ιστορική αναδρομή στην ηθική	18
3.1. Πλάτωνας και Αριστοτέλης	18
3.2. Thomas Hobbes	22
3.3. David Hume	25
3.4. Immanuel Kant	27
3.5. John Stuart Mill	29
4. Ανθρωποκεντρικές προκαταλήψεις στη μελέτη συμπεριφορών σε ζώα	31
4.1. Κυβερνώνται τα ζώα από τα ένστικτα;	31
4.2. Ανθρωποκεντρισμός και θρησκεία	34
4.3. Ανθρωπομορφισμός	36
4.4. Βουσμάνοι και δύο μύθοι της ανθρώπινης φύσης	39
5. Εγωισμός, συναισθήματα και ηθική. Απαρχή της ηθικότητας στην κοινωνικότητα	42
5.1. Η ηθική θεώρηση του Δαρβίνου και ο κοινωνικός δαρβινισμός	42
5.2. Θεωρία του επιχρίσματος, ψυχολογικός εγωισμός και κοινωνικό συμβόλαιο	46
5.3. Ηθική της μέριμνας	52
5.4. Σημαντικότητα ενοράσεων και συναισθημάτων στην ηθική	55
5.5. Κοινωνικότητα και η σημασία της για την ηθική	59
5.6. Οριοθέτηση της ηθικής και τα επίπεδά της	62
6. Τα ηθικά αισθήματα	65
6.1. Ενσυναίσθηση	65

6.1.1. Ιστορική αναδρομή της ενσυναίσθησης	65
6.1.2. Ορισμός της ενσυναίσθησης.....	66
6.1.3. Συναισθηματική μετάδοση.....	69
6.1.4. Συμπονετικό ενδιαφέρον και παρηγοριά.....	73
6.1.5. Κατοπτρική αυτο-αναγνώριση και Θεωρία του Νου.....	76
6.1.6. Υιοθέτηση οπτικής και στοχευμένη βοήθεια.....	79
6.1.7. Ενσυναίσθηση και νευροεπιστήμες.....	82
6.1.8. Η εξέλιξη της ενσυναίσθησης στον άνθρωπο και η αυτόματη φύση της.....	85
6.2. Ανταπόδοση και αλτρουισμός	87
6.2.1. Ο αλτρουισμός στην βιολογία και η σχέση του με την ανταπόδοση	87
6.2.2. Ανταπόδοση σε πρωτεύοντα.....	88
6.2.3. Αλτρουισμός σε πρωτεύοντα και άλλα ζώα.....	90
6.2.4. Σύγκριση αλτρουισμού στα πρωτεύοντα και στον άνθρωπο.....	93
6.3. Ακριβοδικία	94
6.3.1. Ακριβοδικία και αποστροφή προς την ανισότητα	94
6.3.2. Ακριβοδικία σε πρωτεύοντα μέσω πειραμάτων της οικονομικής επιστήμης.....	97
6.3.3. Ακριβοδικία και συνεργατικότητα.....	98
6.4. Εναρμόνιση σχέσεων	100
7. Κοινωνική πίεση, ηθική κρίση και συλλογισμός	102
7.1. Κοινωνική πίεση	102
7.1.1. Μέριμνα για την κοινότητα σε πρωτεύοντα.....	102
7.1.2. Το σύστημα ανταμοιβής-τιμωρίας και η φήμη	105
7.1.3. Είναι δυνατή η αμεροληψία στην ηθική;	108
7.2. Ηθική κρίση και συλλογισμός	102
8. Συμπεράσματα	111
9. Βιβλιογραφία	114

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο άνθρωπος είναι ένα ηθικό ον και η φύση του είναι πολυσχιδής. Είμαστε ικανοί να επιδείξουμε καλοσύνη και να παρέχουμε κοπιαστική βοήθεια προς τους άλλους, χωρίς να αναμένουμε κάποιο αντάλλαγμα. Μπορούμε, όμως, να γινόμαστε συχνά εγωιστές και άλλες φορές βίαιοι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Γερμανός στρατηγός Erwin Rommel. Ενώ εκπροσωπούσε τη ναζιστική Γερμανία κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ήταν υπεύθυνος για το θάνατο πολλών ανθρώπων κατά τη διάρκεια μαχών, δεν αποδεχόταν την ιδέα του φόνου για πολιτικούς σκοπούς· κατά κανόνα αψηφούσε τις διαταγές για εκτελέσεις από τον ίδιο τον Χίτλερ (Görlitz, 2015: 2) και γενικότερα θεωρούνταν ανθρωπιστής (Battistelli, 2010: 61). Δεν μπορούμε, ούτε θέλουμε, να αρνηθούμε την ύπαρξη των «άσχημων» πλευρών μας, χωρίς τις οποίες άλλωστε η ηθικότητα θα στερούνταν νοήματος. Ταυτόχρονα, όμως, δεν πρέπει να εμμένουμε σε αυτές ή να τις θεωρούμε κυρίαρχα στοιχεία του πυρήνα της ηθικότητας.

Στη θεώρησή μας, αποδεχόμαστε τη θεωρία της εξέλιξης, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη φύση είναι προϊόν φυσικών διεργασιών. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζουμε ότι έχουμε μια έμφυτη ικανότητα για ηθική. «Είναι δυνατή μια «φυσικοποιημένη» (naturalized) ηθική», όπως πολύ εύστοχα ονομάζει σ' ένα άρθρο του ο Βρετανός καθηγητής φιλοσοφίας Philip Kitcher (Kitcher, 2014: 245), ώστε να μπορεί τελικά αυτή να στηριχθεί σε δεδομένα των φυσικών επιστημών και να εξηγηθεί από αυτά;

Σε μια προσπάθεια να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, θα αναλύσουμε μελέτες, πειράματα και έρευνες συμπεριφορών μη-ανθρώπινων ζώων και μερικών ευρημάτων των νευροεπιστημών. Θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε πρωτεύοντα ζώα, τα οποία είναι οι εξελικτικά πλησιέστεροι συγγενείς μας. Πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας ότι κατά τη μελέτη σε πρωτεύοντα παρατηρούμε πραγματικές συμπεριφορές «ηθικού χαρακτήρα» (είναι), και όχι κανονιστικές, όπως στους ανθρώπους (τι πρέπει να κάνουμε για να είμαστε

ηθικοί). Αυτό το *χάσμα είναι / δέοντος* (Baggini και Fosl, 2014: 293-295) θα αναλυθεί εκτενέστερα εντός της εργασίας.

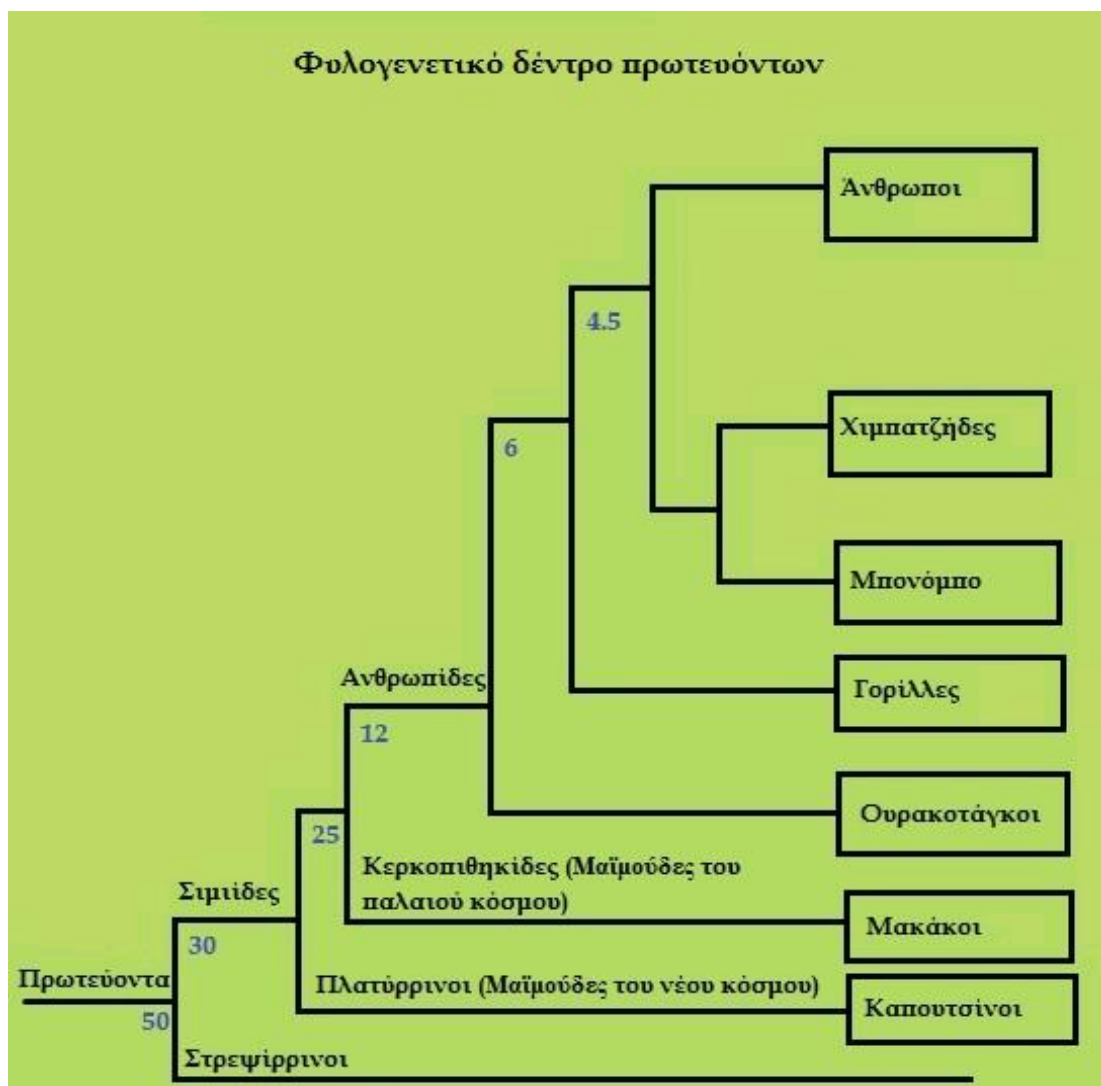
Δε διατεινόμαστε ότι τα μη-ανθρώπινα πρωτεύοντα είναι ηθικά όντα, αφού η ηθικότητα αποτελεί ανθρώπινη κατασκευή και είναι αδύνατο να μπορεί να περιγραφεί με ακρίβεια σε άλλα όντα εκτός από τον ίδιο τον άνθρωπο. Όμως, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι εκδηλώνουν συμπεριφορές, οι οποίες ιδωμένες από ένα «ηθικό πρίσμα», μπορούν να μας δώσουν σημαντικές πληροφορίες για την προέλευση και τα θεμέλια της ηθικότητας. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, ώστε κάποιες ανθρωποκεντρικές προκαταλήψεις να μη «σκιιάσουν» την οπτική μας. Αρχικά, όμως, θα είναι βοηθητικό να δούμε ποια είναι η «οικογένεια» των ανθρώπων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΕΥΟΝΤΩΝ

2.1 ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΕΥΟΝΤΩΝ

Η άμεση «οικογένεια» των ανθρώπων αποτελείται από τους τέσσερις μεγάλους πιθήκους (χιμπατζήδες, μπονόμπο, γορίλλες και ουρακοτάγκους). Έπονται οι κατώτεροι πίθηκοι (γίββωνες) και περισσότερα από διακόσια είδη μαϊμούδων και προσιμίδων.

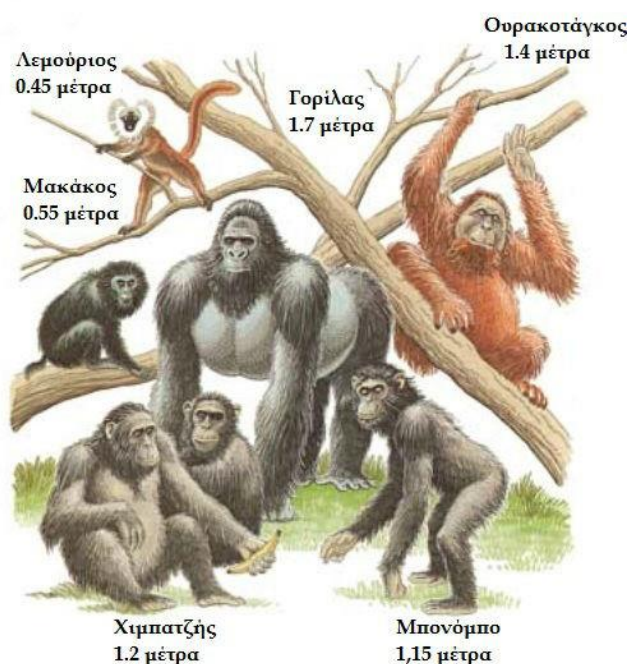

Εικόνα 2.1. Φυλογενετικό δέντρο Πρωτεύοντων. Αναφέρονται μόνο τα γένη και τα είδη που μας ενδιαφέρουν και για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις γνωστικής ικανότητας (Byrne R.W., 2000, σ. 547).¹ Τα νούμερα με μπλε χρώμα αντιστοιχούν σε, κατά προσέγγιση, χρονολογίες απόκλισης (σε εκατομμύρια ετών).

¹ Σχηματική απεικόνιση μεταφρασμένη στα ελληνικά. Η πρωτότυπη εικόνα υπάρχει διαθέσιμη στο άρθρο *The evolution of primate cognition* (Byrne R.W., 2000, σ. 547)

Μέχρι τη δεκαετία του 1960, οι άνθρωποι είχαν το δικό τους κλαδί στο εξελικτικό δέντρο, χωριστά από τους πιθήκους. Σήμερα, όμως, περαιτέρω συγκριτική μελέτη και δέντρα βασισμένα σε εξετάσεις DNA, τοποθετούν τον άνθρωπο μακριά από τις μαϊμούδες, αλλά ακριβώς ανάμεσα στους πιθήκους, κοντινότερα στους μπονόμπο και τους χιμπατζήδες απ' ότι στους γορίλλες και τους ουρακοτάγκους (de Waal, 2013: 26-27). Οι χρονολογίες απόκλισης υπολογίζονται στα 4,5² εκατομμύρια χρόνια από τον τελευταίο κοινό πρόγονο των ανθρώπων, χιμπατζήδων και μπονόμπο, 6 εκατομμύρια χρόνια από τους γορίλλες και 12 εκατομμύρια χρόνια από τους ουρακοτάγκους, όπως φαίνεται παραπάνω στην εικόνα 1 με το φυλογενετικό δέντρο πρωτευόντων (Byrne, 2000: 547).

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε κυρίως με τα δύο κοντινότερα, εξελικτικά, είδη στον άνθρωπο, τους χιμπατζήδες και τους μπονόμπο (Sadeghi και Vallian, 2013: 3), οπότε είναι σημαντικό να αναφέρουμε κάποια χαρακτηριστικά τους, εμφανισιακά, ιδιοσυγκρασιακά και κοινωνικά, πριν προχωρήσουμε.

Εικόνα 2.2. Απεικονίζονται κάποια από τα κύρια πρωτεύοντα με αντιστοιχίες των υψών τους.³

² Άλλες έρευνες τις τοποθετούν από 4.6 έως και 6 εκατομμύρια ετών (Chen και Li, 2001: 1).

³ Φωτογραφία μεταφρασμένη στα ελληνικά. Η πρωτότυπη βρίσκεται διαθέσιμη στο βιβλίο *Jane Goodall's Animal World Chimps* (Goodall, 1989: 10)

2.2. ΧΙΜΠΑΤΖΗΔΕΣ

Οι *χιμπατζήδες* (*Pan troglodytes*) ζουν στην Αφρική, κυρίως σε τροπικά δάση, αλλά απαντώνται και σε ξηρές σαβάνες, μωσαϊκά περιβάλλοντα με λιβάδια-δασότοπους και ορεινά δάση με υψόμετρο μέχρι και 3 χιλιόμετρα (Baker, 2005: 1). Ταξινομούνται ως ξεχωριστό είδος, αλλά χωρίζονται σε 4 υποείδη, ανάλογα με την περιοχή στην οποία κατοικούν: α) *χιμπατζήδες κεντρικής Αφρικής* (*Pan troglodytes troglodytes*), β) *χιμπατζήδες δυτικής Αφρικής* (*Pan troglodytes verus*), γ) *χιμπατζήδες ανατολικής Αφρικής* (*Pan troglodytes schweinfurthii*) και δ) *χιμπατζήδες Νιγηρίας-Καμερούν* (*Pan troglodytes ellioti*) (Nishida, 2014 α: 2). Το ύψος τους ποικίλει από 1 έως 1.7 μέτρα, όταν είναι όρθιοι και έχουν βάρος 32 έως 60 κιλά, με τους αρσενικούς να είναι, γενικά, πιο μεγαλόσωμοι από τους θηλυκούς. Φτάνουν το ενήλικο μέγεθός τους όταν είναι 14-16 ετών και μπορούν να ζήσουν μέχρι 60 έτη, με μέσο προσδόκιμο ζωής 40-45 έτη (Baker, 2005: 1) .

Είναι εξαιρετικά δυνατοί και γρήγοροι. Είναι παμφάγοι και τρέφονται με φρούτα, λαχανικά, έντομα αλλά και, σποραδικά, με άλλα ζώα (Baker, 2005: 1). Καλύπτονται από καφέ ή μαύρο τρίχωμα, αλλά τα πρόσωπά τους είναι γυμνά. Περνάνε αρκετό χρόνο τόσο στο έδαφος όσο και πάνω σε δέντρα, για να καλύψουν, όμως, μεγάλες αποστάσεις περπατάνε στο έδαφος. Πάνω στα δέντρα, όπου, ως επί το πλείστον, λαμβάνει μέρος η κατανάλωση τροφής, οι χιμπατζήδες χρησιμοποιούν με δεξιολογία τα χέρια τους για να αιωρούνται και να κάνουν άλματα από κλαδί σε κλαδί, αλλά και τα πόδια τους για να μετακινούνται. Το βράδυ κοιμούνται σε φωλιές πάνω σε δέντρα, φτιαγμένες από φύλλα και κλαδιά, κυρίως για να αποφεύγουν αρπακτικά ζώα (Nishida, 2014 α: 1).

Σε σχέση με τη συμπεριφορά τους, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στους τρόπους που φέρονται και επικοινωνούν μεταξύ τους. Εκφράσεις του προσώπου, καλέσματα και χειρονομίες αντανakλούν τις σχέσεις τους με τους ομοειδείς τους αλλά και με τους ανθρώπους. Μία συνηθισμένη γι' αυτούς συμπεριφορά είναι οι «επιδείξεις»: προβαίνοντας σε θορυβώδεις παραστάσεις, φωνάζοντας, εκτοξεύοντας πέτρες, χτυπώντας ή κλωτσώντας ό,τι βρεθεί στο δρόμο τους, θέλουν είτε να δείξουν τον ενθουσιασμό τους είτε να προσπαθήσουν να εντυπωσιάσουν ή να επιβληθούν σε ομοειδείς τους. Η

φιλική επαφή είναι εξαιρετικά σημαντική στους χιμπατζήδες και αφιερώνουν μεγάλα χρονικά διαστήματα στο να ψειρίζονται και να περιποιούνται ο ένας τον άλλο, ενώ επιδεικνύουν και «παιχνιδιάρικη» συμπεριφορά, γαργαλώντας, κυνηγώντας και παλεύοντας ο ένας με τον άλλο (Baker, 2005: 1-2).

Ζουν σε μεγάλες ομάδες στη φύση, γνωστές ως κοινότητες, μεγέθους από είκοσι μέχρι και πάνω από εκατό μέλη. Αυτές οι ομάδες μοιράζονται μια περιοχή και διαιρούνται σε υποομάδες διάφορων μεγεθών και ρευστής σύνθεσης. Αν και συχνά περνάνε μέρος της ημέρας μόνοι, είναι εκ φύσεως κοινωνικά ζώα, για τα οποία η συνεχής μοναξιά είναι οδυνηρή. Τυπικά ένας χιμπατζής έχει αρκετές γνωριμίες, τις οποίες και επισκέπτεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα (Baker, 2005: 3). Είναι ιεραρχικά ζώα και έχουν πατριαρχικό ιεραρχικό σύστημα, επιδεικνύοντας προτεραιότητα στην πρόσβαση σε φαγητό και σε ερωτικούς συντρόφους και συχνά δείχνουν τη χαμηλότερη θέση τους στην ιεραρχία με υποκλίσεις ή βρυχηθμούς. Η ιεραρχία στους αρσενικούς χιμπατζήδες είναι ρευστή. Εύκολα προσχωρούν σε άλλες υποομάδες της κοινότητας ή τις εγκαταλείπουν με απόλυτη ελευθερία. Τα αρσενικά περνούν όλη τη ζωή τους εντός της κοινότητας στην οποία γεννήθηκαν, περιστασιακά, όμως, μπορεί ένα νεαρό αρσενικό να μεταφερθεί σε άλλη κοινότητα με τη μητέρα του. Αντιθέτως, τα περισσότερα θηλυκά αφήνουν της γενετήσιες κοινότητές τους για να ενωθούν με μια γειτονική κοινότητα όταν ωριμάζουν, περίπου στην ηλικία των 11 (Nishida, 2014 α: 1).

Είναι εχθρικοί προς άλλες κοινότητες, επιδεικνύοντας έντονη εδαφική συμπεριφορά. Έχουν μάλιστα παρατηρηθεί, σε σπάνιες περιπτώσεις, βίαιοι διαπληκτισμοί μεταξύ χιμπατζήδων γειτονικών κοινοτήτων, μερικές φορές ακόμη και θανάσιμοι (Watts κ.α., 2006: 161). Έχουν, ακόμη, παρατηρηθεί περιπτώσεις βρεφοκτονιών (Arcadi και Wrangham, 1999: 337) και κανιβαλισμού (Bygott, 1972: 410) από ενήλικα αρσενικά, και σε μικρότερο βαθμό από ενήλικα θηλυκά, με πιθανότερο λόγο πίσω από αυτή τη μορφή βίας ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό ανταγωνισμό. Πέραν της σπάνιας βίαιης συμπεριφοράς, όμως, παρουσιάζουν και περίπλοκες κοινωνικές στρατηγικές, όπως συνεργασία σε μάχες και καλλιέργεια συνασπισμών και συμμαχιών (Nishida, 2014 α: 1).

Στους χιμπατζήδες σε αιχμαλωσία, η στέγαση σε κοινωνικές ομάδες είναι απαραίτητη για μια ποιοτική ζωή. Όμως, δεν είναι εύκολη η δημιουργία

και η διατήρηση τέτοιων ομάδων λόγω της εχθρότητας που επιδεικνύουν προς τους αγνώστους, κάνοντας απαραίτητη μια ομαλή εισαγωγή των νέων μελών. Ακόμη και τότε αποτελούν συχνό φαινόμενο οι καυγάδες μεταξύ τους, μιας και χρειάζονται χρόνο για να επιβάλουν μια ιεραρχία (Baker, 2005: 3-4).

Εικόνα 2.3. Ένας χιμπατζής χρησιμοποιεί ένα κλαδί ως εργαλείο για να ανοίξει τρύπα σε μια φωλιά τερμιτών. Φωτογραφία από τον Ian Nichols.⁴

Οι χιμπατζήδες είναι ιδιαίτερα ευφυείς και μπορούν να λύσουν πολλά είδη προβλημάτων που τους τίθενται από εκπαιδευτές και πειραματιστές. Αρκετοί ερευνητές έχουν διδάξει σε χιμπατζήδες τη νοηματική γλώσσα ή γλώσσες βασισμένες σε επίδειξη από «ανταλλακτικά σύμβολα» (tokens) ή εικονογραφημένα σύμβολα. Είναι πολύ επιδέξιοι στη χρήση εργαλείων, χρησιμοποιώντας μίσχους από χορτάρι, κλαδιά ή κομμάτια από φλοιό δέντρων για να «ψαρέψουν» τερμίτες, πέτρες, ρίζες και ξύλα ως σφυρί και αμόνι για να σπάσουν σκληρούς καρπούς (Nishida, 2014 α: 2), αλλά και «φυλλώδη» σφουγγάρια για να πιουν νερό (Whiten κ.α., 2001: 1490). Πρόσφατα μάλιστα παρατηρήθηκε σε χιμπατζήδες στη φύση η ικανότητά τους να χρησιμοποιούν διαδοχικά διαφορετικά εργαλεία, ως σετ: με ένα στιβαρό

⁴ Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://news.nationalgeographic.com/news/2014/07/140710-intelligence-chimpanzees-evolution-cognition-social-behavior-genetics/>. Προσπελάστηκε στις 25/12/2014.

κλαδί αρχικά έσκαβαν το στόμιο μιας φωλιάς τερμιτών και έπειτα με ένα λεπτοκαμωμένο μακρύ κλαδί «ψάρευαν» τους τερμίτες (Koops κ.α., 2014: 1). Όταν απειλούνται εκτοξεύουν πέτρες και κλαδιά, ενώ κλαδιά χρησιμοποιούν και για να επιθεωρήσουν νεκρούς πύθωνες ή άλλα ασυνήθιστα αντικείμενα που ενδέχεται να είναι επικίνδυνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι χιμπατζήδες διαφέρουν, ανά τοποθεσία, στο «ρεπερτόριο» χρήσης εργαλείων, με τους νεαρότερους να υιοθετούν συμπεριφορές από τους γηραιότερους. Ομοίως, παρουσιάζουν και άλλες «πολιτισμικές» διαφορές, όπως στην κατανάλωση διαφορετικών τροφικών ειδών και στην επικοινωνία μέσω χειρονομιών (Nishida, 2014 α: 2).

Η ευφυΐα, η αποκριτικότητα και ο ενθουσιασμός που επιδεικνύουν οι χιμπατζήδες τους κάνουν ιδανικά μη-ανθρώπινα υποκείμενα για ψυχολογικά, ιατρικά και βιολογικά πειράματα και υπάρχει εκτεταμένη έρευνα πολλών δεκαετιών βασισμένη πάνω τους. Τέλος, να αναφέρουμε ότι θεωρούνται είδος προς εξαφάνιση λόγω της καταστροφής των δασών και του παράνομου κυνηγιού τους από τους ανθρώπους (bushmeat)⁵ (Nishida, 2014 α: 1-2).

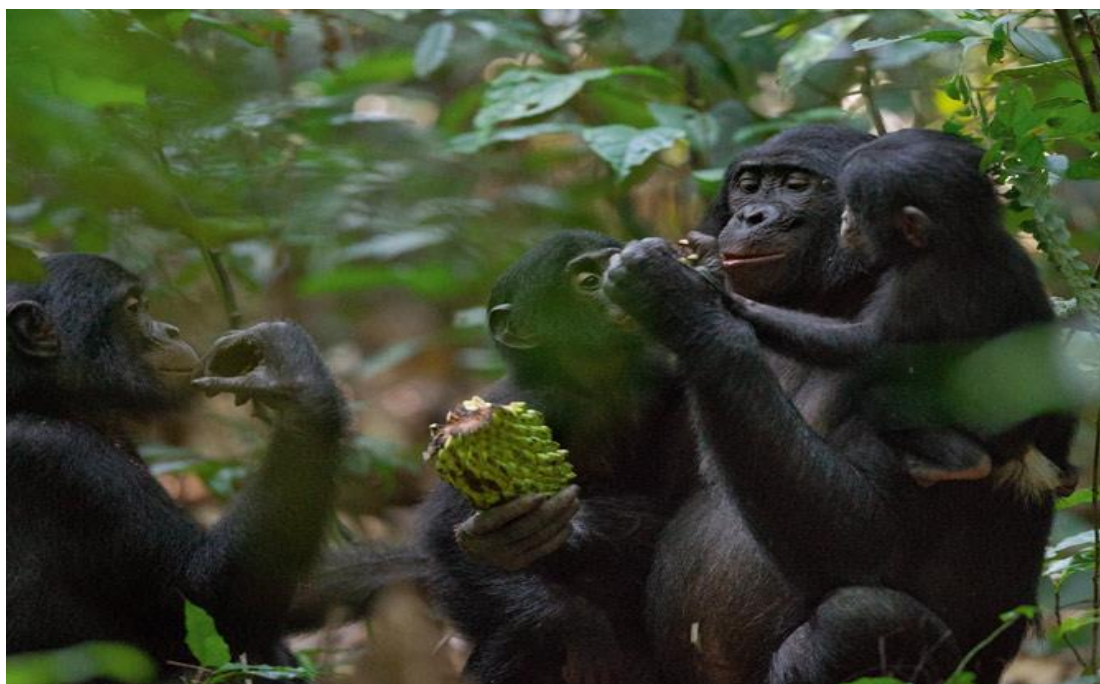
2.3. ΜΠΟΝΟΜΠΟ

Οι *μπονόμπο* (*Pan paniscus*), θεωρούνταν υποείδος του χιμπατζή έως το 1933, όταν και ταξινομήθηκαν για πρώτη φορά (Coolidge, 1933: 2). Στη φύση ζουν μονάχα στα πεδινά τροπικά δάση κατά μήκος της νότιας κοίτης του ποταμού Κονγκό, στη Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό (πρώην Ζαΐρ). Μοιάζουν πολύ με τους χιμπατζήδες όσον αφορά τα εξωτερικά χαρακτηριστικά, όμως είναι λίγο πιο λεπτοί, έχουν μακρύτερα άκρα, στενότερο στήθος και πιο στρογγυλό κεφάλι. Είναι ελάχιστα πιο μικρόσωμοι από τους χιμπατζήδες, αν και είναι γνωστοί και ως πυγμαίοι χιμπατζήδες, με τους αρσενικούς μπονόμπο να ζυγίζουν περίπου 39 κιλά και τους θηλυκούς περίπου 31, αλλά έχουν το ίδιο ύψος, περίπου 1.15 μέτρα όταν είναι όρθιοι. Το μέσο προσδόκιμο ζωής τους υπολογίζεται στα 40 περίπου έτη. Παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τους χιμπατζήδες και στον τρόπο ζωής, αλλά έχουν και πολλές σημαντικές

⁵ Πρόκειται για κρέας από μη-οικόσιτα θηλαστικά, ερπετά, αμφίβια και πουλιά, που αποτελούν αντικείμενα θηράματος για τροφή σε τροπικά δάση. Η εμπορική συγκομιδή και το εμπόριο της άγριας ζωής θεωρούνται απειλή για τη βιοποικιλότητα (<http://en.wikipedia.org/wiki/Bushmeat>. Προσπελάστηκε στις 25/12/2014).

διαφορές, κυρίως σε σχέση με την κοινωνικότητα και την επιθετικότητα (Nishida, 2014 β).

Είναι παμφάγα ζώα και τρέφονται κυρίως με φρούτα, βότανα, ρίζες και άλλα φυτικά προϊόντα τα οποία, σε ορισμένες περιοχές, έχει παρατηρηθεί ότι τα μοιράζονται μεταξύ τους και τα πλένουν σε ρυάκια (Bermejo κ.α., 1994: 880). Η διατροφή τους συμπληρώνεται με ασπόνδυλα, όπως κάμπιες και γαιοσκώληκες, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις έχουν παρατηρηθεί να τρώνε μικρά σπονδυλωτά ζώα. Αντίθετα με τους χιμπατζήδες, δεν κυνηγάνε μαϊμούδες, αλλά αντ' αυτού παίζουν και ψειρίζονται μαζί τους. Τρέφονται κυρίως πάνω σε δέντρα και κατεβαίνουν στο έδαφος για να μετακινηθούν σε άλλα δέντρα. Όπως και οι χιμπατζήδες, κοιμούνται πάνω σε δέντρα για να αποφεύγουν αρπακτικά ζώα, φτιάχνοντας κρεβάτια από φύλλα. Καλύπτονται από μαύρο τρίχωμα και έχουν μαύρο πρόσωπο εκ γενετής (Nishida, 2014 β). Σε σύγκριση με τους άλλους πιθήκους θεωρείται ότι έχουν τη μεγαλύτερη προδιάθεση για βάδισμα στα δύο πόδια, αν και ως επί το πλείστον περπατάνε και με τα τέσσερα άκρα (Myers Thompson, 2002: 66).

Εικόνα 2.4. Ένας θηλυκός μπονόμπο μοιράζεται ένα τροπικό φρούτο (junglesor fruit) με το γιο της και ένα μη συγγενή νεαρό, ενώ ένας ενήλικος αρσενικός περιμένει, ελπίζοντας σε «ελεημοσύνη». Φωτογραφία από τον Christian Ziegler.⁶

⁶ Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.nydailynews.com/news/world/national-geographic-photos-show-bonobos-love-sex-survive-article-1.1273287>. Προσπελάστηκε στις 25/12/2014.

Οι μπονόμπο ζουν σε κοινότητες που αριθμούν από 30 έως και πάνω από 100 μέλη καταλαμβάνοντας περιοχές από 22 έως και 60 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Χωρίζονται σε υποομάδες των 6 έως 15 ατόμων, που αναζητούν μαζί τροφή, με τη σύνθεση της υποομάδας να είναι ρευστή. Όπως και οι χιμπατζήδες, οι μπονόμπο είναι ιεραρχικά ζώα, όμως έχουν μητριαρχικό ιεραρχικό σύστημα, παρά το γεγονός ότι οι αρσενικοί είναι μεγαλύτεροι σε μέγεθος. Έτσι, οι θηλυκοί μπονόμπο μαζί με τα παιδιά τους αποτελούν τον πυρήνα στις περισσότερες υποομάδες και οι αρσενικοί τείνουν να ακολουθούν τους ώριμους θηλυκούς. Οι θηλυκοί συνασπίζονται ενάντια στους ενήλικους αρσενικούς και βοηθάνε τους ενήλικους γιους τους να βελτιώσουν την ιεραρχική κατάταξή τους.⁷ Όπως και οι χιμπατζήδες, οι αρσενικοί μένουν μόνιμα στη γενέτειρα κοινότητα, ενώ οι θηλυκοί μεταναστεύουν σε γειτονικές κοινότητες κατά την σεξουαλική ωρίμανση τους (Stanford, 1998: 402). Οι αρσενικοί μοιράζονται φαγητό και ψειρίζονται λιγότερο συχνά με άλλους αρσενικούς, ενώ οι θηλυκοί μοιράζονται φαγητό και ψειρίζονται κυρίως μεταξύ τους. Αρσενικοί και θηλυκοί, ανεξαρτήτως ηλικίας, προβαίνουν σε σεξουαλικές συμπεριφορές, που προάγουν τους κοινωνικούς δεσμούς, και μάλιστα συχνά με άτομα του ιδίου φύλου (Bailey και Zuk, 2009: 440).

Φαινόμενα όπως βρεφοκτονία και κανιβαλισμός δεν έχουν παρατηρηθεί ποτέ σε πληθυσμούς μπονόμπο, σε αντίθεση με τους χιμπατζήδες. Δεν έχουν παρατηρηθεί ούτε θανατηφόρες επιδρομές σε γειτονικές κοινότητες και δεν υπάρχει, μάλιστα, κανένα καταγεγραμμένο περιστατικό για θανατηφόρα επίθεση σε ομοειδείς τους. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι δεν παρουσιάζουν καθόλου επιθετικότητα, αφού υπάρχουν καταγεγραμμένες αρκετές ομαδικές επιθέσεις σε ζωολογικούς κήπους, κυρίως από θηλυκούς σε αρσενικούς μπονόμπο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμπεριφορά τους σε περιπτώσεις εδαφικών διαφορών με γειτονικές κοινότητες. Ενώ οι χιμπατζήδες καταφεύγουν σε βία, μερικές φορές ακόμη και θανατηφόρα, οι μπονόμπο κάποιες φορές αλλάζουν κατεύθυνση για να αποφύγουν την άλλη ομάδα, ως επί το πλείστον, όμως, θα πλησιάσουν τους γείτονες, με τους αρσενικούς να κάνουν συχνά «επιδείξεις», αλλά σπάνια να παλεύουν. Μετά την πάροδο κάποιου χρονικού διαστήματος, οι θηλυκοί αρχίζουν να

⁷ Στο πρωτότυπο κείμενο “dominance rank”.

συναναστρέφονται με θηλυκούς της άλλης ομάδας και να επιδίδονται σε «τρίψιμο» των γεννητικών τους οργάνων ή ψείρισμα. Μετά την αρχική αναστάτωση οι δύο ομάδες συχνά τρέφονται από το ίδιο δέντρο και παραμένουν μαζί για εκτεταμένες περιόδους, με συχνές σεξουαλικές επαφές μεταξύ αρσενικών και θηλυκών των δύο διαφορετικών ομάδων (Furuichi, 2011: 138-139). Η «εξισωτική» (egalitarian) και ειρηνική κοινωνία των μπονόμπο είναι πιθανό να έχει εξελιχθεί ως αποτέλεσμα του μειωμένου ανταγωνισμού λόγω της αφθονίας φαγητού στο φυσικό τους περιβάλλον (Nishida, 2014 β).

Δυστυχώς, η παρατήρησή τους στη φύση έμεινε για περισσότερο από μια δεκαετία στάσιμη λόγω του αιματηρού εμφυλίου πολέμου, που μαινόταν στη Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό, ο οποίος υπολογίζεται ότι στοίχισε τη ζωή σε περίπου πέντε εκατομμύρια ανθρώπους και από τον οποίο πρόσφατα ανέκαμψε (de Waal, 2013: 126). Οι μπονόμπο θεωρούνται είδος προς εξαφάνιση, με εκτίμηση του συνολικού πληθυσμού τους σε λιγότερο από 40.000. Όπως και οι χιμπατζήδες, κινδυνεύουν κυρίως λόγω της καταστροφής των δασών και του παράνομου κυνηγιού τους από τους ανθρώπους (bushmeat) (Nishida, 2014 β).

2.4. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΧΙΜΠΑΤΖΗΔΩΝ, ΜΠΟΝΟΜΠΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Όπως είδαμε παραπάνω, οι χιμπατζήδες και οι μπονόμπο παρουσιάζουν μεταξύ τους πολλές ομοιότητες, αλλά και πολλές διαφορές. Σε πρόσφατο πείραμα πάνω στη συνεργατικότητα, οι μπονόμπο σημείωσαν καλύτερη επίδοση από τους χιμπατζήδες. Συγκεκριμένα, έπρεπε να συνεργαστούν για να βρουν τροφή. Όταν η τροφή μπορούσε να μονοπωληθεί, οι μπονόμπο σημείωσαν μεγαλύτερη επιτυχία. Αποδείχθηκαν περισσότερο ανεκτικοί όταν τρέφονταν μαζί με ομοειδείς, εκδηλώνοντας κοινωνικο-σεξουαλική συμπεριφορά και παιχνίδι. Οι χιμπατζήδες, αντίθετα, φάνηκε να μην μπορούν να ξεπεράσουν τις ανταγωνιστικές τάσεις τους (Hare κ.α., 2007: 619). Σε διαφορετικό πείραμα, συγκρίσεις ανάμεσα σε ορφανά μωρά⁸ χιμπατζήδων και

⁸ Αποτελεί συνηθισμένο φαινόμενο η ύπαρξη αρκετών ορφανών σε καταφύγια, όταν οι μητέρες τους πέφτουν θύματα παράνομου κυνηγιού (bushmeat).

μπονόμπο έδειξαν ότι μόνο οι μπονόμπο επιδεικνύουν κοινωνικο-σεξουαλική συμπεριφορά σε στιγμές αναστάτωσης (Woods και Hare, 2011: 114-115).

Όσον αφορά σε ευρήματα της Νευροεπιστήμης, έρευνα δείχνει ότι οι μπονόμπο, σε σχέση με τους χιμπατζήδες, έχουν καλύτερη αντίληψη της δυσφορίας στους άλλους, είναι περισσότερο μεροληπτικοί απέναντι σε βλαπτικές συμπεριφορές και έχουν καλύτερο έλεγχο των επιθετικών τους παρορμήσεων. Προτείνεται ότι το νευρικό αυτό σύστημα υποδεικνύει αυξημένη ενσυναισθητική ευαισθησία και αντίληψη σε εκκλήσεις βοήθειας, και διακριτές συμπεριφορές, όπως σεξουαλική επαφή και παιχνίδι για επίλυση εντάσεων (Rilling κ.α., 2012: 369). Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι οι κοινωνικο-σεξουαλικές συμπεριφορές είναι άμεσα συνυφασμένες με το είδος των μπονόμπο και ξεκινάνε πολύ νωρίς στη ζωή τους.

Αναφορικά με τις γνωστικές ικανότητες μπονόμπο και χιμπατζήδων, σε πρόσφατη έρευνα με μεγάλου εύρους γνωστικά προβλήματα περί κατανόησης του φυσικού και κοινωνικού κόσμου (Herrmann κ.α., 2010: 1), οι μπονόμπο αποδείχθηκαν πιο ικανοί στην επίλυση προβλημάτων σχετικών με τη Θεωρία του Νου⁹ και στην κατανόηση μιας κοινωνικής αιτιότητας. Οι χιμπατζήδες, με τη σειρά τους, επέδειξαν αυξημένη ικανότητα σε προβλήματα που απαιτούσαν τη χρήση εργαλείων και μια κατανόηση της φυσικής αιτιότητας.

Κλείνοντας, αξίζει να αναφερθούμε στη γονιδιωματική σύγκριση μεταξύ του ανθρώπου και των πλησιέστερων «συγγενών» του. Ενώ παλαιότερα άρθρα κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι μοιραζόμαστε το 98.8% του DNA μας με τους χιμπατζήδες (Chen και Li, 2001: 1), μεταγενέστερη έρευνα αποκαλύπτει την ύπαρξη νουκλεοτιδίων μοναδικών σε κάθε είδος και τοποθετεί την ομοιότητα των δυο γονιδιωμάτων στο 96% (Varki και Nelson, 2007: 191). Μία πρόσφατη έρευνα επιβεβαιώνει ότι μοιραζόμαστε κάποια γονίδια με τους μπονόμπο, αλλά όχι με τους χιμπατζήδες και άλλα γονίδια με τους χιμπατζήδες, αλλά όχι με τους μπονόμπο (Prüfer κ.α., 2012: 527). Με τη δημοσίευση, ωστόσο, του γονιδιώματος των μπονόμπο μόλις το 2012 και από ένα μονάχα πίθηκο, περιμένουμε πιο ακριβείς συγκρίσεις DNA στο μέλλον.

⁹ Θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη θεωρία αυτή στο έκτο κεφάλαιο.

Δεν είναι μονάχα οι χιμπατζήδες σημαντικοί στην ιστορία της ανθρώπινης εξέλιξης. Ο «παραγνωρισμένος συγγενής» μπονόμπο είναι εξίσου σχετικός. Το είδος μας μοιράζεται ένα μωσαϊκό από χαρακτηριστικά και από τους δύο πιθήκους (de Waal, 2013: 159).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ

Τι είναι η ηθική; Κατά τον Σωκράτη, είναι το να καταλάβουμε «πώς πρέπει να ζούμε» και γιατί. Όταν προσπαθούμε να δώσουμε έναν ορισμό για την ηθική, κάτι τέτοιο αποδεικνύεται αδύνατο. Υπάρχουν πολλές ανταγωνιστικές θεωρίες για την ηθική, με καθεμία τους να αρθρώνει μια διαφορετική αντίληψη για τον ηθικό βίο και κάθε ορισμός που υπερβαίνει την απλή διατύπωση του Σωκράτη αναπόφευκτα προκαλεί την αντίδραση τουλάχιστον μιας εξ αυτών (Rachels και Rachels, 2012: 19). Παρά το γεγονός, λοιπόν, ότι υφίσταται για χιλιάδες χρόνια, αποτελεί, ίσως, τον πιο αμφιλεγόμενο κλάδο της φιλοσοφίας. Θα μας βοηθούσε, ωστόσο, να αναφέρουμε επιγραμματικά τις ηθικές θεωρίες μερικών από τους πιο σημαντικούς φιλοσόφους, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το πεδίο αυτό.

3.1 ΠΛΑΤΩΝΑΣ (428-348 π.Χ.) και ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (384-322 π.Χ.)

Όμοια με πολλούς αρχαίους φιλόσοφους, ο Πλάτωνας διατηρούσε μια αρεταϊκή αντίληψη για την ηθική και πίστευε ότι η ευδαιμονία ήταν ο απώτερος σκοπός της ηθικής σκέψης και συμπεριφοράς. Θεωρούσε ότι οι αρετές αποτελούσαν απαραίτητες ικανότητες και προϋποθέσεις για την επίτευξη της ευδαιμονίας. Η ευδαιμονία κατά τον Πλάτωνα δεν είχε την έννοια της ευτυχίας, όπως χρησιμοποιείται σήμερα, αλλά ήταν πλησιέστερη στην έννοια της ευζωίας. Στο ίδιο του το έργο η ευτυχία είχε διαφορετικές ερμηνείες. Η αρνητική προσέγγιση της ευτυχίας στα πρώτα έργα του,¹⁰ με στόχο την υπονόμηση των παραδοσιακών αξιών, μετασχηματίστηκε σε θετική αργότερα,¹¹ ως μια κατάσταση τελειότητας, η οποία είναι αντιληπτικά δύσκολη, γιατί βασίζεται σε μεταφυσικές υποθέσεις συγκεχυμένες και εκτός της σφαίρας της συνήθους αντίληψης. Σε σημαντικά του κείμενα, οι ηθικές του απόψεις εμφανίζονται να εκφράζουν ιδιαίτερη αυστηρότητα και αυταπάρνηση, με την ψυχή να παραμένει απόμακρη από τις σωματικές απολαύσεις και την

¹⁰ Στους σωκρατικούς διαλόγους.

¹¹ Κυρίως στο έργο του *Πολιτεία*, το οποίο έγραψε περίπου το 380 π.Χ.

κοινωνική ζωή να απαιτεί την υποταγή των προσωπικών επιθυμιών και στόχων (Frede, 2013). Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ εγωισμού και αλτρουισμού, ο Πλάτωνας δε διέκρινε κάποια σύγκρουση καθώς θεωρούσε ότι όποιος συμπεριφέρεται άσχημα καταλήγει να βλάπτει τον ίδιο τον εαυτό του (Baggini και Fosl, 2014: 137).

Η δυσκολία στην κατανόηση της ηθικής σκέψης του Πλάτωνα έγκειται στο γεγονός ότι υπέστη αρκετές μετατροπές κατά τη διάρκεια της μακράς του ζωής. Ενώ στους πρώιμους Σωκρατικούς διαλόγους δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η αναζήτηση των αρετών και του ανθρώπινου καλού πάει πέρα από την ανθρώπινη διάσταση, κατά τη μέση περίοδο των διαλόγων του υπάρχει μια έντονη μεταστροφή προς τη μεταφυσική, η οποία τον οδηγεί στη διατύπωση των Μορφών (ιδεών), αιώνιων και αναλλοίωτων, ως πραγματική φύση όλων των πραγμάτων. Επίσης, πιστεύει ότι οι ηθικές αξίες προϋποθέτουν κατάλληλη πολιτική τάξη, επιτεύξιμη μόνο υπό την καθοδήγηση ηγετών με άτεγκτη φιλοσοφική εκπαίδευση. Στους τελευταίους του διαλόγους, αντίθετα, επιδεικνύει μια αυξανόμενη τάση να βλέπει μια ενότητα ανάμεσα στον μικρόκοσμο της ανθρώπινης ζωής και το μακροκοσμικό σύστημα ολόκληρου του σύμπαντος (Frede, 2013).

Επηρεασμένος από τους πυθαγόρειους, αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην αρμονία και την ενότητα ανάμεσα σε ηθικά και πολιτικά ιδεώδη, παραλληλίζοντας την εναρμόνιση των μερών της ψυχής με την αρμονική συγκρότηση των μερών της κοινωνίας σε ένα σώμα (Baggini και Fosl, 2014: 66).

Στην Πλατωνική φιλοσοφία δεν υπάρχει δέσμευση σε βασικές ηθικές αρχές, που να μπορούν να εξηγήσουν την προέλευση των κανόνων της ανθρώπινης διάδρασης, όπως θα απαιτούσαν σύγχρονες συζητήσεις αλλά ούτε και μια ολοκληρωμένη απεικόνιση της κατάστασης ευδαιμονίας (Frede, 2013). Μια πιο ολοκληρωμένη θεώρηση για την αρεταϊκή ηθική έμελλε να αναπτύξει ο μαθητής του, ο Αριστοτέλης.

Ο Αριστοτέλης αντιλαμβανόταν την ηθική θεωρία ως ξεχωριστό πεδίο από τις θεωρητικές επιστήμες. Πίστευε ότι μελετάμε την ηθική για να βελτιώσουμε τις ζωές μας, οπότε η κύρια ενασχόλησή της είναι η φύση της ανθρώπινης ευζωίας. Ακολουθώντας τον Πλάτωνα και τον Σωκράτη, τοποθετεί τις αρετές σε κεντρικό σημείο για μια καλή ζωή. Όπως ο Πλάτωνας,

θεωρεί τις ηθικές αρετές (π.χ. δικαιοσύνη, ανδρεία, κτλ.) σύνθετες λογικές, συναισθηματικές και κοινωνικές ικανότητες, απορρίπτοντας όμως την πλατωνική θεώρηση ότι η μελέτη επιστημών και μεταφυσικής είναι απαραίτητη προϋπόθεση για μια πλήρη αντίληψη του καλού μας. Απαραίτητη για το ευ ζην είναι μια κατάλληλη αξιολόγηση του τρόπου με τον οποίο αγαθά όπως η φιλία, η απόλαυση, η αρετή, η τιμή και ο πλούτος μπορούν να συνδυαστούν. Επίσης, πίστευε ότι η πρακτική σοφία δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω μάθησης γενικών κανόνων. Πρέπει, επιπροσθέτως, να αποκτήσουμε, μέσω εξάσκησης, τις συμβουλευτικές, συναισθηματικές και κοινωνικές ικανότητες που θα μας επιτρέψουν να χρησιμοποιήσουμε τη γενική μας αντίληψη για την ευζωία με τρόπους κατάλληλους για την εκάστοτε περίπτωση (Kraut, 2014: 1).

Εικόνα 3.1. «Η Σχολή των Αθηνών», μια από τις διασημότερες νωπογραφίες του Ιταλού καλλιτέχνη της Αναγεννησιακής τέχνης, Ραφαήλ. Στο κέντρο απεικονίζονται ο Πλάτωνας (αριστερά) και ο Αριστοτέλης (δεξιά) (1509-1511).¹²

Τι είναι, όμως, η αρετή; Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι μια αρετή αποτελεί ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα, που εκδηλώνεται μέσω της κατ' εξακολούθηση δραστηριότητας, με τον όρο κατ' εξακολούθηση να είναι πολύ σημαντικός. Για παράδειγμα, κάποιος που λέει την αλήθεια περιστασιακά ή όποτε τον συμφέρει, δεν χαρακτηρίζεται από την αρετή της ειλικρίνειας.

¹² Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: http://mv.vatican.va/4_ES/pages/z-Patrons/MV_Patrons_04_01.html. Προσπελάστηκε στις 26/12/2014.

Αντίθετα, ο ειλικρινής άνθρωπος είναι συνηθισμένος να λέει την αλήθεια, οι πράξεις του πηγάζουν από ένα σταθερό χαρακτήρα. Υπάρχει, όμως, και ένα δεύτερο σκέλος στον ορισμό, αξιολογικό, για να μπορούμε να τις διακρίνουμε από τις «κακίες» οι οποίες είναι, όπως και οι αρετές, χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που εκδηλώνονται μέσω της κατ' εξακολούθηση δραστηριότητας. Οι αρετές είναι καλές, ένα αξιέπαινο χαρακτηριστικό γνώρισμα (Rachels και Rachels, 2012: 217-218).

Επίσης, ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι οι αρετές θα έπρεπε να εκλαμβάνονται ως η σωστή ισορροπία ανάμεσα στην έλλειψη αφενός και στην υπερβολή αφετέρου. Η παραπάνω προσέγγιση θα μας έδινε, για παράδειγμα, το σχήμα:

ΔΙΑΣΤΡΟΦΗ (Έλλειψης)	ΑΡΕΤΗ	ΔΙΑΣΤΡΟΦΗ (Υπερβολής)
Απληστία	Γενναιοδωρία	Σπατάλη
Υποχωρητικότητα	Ταπεινότητα	Περηφάνια
Δειλία	Γενναιότητα	Τυχοδιωκτισμός

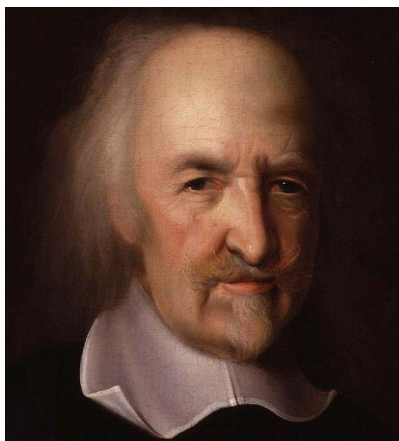
Έτσι, αντί ενός δυϊσμού, όπου κάθε αρετή έχει την αντίθετη διαστροφή της, έχουμε τρεις όρους, μια αρετή, τη διαστροφή της έλλειψης και τη διαστροφή της υπερβολής (Baggini και Fosl, 2014: 211).

Κατά τον Αριστοτέλη, αποτελούσε προφανή αλήθεια ότι η ευτυχία είναι το μοναδικό αγαθό. Υπάρχουν πράγματα που γίνονται χάριν των ιδίων αυτών πραγμάτων και πράγματα που γίνονται χάριν κάτι άλλου. Όσα γίνονται χάριν κάτι άλλου δεν είναι πολύτιμα καθεαυτά, αλλά απλώς «εργαλειακώς» πολύτιμα, ως μέσα επίτευξης ενός σκοπού. Τα πράγματα που γίνονται χάριν των ιδίων αυτών πραγμάτων, αντιθέτως, είναι μη «διαμεσολαβητικώς» πολύτιμα, ως μέσα καθεαυτά. Απ' όλα τα καλά πράγματα στη ζωή, μονάχα η ευτυχία, φαίνεται, θεωρείται πολύτιμη χάριν της ίδιας της ευτυχίας. Ακόμα και η αγάπη δεν φαίνεται να έχει αξία καθεαυτή, αφού μια αγάπη που μας κάνει να υποφέρουμε διαρκώς δεν αξίζει τον κόπο (Baggini και Fosl, 2014: 139).

Αξίζει να αναφέρουμε ότι από τον προηγούμενο αιώνα υπήρξε μια επιστροφή στον τρόπο σκέψης του Αριστοτέλη και μια αναγέννηση για την αρεταϊκή ηθική. Την ιδέα αυτή πρότεινε η Elizabeth Anscombe στο άρθρο της

Modern Moral philosophy (1958). Θεωρούσε ότι η νεότερη ηθική φιλοσοφία είχε οδηγηθεί σε λάθος κατεύθυνση, διότι βασίζεται στην ασυνάρτητη ιδέα ενός νόμου χωρίς νομοθέτη. Οι ίδιες οι έννοιες της υποχρέωσης, του καθήκοντος και της ορθότητας είναι συνυφασμένες με αυτή την αντιφατική έννοια, επομένως πρέπει να πάψουμε να τις σκεφτόμαστε και να επιστρέψουμε στην οπτική του Αριστοτέλη, με τις αρετές να επανέρχονται στο προσκήνιο. Ως απόηχος του άρθρου της υπήρξε μια πλημμυρίδα βιβλίων και δοκιμίων τα οποία πραγματεύονταν τις αρετές, και η αρεταϊκή θεωρία αποτέλεσε σύντομα μια από τις κυριότερες θεωρίες στη σύγχρονη ηθική (Rachels και Rachels, 2012: 216-217).

3.2 THOMAS HOBBS (1588–1679)

Εικόνα 3.2. Πορτραίτο του Thomas Hobbes από τον John Michael Wright (1669-1670).¹³

Ο Thomas Hobbes ήταν Άγγλος φιλόσοφος του 17^{ου} αιώνα και θεωρείται σήμερα ένας από τους μεγαλύτερους πολιτικούς φιλοσόφους. Αποτέλεσε τον κυριότερο, ίσως, από τους θεμελιωτές της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου, εξετάζοντας την ανθρώπινη κατάσταση κατά την απουσία οποιασδήποτε πολιτικής τάξης, την οποία ονόμαζε φυσική κατάσταση. Ο Hobbes επεδίωκε να ανακαλύψει ορθολογικές αρχές για την κατασκευή ενός πολιτεύματος, το οποίο δε θα ήταν υποκείμενο στην καταστροφή εκ των έσω. Έχοντας ζήσει την περίοδο της πολιτικής αποσύνθεσης, που οδήγησε στον Αγγλικό εμφύλιο πόλεμο (Lloyd και Sreedhar, 2014: 1), κατέληξε στην άποψη

¹³ Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.college.columbia.edu/core/content/portrait-thomas-hobbes-john-michael-wright-17th-century>. Προσπελάστηκε στις 26/12/2014.

ότι οποιασδήποτε μορφής κυβέρνηση εξουσιάζει τους ανθρώπους είναι σχετικώς λογική σε σύγκριση με τη δυστυχία και τις φρικτές καταστροφές που συνοδεύουν έναν εμφύλιο πόλεμο ή σε σύγκριση με αυτήν την έκλυτη κατάσταση ανδρών χωρίς αφέντη, χωρίς υποβολή σε νόμους και μια εξαναγκαστική δύναμη να τους απωθεί από την λεηλασία και την εκδίκηση. Επειδή κατ' ουσίαν κάθε κυβέρνηση θα ήταν προτιμότερη από έναν εμφύλιο πόλεμο και, σύμφωνα με τον Hobbes, όλες οι κυβερνήσεις, εκτός των κυριαρχικών (sovereign) με απεριόριστη δύναμη και δικαιώματα επί των υποκειμένων της, είναι συστηματικά επιρρεπείς στη διάλυση που οδηγεί σε εμφύλιο πόλεμο, οι άνθρωποι πρέπει να υποβάλουν τον εαυτό τους σε μια απόλυτη πολιτική αρχή. Και η απόλυτη αυτή πολιτική αρχή πρέπει να θεωρείται όχι μόνο απαραίτητη, αλλά και καλή, μιας και οδηγεί στην ειρήνη (Gauthier, 1969: 134-136). Δηλαδή, για την ύπαρξη σταθερότητας και ειρήνης απαιτεί την αποχή από πράξεις που μπορεί να υπονομεύσουν ένα τέτοιο καθεστώς, θέλει να μην αμφισβητούν την κυρίαρχη δύναμη και να μην εξεγείρονται ποτέ εναντίον της. Θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε αν θα άλλαζε το δογματισμό του έχοντας γνώση των μεταγενέστερων του ολοκληρωτικών καθεστώτων.

Για να εγκαθιδρύσει αυτά τα συμπεράσματα, ο Hobbes μας καλεί να αναλογιστούμε πώς θα ήταν η ζωή σε μια φυσική κατάσταση, μια κατάσταση δηλαδή υπό την απουσία κυβέρνησης. Μια τέτοια κατάσταση θα έκανε αδύνατη τη βασική ασφάλεια πάνω στην οποία βασίζεται η άνετη, κοινωνική, πολιτισμένη ζωή. Ο ίδιος ο Hobbes γράφει το 1651: «Δε θα είχε θέση εκεί η εργατικότητα, αφού οι καρποί της είναι επισφαλείς, και κατ' επέκταση ούτε η καλλιέργεια της γης, η ναυσιπλοΐα, η χρησιμοποίηση εμπορευμάτων που εισάγονται μέσω των θαλασσών, τα άνετα κτίρια, τα εργαλεία μετακίνησης όσων αντικειμένων απαιτούν μεγάλη δύναμη για να μετατοπιστούν, η γνώση της επιφάνειας της γης, η μέτρηση του χρόνου, οι τέχνες, τα γράμματα, η κοινωνία. Και μόνο το υπέρτατο κακό θα είχε θέση εκεί, δηλαδή ο διαρκής φόβος και ο κίνδυνος του βίαιου θανάτου. Ο ανθρώπινος βίος είναι μοναχικός, ενδεής, ρυπαρός, κτηνώδης και βραχύς» (Rachels και Rachels, 2012: 120). Και αν μας φαίνεται άκρατα πεσιμιστική, αν όχι δυστοπική, μια τέτοια φυσική κατάσταση, την κατασκεύασε χρησιμοποιώντας μεμονωμένες ευλογοφανείς εμπειρικές και κανονιστικές παραδοχές (Lloyd και Sreedhar, 2014: 1). Επίσης,

κατά τον Hobbes στην ανθρώπινη φύση βρίσκουμε τρεις κύριους λόγους για φιλονικίες μεταξύ ανδρών: ανταγωνισμό, διαφορετικότητα και δόξα. Έχουμε, λοιπόν, διενέξεις με σκοπό το κέρδος, την ασφάλεια και τη φήμη αντίστοιχα. Έτσι, οδηγήθηκε στις δύο πιο γνωστές του μεταφορές: τη σύγκριση της ζωής με έναν αγώνα και τη σύγκριση της φυσικής κατάστασης με μια κατάσταση πολέμου (Gauthier, 1969: 16).

Όπως, λοιπόν, πρεσβεύει ο Hobbes, η φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι ένας διαρκής πόλεμος όλων εναντίον όλων, όπου η ασφάλεια είναι ανύπαρκτη και ανά πάσα στιγμή οποιοσδήποτε μπορεί να πέσει θύμα βίαιου θανάτου. Για να ξεφύγουμε από τη φυσική κατάσταση πρέπει να βρούμε τρόπους συνεργασίας. Δεν είναι όμως εύκολο να θεσπίσουμε μια συνεργατική κοινωνία, αφού οι άνθρωποι θα πρέπει να συμφωνήσουν ως προς τους κανόνες που θα διέπουν τις μεταξύ τους σχέσεις, όπως για παράδειγμα, να συμφωνήσουν να μη βλάπτουν ο ένας τον άλλο. Αυτή τη συμφωνία ονομάζει ο Hobbes κοινωνικό συμβόλαιο. Μόνο εντός του πλαισίου που θέτει το κοινωνικό συμβόλαιο υπάρχει χώρος για την αγαθοπραξία (Rachels και Rachels, 2012: 121-122).

Πώς όμως συνδέονται όλα αυτά, τα οποία αποτελούν πολιτικές, και ως ένα βαθμό κοινωνικές και φιλοσοφικές ιδέες με την ηθικότητα; Η κοινωνία, σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι ένα εθελοντικό κατασκεύασμα από ανθρώπους που δεν μπορούσαν να αντέξουν το κόστος της μοναχικής ανταγωνιστικής ζωής και η ηθικότητα είναι άμεση απόρροια του κοινωνικού συμβολαίου, αφού πράξεις όπως η αγαθοπραξία και ο αλtruισμός είναι ανεπίτευκτες εκτός αυτού. Υπό το παραπάνω πρίσμα, σε συνδυασμό με την πεποίθηση του Hobbes ότι οι άνθρωποι είναι αποκλειστικώς εγωιστικά πλάσματα, τα οποία ενεργούν με τον τρόπο εκείνο που εξυπηρετεί, όπως πιστεύουν, τις εγωιστικές επιθυμίες τους (Baggini και Fosl, 2014: 104), μία εξελικτική θεώρηση της ηθικότητας ή μια εγγενής τάση προς αυτήν αποκλείονται αυτόματα.

3.3 DAVID HUME (1711–1776)

Εικόνα 3.3. Πορτραίτο του David Hume από τον Allan Ramsay (1766).¹⁴

Ο David Hume ήταν Σκωτσέζος ιστορικός, φιλόσοφος, οικονομολόγος και δοκιμιογράφος του 18^{ου} αιώνα. Επηρέασε έντονα την ανάπτυξη δυο σχολών φιλοσοφίας, του σκεπτικισμού και του εμπειρισμού και είχε κεντρικό ρόλο στο Σκωτσέζικο διαφωτισμό και στην ιστορία της Δυτικής φιλοσοφίας. Όσον αφορά την ηθική του φιλοσοφία, εξέχουσα θέση κατείχε ο ρόλος των συναισθημάτων (Morris και Brown, 2014).

Ο Hume, αντίθετα με πολλούς φιλοσόφους της εποχής του και προγενέστερους του, που τοποθετούσαν τη λογική στη βάση της ηθικής, υποστήριζε ότι κεντρικό ρόλο έχουν τα συναισθήματα. Η ηθικότητα καθαυτή δεν έχει την απαρχή της στη λογική, αλλά στο συναίσθημα, συνεπώς ουδεμία ηθική κρίση είναι αποκλειστικά προϊόν ή αρμοδιότητα της λογικής. Ωστόσο, τα αισθήματα των ανθρώπων φορτίζονται πληροφοριακά από τις σκέψεις τους και με αυτό τον τρόπο η λογική μπορεί να επηρεάζει το συναίσθημα. Η λογική, επίσης, φέρνει στο προσκήνιο τα γεγονότα ποικίλων αιτιακών συστημάτων, η γνώση των οποίων μπορεί να επηρεάσει την ηθική κρίση (Baggini και Fosl, 2014: 208-209). Θεωρούσε ότι ορισμένες αρετές, όπως η ευγνωμοσύνη και η φιλία, είναι φυσικές, ενώ άλλες, συμπεριλαμβανομένης της δικαιοσύνης, τεχνητές (Cohon, 2010: 1). Διατεινόταν ότι οι ηθικές κρίσεις αναδύονται από φυσικές καλοπροαίρετες παρορμήσεις, όπως η συμπόνια και η στοργή, που

¹⁴ Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <https://www.nationalgalleries.org/collection/artists-a-z/r/artist/allan-ramsay/object/david-hume-1711-1776-historian-and-philosopher-pg-1057>.

Προσπελάστηκε στις 26/12/2014.

έχουν τις ρίζες τους σε συναισθηματικές αντιδράσεις προς τρίτους και τη συμπεριφορά τους. Ο ρόλος της λογικής είναι να μας βοηθάει να ελέγχουμε αυτά τα συναισθήματα, να υπολογίζουμε τις συνέπειες και να αποκρινόμαστε αποτελεσματικά (Baggini και Fosl, 2014: 197).

Η συμπόνια¹⁵ είχε εξέχουσα θέση στην ηθική του φιλοσοφία. Στην *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση* (1738) γράφει ότι τα πνεύματα των ανθρώπων αποτελούν το ένα καθρέφτη του άλλου, εννοώντας ότι νιώθουμε τα συναισθήματα που νιώθουν οι άλλοι. Αν έχουμε δίπλα μας έναν χαρούμενο ή έναν καταθλιπτικό άνθρωπο, θα νιώσουμε χαρά ή κατάθλιψη αντίστοιχα και όταν παρατηρούμε κάποιον να πονάει, νιώθουμε τον πόνο του. Η ικανότητα αυτή όχι μόνο μας βοηθάει στο να δεθούμε κοινωνικά, αλλά καθιστά δυνατό τον ηθικό μας βίο (Baggini και Fosl, 2014: 103).

Ο Hume ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε στο χάσμα μεταξύ είναι και δέοντος.¹⁶ Στο σχετικό χωρίο (1739), γράφει: «Σε κάθε σύστημα ηθικής που έχω συναντήσει μέχρι τώρα, έχω παρατηρήσει ότι ο συγγραφέας ακολουθεί για κάποιο διάστημα τη συνήθη συλλογιστική και αποδεικνύει την ύπαρξη του θεού ή προβαίνει σε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τα ανθρώπινα πράγματα. Ξαφνικά, όμως, διαπιστώνω με έκπληξη ότι, αντί για τη συνήθη παράταξη προτάσεων είναι και δεν είναι, δεν απαντά πλέον καμία πρόταση που να μη σχετίζεται με το πρέπει ή το δεν πρέπει. Αυτή ή αλλαγή είναι αδιόρατη, έχει ωστόσο σημαντικές συνέπειες. Γιατί το πρέπει ή το δεν πρέπει εκφράζουν μια καινούρια σχέση ή απόφανση, που είναι απαραίτητο να επισημανθεί και να εξηγηθεί. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να προβληθεί κάποιος λόγος για κάτι που φαίνεται αδιανόητο, δηλαδή το πώς είναι δυνατό να συνταχθεί αυτή η καινούρια σχέση από άλλες, οι οποίες είναι εντελώς διαφορετικές» (Rachels και Rachels, 2012: 88-89).

Ένα συμπέρασμα που εκφράζει ένα «δέον» δεν μπορεί να προκύψει από επιχειρήματα που εκφράζουν κάποια «είναι». Για να γεφυρωθεί το χάσμα αυτό είναι απαραίτητη η εισαγωγή μιας αξιολογικής προκειμένης, η οποία μάλιστα δε μπορεί να προκύψει μόνο από τα «είναι» (Baggini και Fosl, 2014: 294).

¹⁵ Η έννοια της συμπόνιας στον Hume είναι όμοια με τη σημερινή σημασία της ενσυναίσθησης.

¹⁶ Γνωστό και ως η γκυλοτίνα του Hume.

3.4 IMMANUEL KANT (1724–1804)

Εικόνα 3.4. Πορτραίτο του Immanuel Kant από άγνωστο ζωγράφο (18^{ος} αιώνας).¹⁷

Ο Immanuel Kant ήταν Γερμανός φιλόσοφος του 18^{ου} αιώνα και θεωρείται από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της μοντέρνας φιλοσοφίας. Αντίθετα με τον Hume, ο Kant πίστευε ότι η προέλευση της ηθικής βρίσκεται στην λογική. Ήταν ο συνθέτης του σύγχρονου ορθολογισμού και εμπειρισμού και εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να ασκεί σημαντική επιρροή σε μεγάλο αριθμό κλάδων της φιλοσοφίας, συμπεριλαμβανομένης και της ηθικής (Rohlf, 2014).

Σύμφωνα με τον Kant, ο βασικός στόχος της ηθικής φιλοσοφίας είναι η αναζήτηση της θεμελιακής αρχής της «μεταφυσικής» της ηθικότητας. Δεν είναι όμως, και ο μοναδικός, αφού η ηθική φιλοσοφία ασχολείται με το ερώτημα «Τι πρέπει να κάνω», κάτι που υπερβαίνει τη θεμελιακή αυτή αρχή (Johnson, 2014: 1). Ο Kant παρατήρησε ότι η λέξη «πρέπει» χρησιμοποιείται συχνά χωρίς ηθική σημασία. Έτσι, πρότεινε ένα διαχωρισμό ανάμεσα στην «υποθετική προσταγή» και την «κατηγορική προσταγή», η οποία βρισκόταν στον πυρήνα της ηθικής του φιλοσοφίας. Μια «υποθετική προσταγή» μας υπαγορεύει τι να κάνουμε εφόσον θέλουμε να ικανοποιήσουμε κάποια επιθυμία (π.χ. αν θέλεις να περάσεις το πανεπιστήμιο πρέπει να δώσεις πανελλήνιες εξετάσεις). Αντίθετα, μια ηθική υποχρέωση δεν εξαρτάται από συγκεκριμένες επιθυμίες, αλλά είναι μια «κατηγορική προσταγή» (π.χ. πρέπει

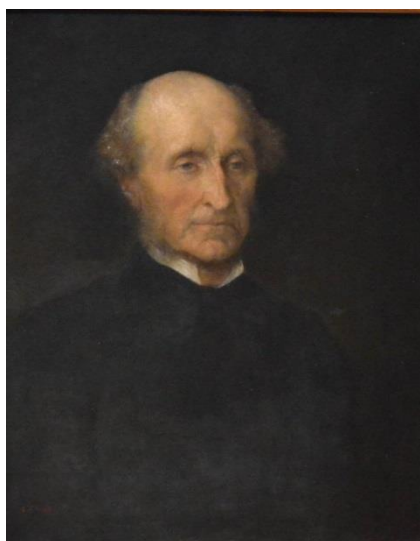
¹⁷ Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://philosophy.talons43.ca/2012/12/07/euthanasia/>. Προσπελάστηκε στις 27/12/2014.

να μην σκοτώνεις). Έτσι, για παράδειγμα, το ότι πρέπει να βοηθάς τους ανθρώπους αν νοιάζεσαι για αυτούς δεν αποτελεί ηθικό κανόνα. Αντίθετα, οι ηθικοί κανόνες είναι απόλυτοι, υποστηρίζοντας, για παράδειγμα, ότι είναι ηθικώς εσφαλμένο να ψευδόμαστε κάτω από οποιοσδήποτε συνθήκες (Rachels και Rachels, 2012: 179-180). Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Kant (1785): «Δεν πρέπει να πράττουμε με κανένα άλλο γνώμονα από εκείνον που μπορεί να εκληφθεί ως καθολικός νόμος», τοποθετώντας τη συνέπεια στο κέντρο της ηθικής (Baggini και Fosl, 2014: 276).

Για τον Kant μια πράξη έχει ηθική αξία μόνο αν έχει ως κίνητρο το καθήκον. Άλλα κίνητρα, όπως η συμπόνια, μπορεί να κάνουν την πράξη αξιέπαινη, αλλά άνευ ηθικής αξίας (Johnson, 2014: 1). Δεν προϋποθέτει, δηλαδή, απλώς συνεπείς καθολικούς νόμους στη βάση της ηθικής αξίας, αλλά απαιτεί και τον πλήρη διαχωρισμό της ορθολογικότητας από το συναίσθημα (Baggini και Fosl, 2014: 127). Η άποψη του Kant σε αυτό το θέμα θεωρείται αμφιλεγόμενη. Αρνείται τη συμμετοχή των συναισθημάτων στον ηθικό συλλογισμό, θεωρώντας τα απλά αξιέπαινα, αν όχι άνευ σημασίας, και τοποθετεί τη λογική και τον ορθολογισμό σε ένα πολύ υψηλό βάθρο.

Ο Kant θεωρούσε ότι προϋπόθεση πραγματικής ηθικής δράσης είναι η ικανότητα για αυτονομία, δηλαδή να επιλέγει ο ίδιος ο άνθρωπος για τον εαυτό του και να σχεδιάζει τη ζωή του. Η αυτονομία έχει ως ελάχιστη απαίτηση την απουσία εξαναγκασμού, καθώς μια ηθικώς καλή πράξη χάνει την αξία της όταν είναι προϊόν εξαναγκασμού (Baggini και Fosl, 2014: 41). Στη βάση της αυτονομίας αυτής, υποστήριζε ότι οι άνθρωποι διαθέτουν εγγενή αξία, καταλήγοντας να διατυπώνει ότι πρέπει, μέσω των πράξεών μας, να αντιμετωπίζουμε τους ανθρώπους όχι μόνο ως μέσα αλλά και ως σκοπούς. Λέγοντας να τους αντιμετωπίζουμε ως σκοπούς, εννοεί όχι μόνο να τους φερόμαστε καλά, αλλά και να τους αντιμετωπίζουμε με σεβασμό, αποφεύγοντας να τους εκμεταλλευόμαστε ή να τους χρησιμοποιούμε ως μέσα επίτευξης κάποιων στόχων μας (Rachels και Rachels, 2012: 190-191).

3.5 JOHN STUART MILL (1806–1873)

Εικόνα 3.5. Ελαιογραφία του John Stuart Mill από τον George Frederic Watts (1892).¹⁸

Ο John Stuart Mill ήταν Άγγλος φιλόσοφος και οικονομολόγος του 19^{ου} αιώνα. Σημαντική θεωρείται η επιρροή του στην κοινωνική θεωρία, την πολιτική θεωρία και την πολιτική οικονομία. Όσον αφορά την ηθική του φιλοσοφία, ήταν υπέρμαχος της θεωρίας του ωφελιμισμού, μια ηθική θεωρία που διατυπώθηκε από τον Jeremy Bentham και την οποία ανέπτυξε ακόμη περισσότερο ο ίδιος (Rachels και Rachels, 2012: 141).

Ο Mill, όπως ο Αριστοτέλης, ο Bentham και άλλοι πριν από αυτόν, πίστευε ότι τα μόνα πράγματα που είναι εγγενώς καλά, δηλαδή πολύτιμα καθαυτά, είναι η ηδονή ή η ευτυχία. Δε θεωρούσε ότι ταυτίζονται απαραίτητα, αλλά ότι σχετίζονται σίγουρα με την υποκειμενική ευημερία των ανθρώπων. Αντίστοιχα, τα μόνα πράγματα που είναι εγγενώς κακά είναι η οδύνη και η δυστυχία, ενώ οτιδήποτε άλλο μπορεί να κριθεί καλό ή κακό μόνο σε σχέση με αυτά. Ο Bentham, με αυτή τη συλλογιστική, οδηγήθηκε στην διατύπωση της θεωρίας του ωφελιμισμού, η οποία είχε σαν βασική αρχή την «αρχή της ύψιστης ευτυχίας» ή «αρχή της ωφέλειας», ότι δηλαδή ηθικά καλή ενέργεια είναι αυτή που αποφέρει την περισσότερη δυνατή ευτυχία για τους περισσότερους ανθρώπους. Υπήρξε έντονη αντιπαράθεση για το γεγονός ότι ο ωφελιμισμός φαινόταν να νομιμοποιεί την καταπίεση των μειοψηφιών αν

¹⁸ Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο:

<http://www.victorianweb.org/painting/watts/paintings/24.html>. Προσπελάστηκε στις 27/12/2014.

αυτή η ενέργεια μεγιστοποιεί την ευτυχία της πλειοψηφίας. Ο Mill, όμως, απάντησε υποστηρίζοντας ότι η ποιότητα της ηδονής είναι σημαντικότερη από την ποσότητά της, χωρίζοντας τις ηδονές σε δύο κατηγορίες, τις ανώτερες, αυτές του πνεύματος, και τις κατώτερες, αυτές της σάρκας (Baggini και Fosl, 2014: 90-91).

Μπορεί να μας φαίνεται σχετικά προφανής η «αρχή της ωφέλειας» σήμερα, αλλά ήταν ριζοσπαστική την εποχή που διατυπώθηκε, αφού απέκλειε από την ηθική το Θεό και τους ηθικούς κανόνες (Rachels και Rachels, 2012: 142). Ο Mill θεωρούσε την αμεροληψία πολύ σημαντική στην ίδια την έννοια της ωφέλειας και διατεινόταν ότι η ευτυχία ενός ανθρώπου φέρει την ίδια βαρύτητα με την ευτυχία οποιουδήποτε άλλου (Brink, 2014: 1).

Ο ωφελιμισμός, όμως, αποτελεί μια ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη ηθική θεωρία. Κατ' αρχάς, είναι πολύ απαιτητικός όσον αφορά την αμεροληψία, αφού απαιτεί να ενδιαφερόμαστε εξίσου για όλους τους ανθρώπους, ασχέτως συγγενικών, φιλικών και κοινωνικών δεσμών (Rachels και Rachels, 2012: 164-166). Επίσης, αποτελεί μια αμιγώς συνεπειοκρατική ηθική θεωρία χωρίς δεοντολογική αποτίμηση, καθώς το ηθικώς ορθό αποτιμάται μόνο στη βάση των συνεπειών του στη μέγιστη δυνατή ευτυχία που παράγει, ανεξαρτήτως των πράξεων που έχουν τελεστεί για την επίτευξη του.

Μετά από αυτήν τη σύντομη ιστορική αναδρομή στην ηθική και την ανάδειξη ορισμένων από τις πιο σημαντικές ανθρώπινες ηθικές φιλοσοφίες και θεωρίες, θα πραγματευτούμε την ανάλυση ορισμένων παρατηρήσεων σε μη-ανθρώπινα ζώα και τις συνέπειες που μπορεί να έχουν στην ηθική, καθώς και τις δυσκολίες που προκύπτουν από - και για - μια τέτοια ανάλυση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΩΝ ΣΕ ΖΩΑ

Υπάρχει πληθώρα τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και μεταχειρίζονται τα ζώα. Οι τρόποι ποικίλλουν από μία καθαρά χρηστική αντιμετώπισή τους (π.χ., υποζύγια, κτηνοτροφία, κτλ) μέχρι τον βασανισμό τους (π.χ., τσίρκο) ή και την απόδοση ανθρωπομορφικών χαρακτηριστικών σε αυτά, ή, τέλος, την επίδειξη περισσότερου σεβασμού σε ζώα παρά σε ανθρώπους (π.χ. οικολογική τρομοκρατία). Πρόκειται για ακραίες οπτικές, που βασίζονται στην ορθότητα της δήλωσης ότι τα ζώα δεν είναι άνθρωποι. Παραβλέπουν, όμως, την εξίσου ορθή θέση ότι και οι άνθρωποι είναι ζώα. Παρακάτω, θα περιγράψουμε κάποιες από τις προκαταλήψεις, που διατηρούν πολλοί άνθρωποι για τα ζώα, η ανάλυση των οποίων θα διευκολύνει τη μελέτη μας σχετικά με τις «ηθικές συμπεριφορές» ορισμένων μη-ανθρώπινων πρωτευόντων και άλλων ζώων.

4.1 ΚΥΒΕΡΝΩΝΤΑΙ ΤΑ ΖΩΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΝΣΤΙΚΤΑ;

Δύο ευρέως διαδεδομένες προκαταλήψεις, που συναντώνται ακόμη στις μέρες μας, είναι ότι τα ζώα κυβερνώνται αποκλειστικά από τα ένστικτά τους, καθώς και ότι τα περισσότερα από αυτά ζουν σε επίπεδο στιγμής και δε διαθέτουν την ικανότητα μακροπρόθεσμου σχεδιασμού. Καταλήγει, λοιπόν, να αποτελεί αμφιλεγόμενο ζήτημα το κατά πόσο τα ζώα έχουν συμφέροντα και εγγενή αξία ή απλώς εργαλειακή αξία¹⁹ (Baggini και Fosl, 2014: 70-71, 236).

Υπάρχουν πολλά ανεκδοτολογικά περιστατικά, που καταρρίπτουν τη θεώρηση των ζώων ως «ανεξέλεγκτα» και έρμαια των ενστίκτων. Σε κάποια από αυτά, χιμπατζήδες εμφανίζονται να επιδεικνύουν αναστολές και έλεγχο των παρορμήσεών τους: στον ζωολογικό κήπο Tama του Τόκυο ένας επιστάτης σκόρπισε ξηρούς καρπούς μακαντέμια με το κέλυφος σε μια ομάδα χιμπατζήδων, στην οποία δεν υπήρχαν ενήλικα αρσενικά, που είναι και τα

¹⁹ Με την έννοια που έχει στη φιλοσοφία του Kant, ως καθ' εαυτόν σκοπό ή μέσο επίτευξης ενός σκοπού αντίστοιχα (Baggini και Fosl, 2014: 234).

μόνα ικανά να τα σπάσουν με τα δόντια τους. Όλοι οι χιμπατζήδες έτρεξαν και συνέλεξαν όσους, το δυνατόν, περισσότερους ξηρούς καρπούς μπορούσαν και κάθισαν σε διαφορετικές τοποθεσίες κοντά σε ένα μεγάλο βράχο, που είχε ένα μικρότερο μεταλλικό κομμάτι δίπλα του. Αντί να ορμήσουν όλοι, κυριευμένοι απ' το ένστικτο, να σπάσουν τα κελύφη από τους ξηρούς καρπούς, ώστε να καταναλώσουν άμεσα την τροφή, έδειχναν ικανοί να ελέγξουν τις παρορμήσεις τους και περίμεναν υπομονετικά τη σειρά τους, ανάλογα με την ιεραρχική τους κατάταξη (de Waal, 2013: 284). Σε άλλο περιστατικό, το οποίο είναι αρκετά σύνηθες, μια μητέρα χιμπατζής ακολουθούσε, κλαίγοντας και παρακαλώντας, έναν έφηβο χιμπατζή, που είχε αρπάξει το μωρό της για να παίξει μαζί του. Αντί να φερθεί αμέσως επιθετικά και να θέσει το παιδί της σε κίνδυνο, σε περίπτωση που ο έφηβος χιμπατζής αποφάσιζε να καταφύγει σε κάποιο δέντρο, παρέμεινε ψύχραιμη. Όμως, μόλις πήρε πίσω το μωρό της, κυνήγησε τον έφηβο χιμπατζή με κραυγές και για μεγάλη απόσταση. Σε άλλο παράδειγμα, ένας νεαρός αρσενικός χαμηλής ιεραρχικής κατάταξης, στον οποίο δεν επιτρεπόταν να ζευγαρώσει κατά την παρουσία άλλων αρσενικών, κρύφτηκε κοντά σε ένα ελκυστικό θηλυκό στέλνοντάς της διακριτικά σημάδια ενδιαφέροντος. Μόλις, όμως, φάνηκε ένα γηραιότερο αρσενικό, κάλυψε τα γεννητικά του όργανα για να κρύψει τις προθέσεις του. Επίσης, ένα «κυρίαρχο αρσενικό» (alpha male), εναντίον του οποίου ένας νεότερος χιμπατζής εκτόξευε πέτρες, αντί να του επιτεθεί αμέσως, απλώς τον αγνόησε και χρησιμοποίησε τον χρόνο του ψειρίζοντας τους συμμάχους του, για να του επιτεθούν αργότερα την ίδια ημέρα όλοι μαζί (de Waal, 2013: 290).

Επειδή τα ανεκδοτολογικά περιστατικά συνήθως δε θεωρούνται έγκυρα ή αξιόπιστα από την επιστημονική κοινότητα, θα παραθέσουμε και τα αποτελέσματα μια έρευνας πάνω στον έλεγχο των παρορμήσεων σε χιμπατζήδες. Σε ένα κλασικό πείραμα (Mischel κ.α., 1972: 204, 207), επιστήμονες έδιναν σε παιδιά ένα γλύκισμα και τους έλεγαν ότι μπορούν να το φάνε, αλλά αν περίμεναν υπομονετικά, θα είχαν μια μεγαλύτερη ανταμοιβή: θα έπαιρναν κι ένα δεύτερο γλυκό μαζί με το πρώτο. Με την ελπίδα της μεγαλύτερης ανταμοιβής, τα περισσότερα παιδιά επεδείκνυαν υπομονή, αν και με δυσκολία. Σε μία παραλλαγή του πειράματος σε χιμπατζήδες (Evans και Beran, 2007: 599-601), τα ζώα παρουσίασαν παρόμοιες, με τα παιδιά,

συμπεριφορές. Χρησιμοποιώντας συχνά παιχνίδια ως αντιπερισπασμό, περιμέναν υπομονετικά μέχρι και έντεκα ολόκληρα λεπτά (Beran και Evans, 2006: 315), ώστε να λάβουν περισσότερα γλυκά ως ανταμοιβή. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με έρευνες, έχει παρατηρηθεί ότι μαϊμούδες μακάκοι (Kummer και Cords, 1991: 529), αλλά και άλλα πρωτεύοντα (Brosnan, 2011 β: 9), επιδεικνύουν σεβασμό στην ιδιοκτησία, με τα κυρίαρχα άτομα της ομάδας να επιτρέπουν στα υποτακτικά να κρατήσουν την τροφή τους. Τα παραπάνω καθιστούν την υποταγή μόνο σε ένστικτα ιδιαίτερα αμφίβολη.

Σε σχέση με την υπόθεση ότι τα ζώα ζουν σε επίπεδο στιγμής, αρκετά ανεκδοτολογικά περιστατικά αποδεικνύουν την ύπαρξη ικανότητας μακροπρόθεσμου σχεδιασμού σε χιμπατζήδες. Για παράδειγμα, μια χιμπατζής, η οποία υπέφερε από μια λοίμωξη στα αυτιά της, έτεινε συνεχώς το χέρι της προς ένα τραπέζι, πάνω στο οποίο δεν υπήρχε κάτι άλλο παρά ένας μικρός καθρέφτης. Μόλις της έδωσαν τον καθρέφτη, αυτή ρύθμιζε τη γωνία του, ώστε να μπορεί να βλέπει μέσα στο αυτί της και άρχισε να το καθαρίζει χρησιμοποιώντας ένα άχυρο. Για τα ανθρώπινα δεδομένα, η πράξη αυτή μπορεί να φαίνεται πολύ απλή, όμως, εκτός της ικανότητας για σύνθετη χρήση εργαλείων, η οποία είναι καλώς τεκμηριωμένη σε χιμπατζήδες, καταδεικνύει και μια ικανότητα για μελλοντικό σχεδιασμό. Επίσης, συχνά, χιμπατζήδες σε ζωολογικούς κήπους συλλέγουν άχυρα από το κλουβί στο οποίο κοιμούνται και τα μεταφέρουν έξω όταν κάνει κρύο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός αρσενικού χιμπατζή σε ένα Σουηδικό ζωολογικό κήπο, ο οποίος κάθε πρωί, πριν την άφιξη των επισκεπτών, συνέλεγε με την ησυχία του πέτρες απ' όλο τον περίβολο, τις οποίες έπειτα έκρυβε. Καθώς η ρίψη πετρών είναι συνηθισμένο φαινόμενο κατά τη διάρκεια «επιδείξεων», ο συγκεκριμένος χιμπατζής προετοιμαζόταν επιμελώς, ώστε να μην «ξεμείνει από πυρομαχικά», όπως συχνά συμβαίνει σε άλλους χιμπατζήδες (de Waal, 2013: 391).

Εκτός των ανεκδοτολογικών περιγραφών, υπάρχουν και αρκετές έρευνες, που υποστηρίζουν την παραπάνω θέση. Παραδείγματος χάριν, έχει παρατηρηθεί ότι χιμπατζήδες στη φύση συχνά προετοιμάζουν κλαδιά και μίσχους από γρασίδι, ως εργαλεία, για να «ψαρέψουν» μυρμήγκια μεταφέροντάς τα μέχρι τις φωλιές των εντόμων (Boesch και Boesch, 1990:

91-93) και τροποποιώντας τα²⁰ ανάλογα με το είδος των μυρμηγκιών, τα οποία σκοπεύουν να «ψαρέψουν» (Humble και Matsuzawa, 2002: 133). Μόλις πριν λίγους μήνες, δημοσιεύθηκε το πρώτο άρθρο, που αποκαλύπτει την ύπαρξη ενός γνωστικού μηχανισμού για εκτέλεση μελλοντικών πράξεων σε χιμπατζήδες. Μετά από επίμονη παρακολούθηση 275 ολόκληρων ημερών, παρατηρήθηκε ότι οι χιμπατζήδες μπορούν να ρυθμίσουν τις εποχικές τους ελλείψεις σε τροφή εγκαταλείποντας τις φωλιές τους νωρίτερα, ακόμη και μέσα στο σκοτάδι, προκειμένου να συλλέξουν «εφήμερα»²¹ φρούτα. Ακόμη, κατασκευάζουν τις φωλιές τους με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι στραμμένες προς την κατεύθυνση που σκοπεύουν να κινηθούν την επόμενη μέρα για να αναζητήσουν εφήμερα φρούτα (Janmaat, 2014: 16343).

Μπορεί οι παραπάνω παρατηρήσεις να εστιάζουν κυρίως σε χιμπατζήδες, ωστόσο, καταρρίπτουν την πιθανότητα να είναι όλα τα ζώα έρμαιο των ενστίκτων και να ζουν απλώς σε επίπεδο στιγμής.

4.2 ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Το ανθρώπινο είδος τείνει να γίνεται αρκετά ματαιόδοξο όσον αφορά την θέση του στον κόσμο, τοποθετώντας συχνά τον εαυτό του στο κέντρο του σύμπαντος και αγνοώντας τα υπόλοιπα έμβια όντα. Τέτοιες θεωρήσεις θεωρούνται ανθρωποκεντρικές και εξακολουθούν να εκδηλώνονται συχνά από τους ανθρώπους.

Οι ανθρωποκεντρικές θεωρήσεις είναι έκδηλες και στη φιλοσοφία. Κατά τον Αριστοτέλη, εάν «η φύση δεν κάνει τίποτα ατελές και τίποτε χωρίς σκοπό, τότε πρέπει να τα έχει δημιουργήσει όλα χάριν των ανθρώπων» (Rachels και Rachels, 2012: 120). Ο Kant (1779) πίστευε ότι μόνο οι άνθρωποι «διαθέτουν εγγενή αξία, δηλαδή αξιοπρέπεια». Θεωρούσε ότι τα ζώα έχουν μόνο χρηστική αξία, λέγοντας ότι «προς τα ζώα δεν έχουμε άμεσα καθήκοντα. Τα ζώα [...] αποτελούν απλώς μέσα για την εκπλήρωση σκοπών. Ο σκοπός είναι ο άνθρωπος». Η μόνη του ανησυχία ως προς τον βασανισμό των ζώων αφορούσε αποκλειστικά τους ανθρώπους: «ο άνθρωπος που δείχνει

²⁰ Για μεγαλύτερης επικινδυνότητας περιπτώσεις κατασκεύαζαν μεγαλύτερου μήκους εργαλεία.

²¹ Στο πρωτότυπο κείμενο “ephemeral”, εννοώντας φρούτα που σαπίζουν γρήγορα.

σκληρότητα προς τα ζώα, καθίσταται σκληρός και στις συναλλαγές του με τους ανθρώπους» (Rachels και Rachels, 2012: 189-190).

Μια ανθρωποκεντρική θεώρηση τείνουν να έχουν και οι θρησκείες, κυρίως οι Ιουδαιο-Χριστιανικές. Ο Θωμάς ο Ακινάτης δε θεωρούσε μεμπτή τη θανάτωση ή οποιαδήποτε άλλη χρησιμοποίηση των ζώων από τους ανθρώπους, γιατί, κατ' αυτόν, η φύση και η θεία πρόνοια τα έχει προορίσει για χρήση του ανθρώπου. Σε παρόμοια συλλογιστική με τον Kant, απογουμνώνει τα ζώα από κάθε ηθική υπόσταση, λέγοντας ότι χωρία της Αγίας Γραφής απαγορεύουν τη σκληρότητα σε ζώα απλώς και μόνο για να απομακρυνθεί από το μυαλό του ανθρώπου κάθε σκέψη να βλάψει συνανθρώπους του ή γιατί η θέαση της ζημιάς στο ζώο μπορεί να βλάψει (συναισθηματικά ή ψυχολογικά) τον ίδιο το δράστη ή κάποιον άλλον άνθρωπο (Rachels και Rachels, 2012: 149-150). Πού μπορεί, όμως, να οφείλεται όλη αυτή η πίστη για την ανθρώπινη ιδιαιτερότητα στη θρησκεία;

Ο de Waal προτείνει μια πολύ πειστική εξήγηση. Στις Ιουδαιο-Χριστιανικές θρησκείες, που αναπτύχθηκαν σε περιοχές απομονωμένες από ζώα παρόμοια με εμάς, όπως είναι οι πίθηκοι και οι μαϊμούδες, ο άνθρωπος τοποθετήθηκε σε ένα βάθρο, θεωρώντας εαυτόν ως το μόνο είδος που έχει ψυχή (de Waal, 2009: 428-435). Αυτό, βέβαια, δεν αποτελεί έκπληξη μιας και τα μόνα ζώα με τα οποία ήταν σε επαφή νομάδες στην έρημο ήταν μονάχα καμήλες, φίδια, κατσίκες και άλλα παρεμφερή. Άλλωστε, την πρώτη φορά που δυτικοί ήρθαν σε επαφή με πιθήκους στο ζωολογικό κήπο του Λονδίνου το 1835 συγκλονίστηκαν, με την βασίλισσα Βικτωρία να τους κρίνει «οδυνηρά και αναντίρρητα ανθρώπινους» (de Waal, 2013: 198).

Αντίθετα, σε όλους τους πολιτισμούς, που εδρεύουν κοντά σε τροπικά δάση, με πολλούς πιθήκους και μαϊμούδες να ενδημούν σε αυτά, οι θρησκείες τοποθετούν τους ανθρώπους εντός της φύσης, μαζί με τα υπόλοιπα ζώα. Ομοίως, στην Ανατολή, σε χώρες, όπου υπάρχουν πολλά πρωτεύοντα, όπως η Ινδία, η Κίνα και η Ιαπωνία, οι θρησκείες τρέφουν σεβασμό προς τα ζώα. Ένας άνθρωπος μπορεί να μετενσαρκωθεί σ' ένα ζώο στην επόμενη ζωή του (de Waal, 2009: 428), ενώ δε λείπουν οι θεοί με μορφή μαϊμούδων, όπως ο Ινδικός θεός Hanuman (Doninger, 2014). Στο Βουδισμό, όπως αναφέρει ο Cooper το 1996, η θρησκευτική σκέψη είναι απόλυτα συμβατή με την ιδέα μιας βιολογικής εξέλιξης της ανθρώπινης συνείδησης (Findly, 1996: 72) και

αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας σχέσης αναλογίας της με την εξελικτική θεωρία (Waldron, 2000: 202), αφού θεωρεί ότι όλη η ζωή είναι διασυνδεδεμένη και σε συνεχή ροή (de Waal, 2013: 209).

Η απάντηση στο γιατί η φιλοσοφία και οι κοινωνικές επιστήμες επιδεικνύουν ανθρωποκεντρικές αντιλήψεις, πιθανότατα συνδέεται με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω. Οι αρχαίοι φιλόσοφοι ζούσαν και αυτοί σε περιοχές, όπου δεν ενδημούσαν πρωτεύοντα. Η φιλοσοφία αργότερα κληρονόμησε το δογματισμό της από τη θρησκεία, όταν αναμίχθηκε με την θεολογία, και τον μετέδωσε, με τη σειρά της, στις κοινωνικές επιστήμες, όταν εκείνες αναδύθηκαν μέσα από αυτήν (de Waal, 2009: 435).

Έτσι, το πρόβλημα φαίνεται να εντοπίζεται, στη βάση του, στην απουσία συναναστροφής του ανθρώπινου είδους με πανίδα ανώτερης ευφυΐας, ικανής να αντικατοπτρίσει «ανθρώπινες» συμπεριφορές και να συνταράξει την αίσθηση της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας.

Στη διαμάχη που φαίνεται να υπάρχει μεταξύ θρησκείας και επιστήμης και στην άρνηση της θρησκείας να αποδεχτεί τη θεωρία της εξέλιξης, «ο εχθρός της επιστήμης δεν είναι η θρησκεία [...] Υπάρχουν πολλοί ανοιχτόμυαλοι θρησκευόμενοι, οι οποίοι επιλέγουν μόνο συγκεκριμένα κομμάτια της θρησκείας τους και δεν έχουν πρόβλημα με την επιστήμη. Ο πραγματικός εχθρός είναι η αντικατάσταση της σκέψης, του στοχασμού και της περιέργειας με το δόγμα» (de Waal, 2013: 215).

4.3 ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΣΜΟΣ

Ο ανθρωπομορφισμός, γενικά, ορίζεται ως η ερμηνεία μη-ανθρώπινων πραγμάτων ή περιστατικών με όρους ανθρώπινων χαρακτηριστικών (Guthrie S.E., 2014). Στη βιολογία, ορίζεται ως η χρήση ανθρώπινων χαρακτηριστικών για την περιγραφή μη-ανθρώπινων ζώων (Horowitz και Bekoff, 2007: 23). Για την παρούσα εργασία, που αντικείμενό της είναι η διερεύνηση της ηθικής σε πρωτεύοντα και άλλα ζώα, καλούμαστε, αν θέλουμε να κινηθούμε στα όρια του επιστημονικού, να επιλέξουμε μεταξύ χρήσης του βιολογικού ορισμού του ανθρωπομορφισμού ή ενός «αντι-ανθρωπομορφισμού». Ο «αντι-ανθρωπομορφισμός», όμως, απαγορεύοντας την περιγραφή οποιωνδήποτε χαρακτηριστικών μη-ανθρώπινων ζώων με ανθρώπινους όρους, καθιστά

αδύνατη τη διερεύνηση «ηθικών συμπεριφορών» σε ζώα. Επομένως, μια ανθρωπομορφική γλώσσα κρίνεται απαραίτητη για τους στόχους μας.

Σε μια από τις πρώτες σύγχρονες προσπάθειες διερεύνησης του ανθρωπομορφισμού, ο Lockwood έκανε ξεκάθαρο ότι δεν είναι ίδιες όλες οι ανθρωπομορφικές αποδόσεις. Ξεχώρισε πέντε είδη, όπου δύο από αυτά, ο *αλληγορικός ανθρωπομορφισμός* (ένας τρόπος να προσδώσεις περισσότερο μυστήριο ή έντονη αίσθηση σε μια ιστορία ή ένα μήνυμα) και ο *ανθρωπομορφισμός προσωποποίησης* (το να συμπεριφέρεται ο άνθρωπος στα ζώα με τρόπους που αποσκοπούν σε δική του τέρψη ή όφελος και όχι στην κάλυψη αναγκών του ίδιου του ζώου, π.χ., ντύνοντάς τα) (Lockwood, 1989) χρησιμοποιούνται αποκλειστικά σε μη επιστημονικά συγγράμματα και άρα δεν αποτελούν πρόβλημα για την επιστήμη. Δύο άλλα όμως, ο *επιφανειακός* και ο *επεξηγηματικός ανθρωπομορφισμός*,²² έκαναν ηθολόγους και ψυχολόγους να θεωρούν σοβαρό σφάλμα τον ανθρωπομορφισμό, ο οποίος πρέπει να αποφεύγεται πάση θυσία. Το πέμπτο είδος, το οποίο ο Lockwood (1989) ονομάζει *εφαρμοσμένο ανθρωπομορφισμό*,²³ θεωρείται ορθή πρακτική για την επιστήμη, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί και από αυθεντίες, όπως ο Δαρβίνος (Rivas και Burghardt, 2002: 9-10).

Ο de Waal αντικατοπτρίζει το διχασμό ανάμεσα σε ανθρωπομορφισμό και αντι-ανθρωπομορφισμό στο δίλημμα μεταξύ γνωστικής και εξελικτικής φειδούς. Η *γνωστική φειδώ*, παραδοσιακός κανόνας του Αμερικάνικου συμπεριφορισμού, επιτάσσει «να μην επικαλούμαστε ανώτερες νοητικές ικανότητες αν μπορούμε να εξηγήσουμε ένα φαινόμενο με άλλες, κατώτερης κλίμακας». Η *εξελικτική φειδώ*, λαμβάνοντας υπόψη την κοινή φυλογένεση,²⁴ υποθέτει ότι «αν κοντινής συγγένειας είδη ενεργούν με τον ίδιο τρόπο, οι υποκείμενες νοητικές διαδικασίες είναι μάλλον όμοιες» (de Waal, 2006: 61-62). Έτσι, η γνωστική φειδώ ευνοεί τις απλούστερες, γνωστικά, επεξηγήσεις,

²² Στον «επιφανειακό ανθρωπομορφισμό» ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά των ζώων ως ανάλογη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, βασιζόμενοι στην επιφανειακή εμφάνιση των πραγμάτων και στον «επεξηγηματικό ανθρωπομορφισμό» ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά των ζώων κυκλικά, θεωρώντας ότι την έχουμε εξηγήσει, απλά και μόνο ονοματίζοντάς την (Lockwood, 1989). Παραδείγματά τους αναφέρονται στη επόμενη σελίδα.

²³ Η χρήση της προσωπικής οπτικής για να αποδώσεις το πώς είναι να είσαι ένα άλλο έμβιο ον.

²⁴ Στο πρωτότυπο κείμενο “phylogeny”. Αφορά τη μελέτη της συγγένειας διαφορετικών οργανισμών, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στην εξελικτική ιστορία τους (Gittleman J. L., 2014, σ. 1).

αλλά αγνοεί εντελώς την πιθανότητα η κοινή συμπεριφορά ανθρώπων και ανώτερων πρωτευόντων να εξηγείται με τον ίδιο ή παρόμοιο τρόπο.

Βιολογικά, οι όμοιες συμπεριφορές ανάμεσα σε ανθρώπους και πιθήκους μπορεί να είναι είτε ομόλογες, δηλαδή να προέρχονται από κοινούς μας, εξελικτικά, προγόνους, είτε ανάλογες, δηλαδή να έχουν παραχθεί ανεξάρτητα σε εμάς και τους πιθήκους. Μπορεί η αναλογία να προτιμάται από τις ανθρωπιστικές επιστήμες, όμως από μια εξελικτική σκοπιά, το να είναι ομόλογες είναι πολύ πιο φειδωλό, αλλά και πιθανότερο, αφού οι άνθρωποι και οι πίθηκοι είναι τόσο κοντινοί φυλογενετικά (de Waal, 2006: 167,169). Συνεπώς, εμείς θα προτιμήσουμε την θεώρηση της εξελικτικής φειδούς.

Φυσικά, πρέπει να προσέχουμε, ώστε να μην φτάσουμε στο άλλο άκρο, χρησιμοποιώντας ανθρωπομορφική γλώσσα για επεξήγηση συμπεριφορών, οι οποίες δεν μπορούν να εξηγηθούν ξεκάθαρα με ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Η χρήση του «επιφανειακού» και του «επεξηγηματικού» ανθρωπομορφισμού, που αναφέραμε παραπάνω, είναι δυνητικά βλαβερή για την επιστήμη, παραλληλίζοντας, για παράδειγμα, την άρνηση θηλυκών σκύλων να συμμετέχουν σε σεξουαλικές προκλήσεις προτού βρουν ένα προτιμώμενο αρσενικό, με τη διατήρηση της παρθενιάς τους για μελλοντικούς «συζύγους» (Marshall-Thomas, 1993: 56) ή τον «πόλεμο» για χώρο και θρεπτικά συστατικά ανάμεσα σε μικρόβια στο φυσικό τους περιβάλλον με τον πόλεμο μεταξύ ανθρώπων για εδάφη και πρώτες ύλες ή τροφή (Davies, 2010: 721). Αφενός ένας σκύλος δεν έχει, προφανώς, στο μυαλό του τον γάμο ή την εθιμική προφύλαξη της παρθενιάς, αφετέρου υπάρχει χαοτική φυλογενετική διαφορά ανάμεσα σε ανθρώπους και μικρόβια.

Από την άλλη, αποτελεί ορθή και δημιουργική πρακτική η χρήση του ανθρωπομορφισμού στην επιστήμη, εφόσον αναπτύσσει υποθέσεις, οι οποίες μπορούν να εξεταστούν ενδελεχώς (Rivas και Burghardt, 2002: 10). Δεν πρέπει, λοιπόν, να αποκλείσουμε εντελώς τη δυναμική τέτοιων προσεγγίσεων για την εξήγηση ορισμένων πτυχών ζωικών συμπεριφορών (Goodrich και Allen, 2007: 149), αρκεί να είμαστε σε θέση να κρατήσουμε μια ισορροπία ανάμεσα σε ακραίες εκφράσεις του ανθρωπομορφισμού και να είμαστε διατεθειμένοι να προβούμε σε μια επαρκή εξέταση των υποθέσεών μας. Ειδάλλως, κινδυνεύουμε να δημιουργήσουμε ένα ανυπέρβλητο χάσμα μεταξύ ζώων και ανθρώπων, παρόμοιο με αυτό των ανθρωποκεντρικών θεωρήσεων,

που αναλύσαμε προηγουμένως, αγνοώντας σημαντικές παρατηρήσεις και πληροφορίες που θα μπορούσαν, εφόσον είχαμε επιδείξει περισσότερη ανεκτικότητα και ανοιχτό νου, να έχουν προάγει την επιστήμη ή ακόμη και να εμπλουτίσουν τη γνώση και τη σκέψη μας πάνω στην ηθική.

4.4 ΒΟΥΣΜΑΝΟΙ ΚΑΙ ΔΥΟ ΜΥΘΟΙ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΦΥΣΗΣ

Οι Βουσμάνοι είναι αυτόχθονες κυνηγοί-συλλέκτες της νότιας Αφρικής (Traill, 2014). Αν και είναι αποκομμένοι από την πολιτισμική και τεχνολογική έκρηξη του υπόλοιπου κόσμου, μοιράζονται πολλά από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των υπόλοιπων ανθρώπων, όπως η τέχνη (Prins, 1990: 110), η χρήση της φωτιάς (Wyndham και Morrison, 1958: 219) και η γλώσσα (Traill, 2014). Αυτό τους καθιστά ιδανικούς για να κάνουμε μια πρώτη, επιγραμμική, ορθώς «ανθρωπομορφική» σύγκριση συμπεριφορών τους με συμπεριφορές μη-ανθρώπινων πρωτευόντων, όπως οι χιμπατζήδες, αλλά και για τη δημιουργία μιας ενδιαφέρουσας εικόνας όσον αφορά την ορθότητα κάποιων εδραιωμένων μύθων για την ανθρώπινη φύση.

Εικόνα 4.1. Ένας βουσμάνος κουβαλάει ένα τόξο και ένα κλαδί, το οποίο χρησιμοποιεί ως μπαστούνι. Φωτογραφία από τον Chris Johns.²⁵

²⁵ Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.fastcodesign.com/3023853/125-years-of-awesome-national-geographic-photos-in-one-book#8>. Προσπελάστηκε στις 28/12/2014.

Οι Βουσμάνοι χτίζουν συνεχώς πρόχειρα καταλύματα, τοποθετώντας μερικά κλαδιά στο έδαφος και πλέκοντας κάποια από αυτά ως σκελετό, τον οποίο καλύπτουν με γρασίδι, με τρόπο παρόμοιο με τους χιμπατζήδες, οι οποίοι πλέκουν κλαδιά για την κατασκευή των προσωρινών φωλιών τους. Ακόμη, κατά τις μετακινήσεις τους, ταξιδεύουν ο ένας πίσω από τον άλλο, με έναν άνδρα να ελέγχει για κινδύνους, όπως φίδια ή ίχνη αρπακτικών, και τις γυναίκες και τα παιδιά να καταλαμβάνουν ασφαλείς θέσεις στη μέση. Αντίστοιχα και οι χιμπατζήδες, περνώντας, για παράδειγμα από έναν ανθρώπινης κατασκευής χωματόδρομο, τοποθετούν τα θηλυκά και τα νεαρά άτομα μεταξύ ενήλικων αρσενικών, ενώ αρκετές φορές το «κυρίαρχο αρσενικό» ελέγχει για κινδύνους το δρόμο μέχρι να τον διαβούν όλοι (de Waal, 2009: 39).

Ένας πρώτος μύθος για την ανθρώπινη φύση, παρουσιάζει τους πρόγονούς μας ως εξουσιαστές της σαβάνας. Αυτή η ανθρωποκεντρική, όμως, θεώρηση, μοιάζει απίθανη· με ύψος λιγότερο από 1,5 μέτρα, ενάντια σε γιγάντια αρπακτικά ζώα της εποχής, οι πρωτόγονοι άνθρωποι έπρεπε πιθανότατα να αρκεστούν σε δεύτερης διαλογής κυνήγι, περιμένοντας τη νύχτα να πέσει ως κάλυψη. Όμοια, οι Βουσμάνοι έχοντας να αντιμετωπίσουν τους «βασιλείς» της σαβάνας, τα λιοντάρια, χρησιμοποιούν την κάλυψη της νύχτας ως προφύλαξη όταν κυνηγούν, ενώ ποτέ δε χρησιμοποιούν τα δηλητηριώδη τους βέλη εναντίον των λιονταριών, επιδιώκοντας την αποφυγή πρόκλησης μιας άνισης, για αυτούς, μάχης (de Waal, 2009: 39).

Ένας δεύτερος μύθος της ανθρώπινης φύσης είναι ότι το είδος μας κάνει πόλεμο καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του, μια άποψη, που, είναι ακόμη και σήμερα, σχετικά ευρέως αποδεκτή. Κατά τον Churchill (1924), «η ιστορία του ανθρώπινου είδους είναι πόλεμος», ένα φυσικό, για τον άνθρωπο, φαινόμενο (Best, 2003: 16). Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ο Robert Ardrey (1961) παραλλήλισε τους ανθρώπους με «δολοφονικούς πίθηκους»,²⁶ γεγονός το οποίο αποτέλεσε απαρχή για μια θεώρηση των ανθρώπων ως εγγενώς βίαιο είδος με φυσική ροπή προς τον πόλεμο (Gat, 2006: 6).

Πόση αλήθεια, όμως, υπάρχει τελικά σε τέτοιου είδους δηλώσεις; Οι πρόγονοί μας ζούσαν σε έναν πολύ αραιοκατοικημένο πλανήτη με συνολικό

²⁶ Στο πρωτότυπο κείμενο “killer apes”.

πληθυσμό λιγότερο από δύο εκατομμύρια άτομα, παρόμοιας πυκνότητας με τους Βουσμάνους. Δεν έχει παρατηρηθεί ποτέ πολεμική επίθεση στους Βουσμάνους, οι οποίοι μοιράζονται νερό²⁷ με αγνώστους και παντρεύουν συχνά τα παιδιά τους με άτομα γειτονικών φυλών. Έχουν τόξα τα οποία χρησιμοποιούν για κυνήγι, αλλά όχι ασπίδες, τις οποίες θα μπορούσαν εύκολα να φτιάξουν, γεγονός που συνηγορεί στο ότι σπάνια έρχονται σε σύγκρουση με αγνώστους (de Waal, 2009: 52).

Γνωρίζουμε την ύπαρξη φυλών που επιδίδονται σε πόλεμο και ο Gat καταλήγει να συμφωνεί με τη φυσική κατάσταση του Hobbes, λέγοντας ότι ο ανταγωνισμός για πόρους, σε ένδεια, και γυναίκες προκαλεί πολύ συχνά βίαιες συγκρούσεις και πολέμους (Gat, 2006: 663-664). Όμως, το παράδειγμα των Βουσμάνων μας δείχνει ότι πιθανότατα οι πρόγονοί μας, όντας ολιγάριθμοι σε έναν εχθρικό πλανήτη, όπου η επιβίωση ήταν δύσκολη, επεδείκνυαν περισσότερο συνεργατική συμπεριφορά παρά συνεχείς βίαιες συγκρούσεις μεταξύ ομάδων. Άλλωστε, εξελικτικά και μακροπρόθεσμα, το να σκοτώνεις ομοειδείς σου δεν αποτελεί επιτυχημένο χαρακτηριστικό. Έτσι, πιθανότατα, υπήρχαν μακρές περίοδοι ειρήνης και συνύπαρξης με σύντομα διαλείμματα βίαιων συρράξεων (de Waal, 2009: 52).

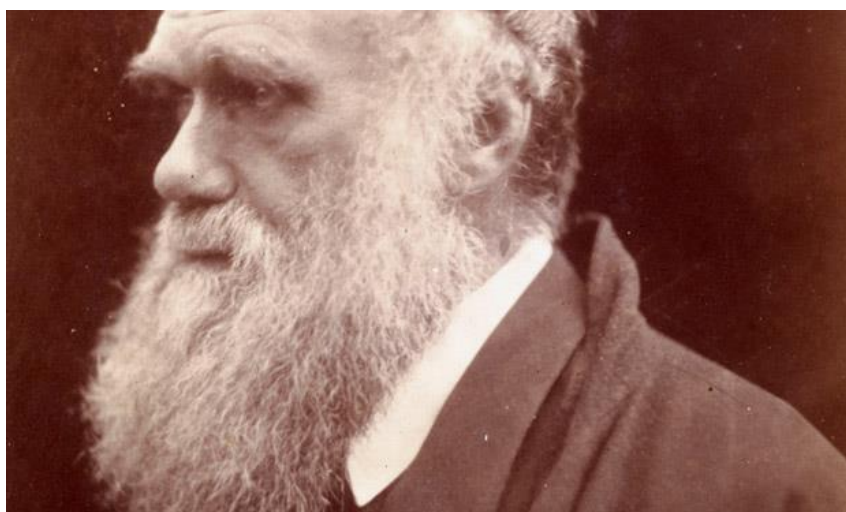
²⁷ Το νερό αποτελεί ιδιαίτερο αγαθό για τους Βουσμάνους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΕΓΩΙΣΜΟΣ, ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ. ΑΠΑΡΧΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ

5.1 Η ΗΘΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΑΡΒΙΝΟΥ ΚΑΙ Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΑΡΒΙΝΙΣΜΟΣ

Ο Κάρολος Δαρβίνος (1809-1882), αν και είναι κυρίως γνωστός για την ανάπτυξη της θεωρίας της εξέλιξης, αποτέλεσε έναν από τους πιο διαπρεπείς υποστηρικτές μιας εξελικτικής προσέγγισης στην ηθική.

Εικόνα 5.1. Φωτογραφία του Κάρολου Δαρβίνου από την Julia Margaret Cameron το 1868.²⁸

Προτού ακόμα εκδώσει ένα από τα γνωστότερα έργα του, την *Καταγωγή των Ειδών* (1859), οι ηθικές του ευαισθησίες κλονίστηκαν κατά τα ταξίδια του στη Νότια Αμερική, κυρίως λόγω του εμπορίου σκλάβων, του οποίου υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας στη Βραζιλία, όπου οικογένειες Αφρικανών χωρίζονταν και σκλάβοι έπεφταν θύματα βίας και εξευτελισμού (Richards, 2003: 97). Όταν ο Δαρβίνος, νέος βιολόγος ακόμα, ανέπτυξε τη θεωρία του περί ηθικής, επηρεάστηκε από την οπτική του James Mackintosh, Σκωτσέζου ιστορικού, πολιτικού και φιλοσόφου, στο *Dissertation on Progress of Ethical Philosophy*. Σύμφωνα με τον Mackintosh, τα ανθρώπινα όντα δρουν αυθόρμητα για την

²⁸ Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο:

<http://www.theguardian.com/science/picture/2013/feb/12/charles-darwin-photography>.

Προσπελάστηκε στις 31/12/2014.

ευημερία των ομοίων τους και επιδοκιμάζουν άμεσα αυτήν την «τάση καλοσύνης», όταν την παρατηρούν σε τρίτους, συχνά, όμως, μπορεί να έχουν και κάποιο όφελος από αυτήν (ως πιθανό συνεπακόλουθο και όχι αναγκαστικά ως αιτιατό). Η ηθική συμπεριφορά μπορεί, μεν, να είναι εγγενής, μπορεί, όμως, να έχει και ωφέλεια. Αυτό που έκανε, ουσιαστικά, ο Mackintosh (1836), ήταν να διαχωρίσει την ωφέλεια μιας καλής συμπεριφοράς από την εγγενή προδιάθεση για την τέλεσή της, μια ανάλυση που ταίριαζε με την ηθική αντίληψη του Δαρβίνου (Richards, 2003: 98-99).

Καθώς η οπτική του Δαρβίνου για την ηθικότητα συνέχιζε να ωριμάζει, το 1838, όταν και συνέλαβε την ιδέα της φυσικής επιλογής, υπέθεσε ότι συνήθειες, όπως γονεϊκή φροντίδα, ομαδική συνεργασία, κτλ., μπορούσαν να διατηρηθούν για πολλές γενιές και να εκδηλωθούν ως ένστικτα για ηθική συμπεριφορά στις μεταγενέστερες γενιές (Richards, 2003: 100).

Μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την ηθική στον Δαρβίνο έρχεται μέσα από το έργο του *Καταγωγή του ανθρώπου* (1871). Κεντρικό ρόλο στη θεώρησή του κατέχουν τα κοινωνικά ένστικτα, τα οποία δεν είναι μοναδικά στους ανθρώπους, αλλά υπάρχουν σε κάθε κοινωνικό ζώο. Θεωρούσε ότι τα κοινωνικά ένστικτα ωθούν τα ζώα να απολαμβάνουν την παρέα άλλων ατόμων της ομάδας τους, ώστε αυτά που απολαμβάνουν περισσότερο την κοινωνικότητα, να έχουν περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης σε σχέση με τα λιγότερο κοινωνικά και μοναχικά (Wuketits, 2009: 396-397).

Για την εξέλιξη της ηθικής στον άνθρωπο, ο Δαρβίνος έγραψε το 1871: «τα κοινωνικά ένστικτα, τα οποία αναμφίβολα αποκτήθηκαν από τον άνθρωπο, αλλά και από τα ζώα, για το καλό της κοινότητας, θα του είχαν, από την αρχή, δώσει μια επιθυμία υποστήριξης των συνανθρώπων του και ένα είδος συμπόνιας» (Harman, 2014: 148). Ακόμη, υπέθετε ότι αλτρουιστικές παρορμήσεις εντός μιας φυλής, θα της έδιναν πλεονεκτήματα έναντι άλλων φυλών, που στερούνται αυτών, κι έτσι τέτοια ένστικτα θα γινόντουσαν χαρακτηριστικό των εξελισσόμενων ανθρώπινων κοινοτήτων (Richards, 2003: 111).

Αξίζει, εδώ, να επισημάνουμε, επιγραμματικά, την έκδηλη ομοιότητα ανάμεσα στην ηθική θεώρηση του Δαρβίνου και σε αυτήν του David Hume. Τα αισθήματα και συναισθήματα, τα οποία, όπως αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατείχαν εξέχοντα ρόλο στην ηθική φιλοσοφία του Hume, και στα

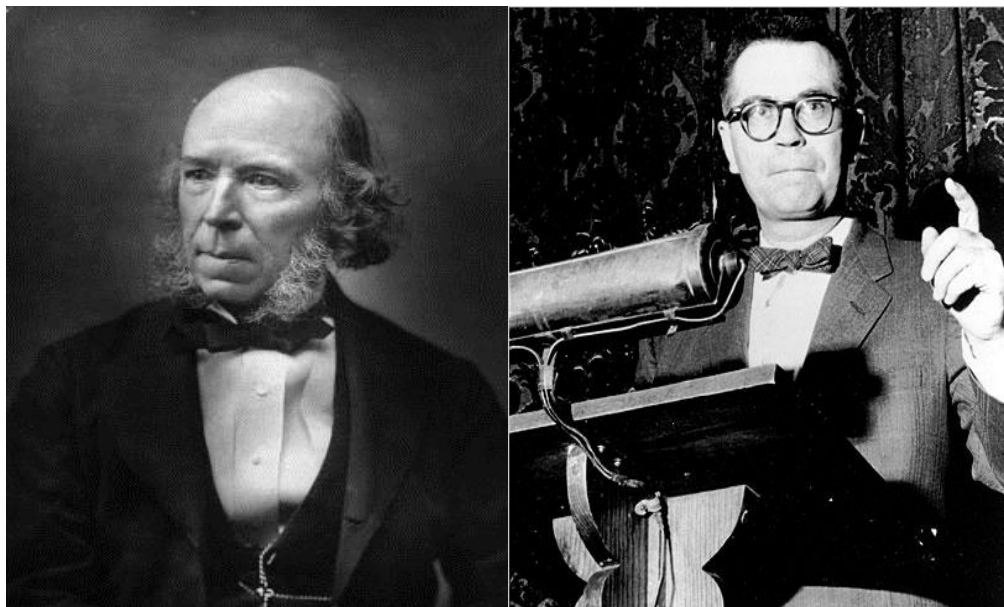
οποία ο ίδιος απέδιδε την ικανότητά μας για συνεργασία, μπορούν εύκολα να παραλληλιστούν με τα κοινωνικά ένστικτα του Δαρβίνου, ενώ ταυτόχρονα η συμπόνια είχε κεντρική θέση στην ηθική και για τους δύο (Wuketits, 2009: 396).

Τα παραπάνω, βέβαια, δε σημαίνουν ότι ο Δαρβίνος εξίσωνε τα κοινωνικά ένστικτα με την ηθικότητα. Θεωρούσε την ηθική αίσθηση ως μια αναδυόμενη ιδιότητα, η οποία εμφανίζεται από ένα ελάχιστο επίπεδο ευφυΐας και πάνω. Ο ίδιος έλεγε (1871, 1877): «Κάθε ζώο, προικισμένο με έντονα κοινωνικά ένστικτα, συμπεριλαμβανομένης της στοργής μεταξύ γονέων και παιδιών, αναπόφευκτα θα αποκτήσει ηθική συνείδηση, μόλις οι νοητικές του ικανότητες αναπτυχθούν τόσο καλά, ή σχεδόν τόσο καλά, όσο στον άνθρωπο». Επίσης, θεωρούσε ότι η ηθική αίσθηση είναι κομμάτι της ίδιας της φύσης του ανθρώπου, φέρνοντας το παράδειγμα ενός από τους γιους του, ο οποίος «παρουσίασε το πρώτο σημάδι εκδήλωσης ηθικής αίσθησης σε ηλικία, μόλις, περίπου δεκατριών μηνών» (Wuketits, 2009: 397). Έτσι, ο Δαρβίνος φαίνεται να διέβλεπε μια συνέχεια ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα, όχι μόνο όσον αφορά τη βιολογία τους, αλλά και στην εξέλιξη πολύπλοκων χαρακτηριστικών και συμπεριφορών, όπως η ηθικότητα.

Στο σημείο αυτό, θα ήταν ενδιαφέρον να αναλύσουμε, σύντομα, την ιδεολογία του *κοινωνικού Δαρβινισμού* και να δούμε κατά πόσο συμφωνεί ή όχι με τον πραγματικό Δαρβινισμό, από τον οποίο έχει δανειστεί το ήμισυ της ονομασίας του. Δημιουργός της πρώιμης θεωρίας του κοινωνικού Δαρβινισμού θεωρείται ο Herbert Spencer (1820-1903), ο οποίος, μάλιστα, επινόησε την έκφραση «επιβίωση του ικανότερου»,²⁹ η οποία πολύ συχνά αποδίδεται στο Δαρβίνο (Paul, 1988: 413). Ο Spencer ένωθε ότι θα ήταν αντιπαραγωγικό για τους ικανούς να αισθάνονται κάποια υποχρέωση προς τους αδύναμους, εισάγοντας την έννοια της φυσικής επιλογής στην κοινωνία και την οικονομία. Χαρακτηριστικές είναι οι πεποιθήσεις του για τους φτωχούς, καθώς θεωρούσε ότι μέλημα της φύσης είναι να απαλλαχθεί από αυτούς, εκκαθαρίζοντας τον κόσμο και δημιουργώντας χώρο για νέους και καλύτερους (de Waal, 2009: 60). Η γνώμη του ίδιου του Δαρβίνου για τον Spencer ήταν διφορούμενη, εκτιμώντας μεν τη φιλοσοφική του διάνοια, αλλά σε σχέση με

²⁹ Στο βιβλίο του *Principles of Biology* το 1864, ως συνώνυμο της φυσικής επιλογής.

την οπτική του για τη βιολογία και κυρίως για την εξέλιξη, ευχόταν να είχε περισσότερη διορατικότητα και παρατηρητικότητα, ακόμη και με κόστος της ικανότητας σκέψης του (Paul, 1988: 414-415).

Εικόνα 5.2. Φωτογραφία των Herbert Spencer από τον Edward H. Gooch (αριστερά) και Richard Hofstadter από τη συλλογή “General Photographic Collection, University Archives, Columbia University” (δεξιά).³⁰

Αυτός που έκανε ευρύτερα γνωστό τον κοινωνικό Δαρβινισμό ήταν ο ιστορικός Richard Hofstadter (1916-1970). Στο έργο του *Social Darwinism in American Thought* (1944), όρισε τον κοινωνικό δαρβινισμό ως μια ιδεολογία, η οποία χρησιμοποιεί τον ανταγωνισμό στη φύση και την ιδέα του Δαρβίνου για την πάλη για επιβίωση, ως βάση για μια κοινωνική θεωρία (Weikart, 1993: 469). Ο ίδιος, όμως, επέδειξε αμφιθυμία στην έννοια του κοινωνικού δαρβινισμού: τον αναγνώριζε, μεν, στην πρώιμη φάση του, ως βιολογική δικαιολόγηση της “laissez-faire”,³¹ αλλά αναγνώριζε και τη χρήση του ως αιτιολόγηση του ρατσισμού, της ευγονικής και του ιμπεριαλισμού από τους υποστηρικτές τους³² (Leonard, 2009: 37). Διάφοροι ιστορικοί, όπως ο Fritz Stern, ο George L. Mosse, ο Karl Dietrich και άλλοι, υποστήριξαν ότι ο

³⁰ Διαθέσιμες στους διαδικτυακούς συνδέσμους:

<http://sociology.about.com/od/Profiles/p/Herbert-Spencer.htm> και

<http://www.nytimes.com/2006/08/06/books/review/06tanenhaus.html?pagewanted=all> αντίστοιχα.

Προσπελάστηκαν στις 1/1/2015.

³¹ Την οικονομία της ελεύθερης αγοράς, όπου οι ιδιωτικές συναλλαγές είναι ελεύθερες του κρατικού παρεμβατισμού.

³² Αυτήν τη χρήση του κοινωνικού δαρβινισμού, ο Hofstadter την ονόμασε *δαρβινικό κολλεκτιβισμό*.

κοινωνικός δαρβινισμός ήταν σημαντικός στην ανάπτυξη της Ναζιστικής ιδεολογίας (Weikart, 1993: 469).

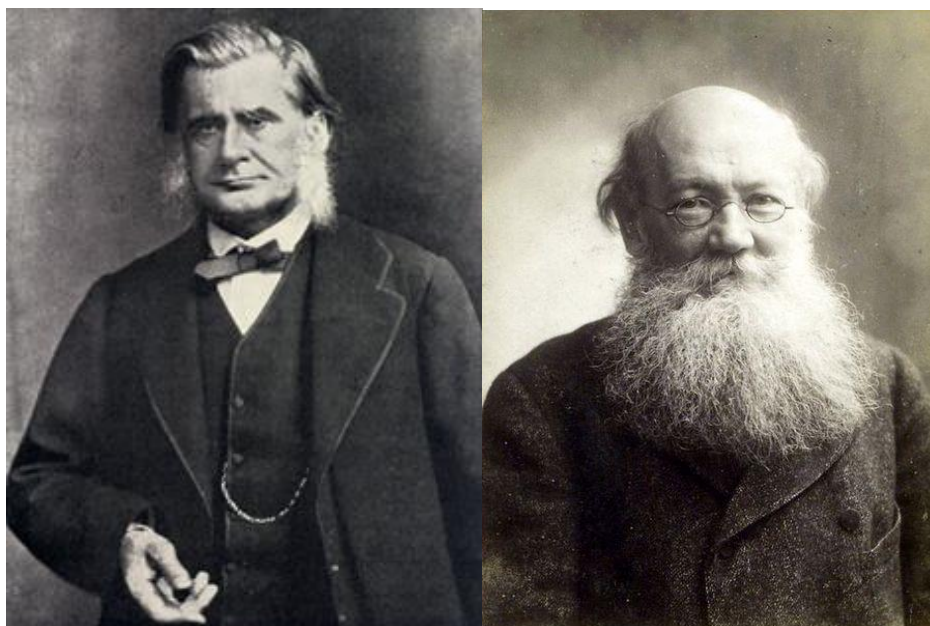
Συγκρίνοντας, λοιπόν, τον κοινωνικό δαρβινισμό με τις πεποιθήσεις του Δαρβίνου, παρατηρούμε σημαντικές διαφοροποιήσεις: στον κοινωνικό δαρβινισμό παρουσιάζεται μια μονόπλευρη αποδοχή του εγωισμού, του ανταγωνισμού και της πάλης για επιβίωση στη φύση και στον άνθρωπο, ενώ η συνεργατικότητα και η κοινωνικότητα, οι οποίες αναντίρρητα συναντώνται στη φύση, φαίνονται να αγνοούνται πλήρως. Ο Δαρβίνος αντίθετα, όπως αναλύσαμε προηγουμένως, αναγνώριζε και απέδιδε ιδιαίτερη αξία στις ικανότητες αυτές.

5.2 ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑΤΟΣ, ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΓΩΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

Ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της θεωρίας της εξέλιξης υπήρξε ο Thomas Henry Huxley (1825-1895), Άγγλος βιολόγος, ο οποίος ήταν γνωστός ως το «μπουλντόγκ του Δαρβίνου». Όπως ο Δαρβίνος, έτσι και ο Huxley ταξίδεψε στις νότιες θάλασσες, παρατηρώντας και μελετώντας την τροπική φύση (Harman, 2014: 149). Ήταν πεπεισμένος για τη συγγένεια μεταξύ ανθρώπων και ζώων, ωστόσο υπερασπιζόταν, ταυτόχρονα, την ιδιαίτερη θέση του ανθρώπου στη φύση, γράφοντας το 1863: «ο άνθρωπος στέκεται [...] σε μια ψηλή κορυφή, μακριά από το επίπεδο των άλλων όντων, μεταμορφωμένος από την χυδαία φύση του, αντανakλώντας, εδώ κι εκεί, μια ακτίνα από την άπειρη πηγή της αλήθειας» (Wuketits, 2009: 398).

Για τον Δαρβίνο, η ηθικότητα προερχόταν από τα κοινωνικά ένστικτα, αλλά για τον Huxley τα ένστικτα ήταν «αντικοινωνικά». Θεωρούσε άσκοπη την καταφυγή του ανθρώπου στα ένστικτα, αφού η φύση δε θα μπορούσε να του παράσχει μια «ηθική πυξίδα» (Harman, 2014: 149). Παρά το γεγονός ότι ήταν ένας από τους εκπροσώπους της θεωρίας της εξέλιξης, αντιτάχθηκε στη φύση, και ενώ θεωρούσε τις ψυχικές και διανοητικές μας ικανότητες προϊόντα εξελικτικής διαδικασίας, πίστευε, ότι οποιαδήποτε πρόοδος στην ηθική θα μπορούσε να υπάρξει μόνο αν πολεμήσουμε την ίδια τη φύση (Wuketits, 2009: 398). Ο Frans de Waal έδωσε μια εύστοχη ονομασία στην ηθική θεώρηση του Huxley με τον τίτλο *θεωρία του επιχρίσματος* (veneer theory),

όπου η ηθικότητα είναι απλώς ένας λεπτός υμένας βερνικιού που επιστρώνεται σε έναν αμοραλιστικό, αν όχι ανήθικο, πυρήνα (de Waal, 2006: 11).

Εικόνα 5.2. Φωτογραφία των Thomas Henry Huxley από τον Alexander Bassano το 1883 (αριστερά) και Pyotr Alexeyevich Kropotkin από τον Gaspard-Félix Tournachon (ή Nadar) το 1900 (δεξιά).³³

Ο Pyotr Alexeyevich ή Peter Kropotkin (1842-1941) ήταν πρίγκιπας στην τσαρική Ρωσία του 19^{ου} αιώνα, γνωστός για την αναρχική του ιδεολογία. Σε αντιδιαστολή με τους Δαρβίνο και Huxley, που ταξίδεψαν σε τροπικά μέρη στις νότιες θάλασσες, ο ίδιος ταξίδεψε στη Σιβηρία και αντιμετώπισε μια αρκετά διαφορετική, από αυτούς, φύση (Harman, 2014: 150). Ο Kropotkin κατηγορούσε τον Huxley ότι αντιλαμβάνεται τον φυσικό κόσμο ως έναν κόσμο αιώνιας πάλης μεταξύ ημι-άσιτων ατόμων, όπου ο ένας διψάει για το αίμα του άλλου και ότι ο οραματισμός της φύσης γι' αυτόν ήταν απλά μια αναδιατύπωση της φυσικής κατάστασης του Hobbes σε κατάσταση πολέμου (Kinna, 1992: 42). Ο ίδιος ο Huxley παρομοίαζε την ανθρωπότητα με έναν κηπουρό, που έχει το δύσκολο έργο να απαλλάξει τον κήπο από τα αγριόχορτα, θεωρώντας την ανθρώπινη ηθική ως μια νίκη επί της ανεξέλεγκτης και μοχθηρής εξελικτικής διαδικασίας. Πιθανολογείται ότι ο Huxley υιοθέτησε την οπτική αυτή (1894) λόγω της οδύνης, που βίωσε από

³³ Διαθέσιμες στους διαδικτυακούς συνδέσμους: <http://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/18409> και http://en.wikipedia.org/wiki/File:Peter_Kropotkin_circa_1900.jpg αντίστοιχα. Προσπελάστηκαν στις 1/1/2015.

την απώλεια της πολυαγαπημένης του κόρης στα χέρια της ανελέητης φύσης (de Waal, 2006: 7-8).

Ο Kropotkin (1902) απέρριψε την οπτική της φύσης ως «κόκκινη στα δόντια και στα νύχια», γράφοντας «όποτε βλέπω ζωή σε αφθονία, βλέπω αμοιβαία βοήθεια και αμοιβαία υποστήριξη», βασισμένος στις παρατηρήσεις του στη Σιβηρία (Harman, 2014: 150). Σε τρεις σειρές άρθρων του, μεταξύ του 1890 και 1919,³⁴ ανέπτυξε τη θέση του για τη φυσική συνεργασία χρησιμοποιώντας βιολογικά, ανθρωπολογικά, ιστορικά και κοινωνιολογικά δεδομένα (Kinna, 1992: 42-43, 47).

Θεωρούσε την αμοιβαία βοήθεια γενική αρχή, και όχι εξαίρεση μοναδική στη Σιβηρία, παραθέτοντας παραδείγματα, όπως τα κοινά καβούρια, τα οποία παρατήρησε ο Έρασμος, παππούς του Δαρβίνου, που στέκονται φρουροί όταν άλλα καβούρια αλλάζουν το καβούκι τους, τα σπουργίτια, τα οποία μοιράζονται μεταξύ τους το φαγητό και φυσικά τα θηλαστικά, στα οποία η αλληλοβοήθεια αποτελεί κανόνα. Διαμόρφωσε, έτσι, μια γενική ιδέα ότι η ζωή είναι όντως ένας αγώνας, στον οποίο οι ικανότεροι επιβιώνουν, με τη φυσική επιλογή, όμως, να αναζητεί τρόπους για την αποφυγή του ανταγωνισμού και την ανάπτυξη της κοινωνικότητας. Αντίθετα, λοιπόν, με τον Huxley, πίστευε ότι ο άνθρωπος αντί να πρέπει να παλέψει με τα φυσικά του ένστικτα για να ανακαλύψει την καλοσύνη μέσα του, πρέπει απλώς να εκπαιδεύσει το βλέμμα του, ώστε να αντιλαμβάνεται καλύτερα τη φύση γύρω του (Harman, 2014: 150-151).

Για τον Kropotkin, το σφάλμα του Huxley εντοπίζεται στην αδυναμία του να εκτιμήσει την έννοια της δαρβινικής «πάλης για επιβίωση» σε όλο το εύρος της. Ο Δαρβίνος χρησιμοποιούσε τον όρο αυτό μεταφορικά, όχι αναγκαστικά ως μια ανταγωνιστική ατομική μάχη, αλλά ως μια πάλη ομάδων ή ειδών ενάντια στη manía της φύσης. Και αν και ο ίδιος ο Δαρβίνος υιοθέτησε τον όρο του Spencer «επιβίωση του ικανοτέρου» σε μεταγενέστερα, της «Καταγωγής των ειδών», έργα του, δε θεωρούσε ικανότερα μόνο τα πιο πονηρά ή ισχυρά άτομα, αλλά κυρίως τα πιο κοινωνικά και συνεργατικά (Kinna, 1992: 42-43).

Όμως, μπορούμε να εντοπίσουμε και άλλο ένα σφάλμα του Huxley, την πλάνη ότι μια βάνουση διαδικασία, όπως η φυσική επιλογή, μπορεί να

³⁴ Αργότερα εκδόθηκαν ενοποιημένα με τον τίτλο *Mutual Aid: A Factor of Evolution*.

παράγει μόνο βάνουσα αποτελέσματα. Αντίθετα, τα παράγωγά της μπορούν να καλύψουν μεγάλου εύρους τάσεις, από βρεφοκτονίες και άλλες βίαιες ενέργειες μέχρι και εκδηλώσεις στοργής, αφοσίωσης και συνεργατικότητας. Και όπως παρατηρεί ο de Waal, παρά το γεγονός ότι η θεωρία του επιχρίσματος τύγχανε ευρείας αποδοχής, τα τελευταία χρόνια φαίνεται να έχει χάσει τη δυναμική της (de Waal, 2013: 83).

Μια άλλη θεωρία, η οποία θεωρεί ως δεδομένο ότι η καλοσύνη δε βρίσκεται στη φύση του ανθρώπου είναι ο *ψυχολογικός εγωισμός* (psychological egoism). Η θεωρία αυτή διατείνεται ότι κάθε άνθρωπος επιδιώκει το δικό του συμφέρον και μόνο (Rachels J. και Rachels S., 2012: 99). Δεν πρέπει να τον συγχέουμε με τον *ηθικό εγωισμό* (ethical egoism), ο οποίος πρεσβεύει ότι οφείλουμε να είμαστε εγωιστές και ότι είναι πάντα ηθικό να ενεργούμε με βάση τα συμφέροντά μας (Thomas, 1980: 73). Ουσιαστικά, ο ψυχολογικός εγωισμός δεν αποτελεί μια ηθική θεωρία, αλλά μια θεωρία για την ανθρώπινη ψυχολογία, η οποία όμως έχει σίγουρα προεκτάσεις και στην ηθικότητα. Αναμφίβολα, αν ο ψυχολογικός εγωισμός ίσχυε, θα επέφερε ολέθριες συνέπειες στην ηθική, εφόσον το μόνο κίνητρο όλων των ανθρώπινων πράξεων θα ήταν το συμφέρον, ενώ ο αλtruισμός θα αποτελούσε απλά μια ψευδαίσθηση (Rachels J. και Rachels S., 2012: 99).

Ο αλtruισμός αποτελεί το πιο προφανές αντιπαράδειγμα για την ορθότητα του ψυχολογικού εγωισμού. Η υπερασπιστική γραμμή του ψυχολογικού εγωισμού είναι να εξηγεί κάθε αλtruιστική συμπεριφορά με εγωιστικούς όρους, δεν εξηγεί, όμως, γιατί να προτιμήσουμε μια εγωιστική εξήγηση αντί της αλtruιστικής (Baggini και Fosl, 2014: 134-135). Μπορεί έτσι να ισχυριστεί ότι εφόσον ένας άνθρωπος επέλεξε να δράσει αλtruιστικά, τελικά έπραξε αυτό που ήθελε περισσότερο και άρα φέρθηκε εγωιστικά. Ή ότι η αλtruιστική πράξη έκανε τον δρώντα να νιώσει καλά, αφού, όντως, συχνά λαμβάνουμε ένα αίσθημα ικανοποίησης κάνοντας μια τέτοια πράξη, και άρα το απώτερο κίνητρο ήταν ηδονικό και εγωιστικό (Rachels J. και Rachels S., 2012: 101-105).

Και οι δύο, όμως, συλλογισμοί φαίνονται αδύναμοι. Για τον πρώτο αρκεί να σκεφτούμε ότι συχνά αναγκάζομαστε να κάνουμε πράγματα όχι επειδή τα θέλουμε, αλλά λόγω μιας αίσθησης καθήκοντος ή λόγω μιας παρόρμησης, όταν για παράδειγμα κάποιος βουτάει χωρίς σκέψη σε παγωμένα νερά για να

σώσει ένα παιδί που κινδυνεύει. Και το δεύτερο επιχείρημα, όμως, φαίνεται να είναι εύκολα αντικρούσιμο, γιατί το να έχεις ένα εγωιστικό κίνητρο δε σημαίνει ότι απουσιάζουν τελείως τα αλτρουιστικά κίνητρα. Το γεγονός ότι αισθανόμαστε καλά δε σημαίνει ότι επιλέξαμε την αλτρουιστική συμπεριφορά για το λόγο αυτό, αφού η ευχαρίστηση μπορεί να είναι μόνο το ευτυχές αποτέλεσμα μιας ενέργειας, χωρίς να αποτελεί το λόγο για την ίδια την ενέργεια (Baggini και Fosl, 2014: 135). Ο ψυχολογικός εγωισμός, λοιπόν, παρουσιάζει πολλές αδυναμίες και η ακραία άποψη που εκφράζει, μεταφράζοντας τα πάντα εγωιστικά, δε μοιάζει ιδιαίτερα ρεαλιστική.

Ο Hobbes μπορεί να θεωρούσε την ανθρώπινη φύση κατά βάση εγωιστική, όμως, ταυτόχρονα παραδεχόταν ότι ήταν εύπλαστη, ικανή να εκπαιδεύσει, να διαφωτίσει και να πειθαρχήσει τον άνθρωπο ως καλό πολίτη (Gert, 1967: 519). Η παλαιότερη, ευρέως αποδεκτή, άποψη ότι ασπαζόταν τον ψυχολογικό εγωισμό, σήμερα απορρίπτεται (Lloyd, 2014). Όπως λέει ο ίδιος ο Hobbes (1651), τα παιδιά «δεν έχουν άλλο κανόνα για καλούς και κακούς τρόπους, παρά την καθοδήγηση, που δέχονται από τους γονείς και τους αφέντες τους» (Gert, 1967: 519).

Όμως, ο Hobbes ήταν αυτός που δημιούργησε την ιδέα του *κοινωνικού συμβολαίου*. Στο *Leviathan* γράφει: «η αμοιβαία μεταβίβαση των δικαιωμάτων είναι αυτό που οι άνδρες ονομάζουν συμβόλαιο» (Hobbes, 1998: 89). Το κοινωνικό συμβόλαιο έμελλε να αναπτύξει πληρέστερα ο Ελβετός πολιτικός φιλόσοφος Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) στο ομώνυμο βιβλίο του το 1762. Ο Rousseau θεωρούσε ότι η μοναδική φυσική κοινωνία, και η πρωταρχική ταυτόχρονα, είναι η οικογένεια, η οποία είναι καταδικασμένη να διαλυθεί, όταν τα παιδιά δε θα χρειάζονται πια τους γονείς για να επιβιώσουν, εκτός και αν συνέχιζαν να συμβιώνουν, από σύμβαση, όμως, και μόνο (Rousseau, 2002: 156).

Ο Rousseau φανταζόταν ότι «οι άνδρες έφτασαν σε ένα σημείο, όπου οι δυσκολίες, που έθεταν σε κίνδυνο την επιβίωσή τους στη φυσική τους κατάσταση υπερίσχυσαν, παρά την αντίστασή τους, πάνω στις δυνάμεις, τις οποίες το κάθε άτομο ξεχωριστά μπορούσε να χρησιμοποιήσει για να επιβιώσει στην κατάσταση αυτή. Στο σημείο αυτό η πρωτόγονη αυτή κατάσταση δεν μπορούσε πια να συντηρηθεί, και το ανθρώπινο είδος θα εξαφανιζόταν εκτός και αν άλλαζε τρόπο ύπαρξης» (Rousseau, 2002: 163).

Έβλεπε, δηλαδή, την ανθρώπινη κοινωνία σαν μια εθελοντική δημιουργία αυτόνομων ανδρών, όταν το κόστος της ατομικιστικής ζωής έγινε πολύ μεγάλο για την ίδια τους την επιβίωση. Θεωρούσε ως δεδομένο ότι ζούσαν ανεξάρτητες ζωές και ότι ήταν ανταγωνιστικοί μεταξύ τους (Rousseau, 2002: 163-164), ώσπου αποφάσισαν να παραιτηθούν κάποιων φυσικών ελευθεριών τους με σκοπό την απόλαυση της κοινωνικής ζωής και της ασφάλειας, που αυτή προσφέρει (Rousseau, 2002: 166-167). Είναι ρεαλιστική μια τέτοια ιδέα; Αν το εκλάβουμε μεταφορικά, είναι αρκετά ελκυστική η οπτική ότι οι άνθρωποι μπορούν να συνεργαστούν και να συμπεριφέρονται ισότιμα μεταξύ τους παρά τα εγωιστικά θέλω τους.

Όμως, τόσο ο Rousseau, όσο και ο Hobbes, θεωρούσαν τη φυσική κατάσταση ως μια κατάσταση πολέμου και ανταγωνισμού κυριολεκτικά, αντανakλώντας την προ-δαρβινική οπτική της φύσης του ανθρώπου, και όλων των ζώων γενικότερα. Αντίθετα, σήμερα γνωρίζουμε ότι ο άνθρωπος κατάγεται από μια μεγάλη γενιά πρωτεύοντων, τα οποία ζουν ομαδικά κι έχουν μεγάλο βαθμό αλληλεξάρτησης. Το γεγονός ότι η ανάγκη για ασφάλεια διαμορφώνει την κοινωνική ζωή δεν ισχύει μόνο για το είδος μας, αλλά και για αρκετά άλλα πρωτεύοντα και αυτό είναι καλώς τεκμηριωμένο από αρκετές έρευνες. Για παράδειγμα, στο Ινδονησιακό αρχιπέλαγος υπάρχουν νησιά, στα οποία ενδημούν αιλουροειδή αρπακτικά, όπως τίγρεις και λεοπαρδάλεις, ενώ σε άλλα απουσιάζουν εντελώς. Παρατηρήθηκε σε μαϊμούδες μακάκους (*Macaca fascicularis*), το μέγεθος των ομάδων στις οποίες ταξιδεύουν, να είναι μεγαλύτερο σε νησιά με παρουσία των παραπάνω αρπακτικών, παρά σε νησιά από τα οποία απουσιάζουν (de Waal, 2009: 46). Το μέγεθος των ομάδων σε πρωτεύοντα, δηλαδή, δεν εξαρτάται μόνο από τον ανταγωνισμό για εύρεση τροφής, αλλά και από τον κίνδυνο από αρπακτικά ζώα (Janson και Goldsmith, 1995: 326). Αυτό γίνεται εμφανές σε έρευνα, που πραγματοποιήθηκε σε 121 διαφορετικούς πληθυσμούς και 39 διαφορετικά είδη κερκοπιθηκίδων (*Cercopithecidae* ή Old World monkeys): τα μεγέθη των ομάδων ήταν ευθέως ανάλογα με τον αυξημένο κίνδυνο από αρπακτικά (Hill και Lee, 1998: 447). Επιπλέον, παρατηρήσεις του de Waal δείχνουν ότι, μαϊμούδες που κατοικούν στο έδαφος, όπως οι μπαμπούνι, ταξιδεύουν σε μεγάλες ομάδες, σε αντίθεση με μαϊμούδες που κατοικούν σε δέντρα και έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα αποφυγής αρπακτικών (de Waal, 2009: 46).

Ακόμη, σε περιοχές υψηλού κινδύνου από αρπακτικά, οι ομάδες μαϊμούδων έχουν περισσότερα αρσενικά από περιοχές χαμηλότερης επικινδυνότητας (Van Schaik και Hörsterman, 1994: 261). Οι χιμπατζήδες, όμως, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα δυνατοί και μεγαλόσωμοι και μπορούν να καταφύγουν εύκολα σε δέντρα, συχνά ταξιδεύουν μόνοι τους ή σε μικρές ομάδες (de Waal, 2009: 46).

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η οπτική του κοινωνικού συμβολαίου, με την «εμπόλεμη» και ανταγωνιστική φύση και την εθελοντική κατασκευή της κοινωνίας από τον άνθρωπο δε μοιάζει ιδιαίτερα ρεαλιστική στις μέρες μας.

5.3 ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ

Όπως αναλύσαμε στο τρίτο κεφάλαιο, ο Kant θεωρούσε τα συναισθήματα αξιέπαινα μεν, αλλά χωρίς καμία ηθική αξία. Αντίθετα, εξήρε τον ορθολογισμό κι έβλεπε το καθήκον ως μοναδικό κίνητρο για μια ηθική πράξη. Η οπτική του Kant, ο οποίος επηρέασε καταλυτικά τη δυτική φιλοσοφία και τις επιστήμες, φαίνεται να συμβαδίζει με τη σημερινή εποχή, που εγκωμιάζει τη λογική και τον ορθολογισμό και υποβαθμίζει τα συναισθήματα, χαρακτηρίζοντάς τα μαλθακά (de Waal, 2013: 329). Ο Hume, αντίθετα, τοποθετεί τα συναισθήματα στο κέντρο της ηθικής και ονομάζει τη λογική «σκλάβο των παθών».

Η ηθική των συναισθημάτων αναβίωσε πρόσφατα μέσα από την *ηθική της μέριμνας* (ethics of care), δημιουργώντας μια υποσχόμενη εναλλακτική στις κυρίαρχες ηθικές προσεγγίσεις των τελευταίων δύο αιώνων (Held, 2006: 3). Αφορμή για την ανάπτυξη της θεωρίας αυτής στάθηκε η *θεωρία των σταδίων της ηθικής ανάπτυξης* (theory of stages of moral development) του Αμερικανού ψυχολόγου Lawrence Kohlberg (1927-1987) (Baggini και Fosl, 2014: 45). Αναπτύσσοντας μια εκδοχή του *διλήμματος του Heinz* (Heinz dilemma),³⁵ ο Kohlberg έθεσε το εξής πρόβλημα: «Η γυναίκα του Heinz κινδυνεύει να πεθάνει και μόνη της ελπίδα είναι ένα φάρμακο, επινόησης ενός φαρμακοποιού. Η παρασκευή του φαρμάκου κοστίζει διακόσια δολάρια και ο φαρμακοποιός το πουλάει για δύο χιλιάδες. Ο Heinz μπορούσε να βρει μόνο

³⁵ Παραδείγματα διλημάτων, τα οποία χρησιμοποιούνται συχνά για τη μελέτη της ηθικής.

τα μισά χρήματα, όμως ο φαρμακοποιός του δήλωσε ότι δεν είναι αρκετά, και όταν ο Heinz του υποσχέθηκε να πληρώσει αργότερα τα υπόλοιπα, ο φαρμακοποιός αρνήθηκε. Απελπισμένος, ο Heinz σκέφτηκε να κλέψει το φάρμακο. Θα ήταν ανήθικο να το κάνει;».

Ο Kohlberg πήρε συνεντεύξεις από παιδιά διαφόρων ηλικιών, παρουσιάζοντάς τους το παραπάνω πρόβλημα μαζί με άλλες εκδοχές του διλήμματος του Heinz, σε μια προσπάθεια να αποκαλύψει τον τρόπο σκέψης τους. Μετά από ανάλυση των απαντήσεων, κατέληξε ότι υπάρχουν έξι στάδια ηθικής ανάπτυξης, κατά τα οποία ένα παιδί ή ένας ενήλικος αντιλαμβάνεται το ηθικώς ορθό με τους ακόλουθους όρους:

1. Να υπακούει στην εξουσία και να αποφεύγει την τιμωρία.
2. Να ικανοποιεί τις επιθυμίες του και να αφήνει τους άλλους να κάνουν το ίδιο μέσω δίκαιων ανταλλαγών.
3. Να καλλιεργεί τις σχέσεις του και να επιτελεί τα καθήκοντα που προσιδιάζουν στους κοινωνικούς ρόλους του.
4. Να υπακούει στο νόμο και να συμβάλει στην ευημερία της ομάδας.
5. Να υπερασπίζεται τα βασικά δικαιώματα και τις αξίες της κοινωνίας του.
6. Να τηρεί αφηρημένες, καθολικές ηθικές αρχές (Rachels και Rachels, 2012: 202-203).

Ο Kohlberg πίστευε, λοιπόν, ότι αρχίζουμε τη ζωή μας με μια εγωκεντρική επιθυμία αποφυγής της τιμωρίας και καταλήγουμε σ' ένα σύνολο αφηρημένων ηθικών αρχών, με μία μικρή μόνο μειονότητα ενηλίκων να φτάνει στα τελευταία δύο στάδια. Παρουσιάζοντας το πρόβλημά του σε ένα εντεκάχρονο αγόρι, τον Τζέικ, αυτός απάντησε ότι θα έπρεπε να κλέψει το φάρμακο επικαλούμενος απρόσωπες αρχές, όπως ότι «μια ανθρώπινη ζωή αξίζει περισσότερο από τα χρήματα». Στο ίδιο πρόβλημα, ένα εντεκάχρονο κορίτσι, η Έιμι, απάντησε ότι δεν θα έπρεπε να κλέψει το φάρμακο, αναδιατυπώνοντας το ζήτημα ως μια σύγκρουση ανάμεσα στον Heinz και τον φαρμακοποιό που μπορεί να επιλυθεί με περαιτέρω συζήτηση. Ο Kohlberg κατέληξε να κατατάσσει την Έιμι στο τρίτο στάδιο, των προσωπικών σχέσεων, και τον Τζέικ σε ένα από τα επόμενα στάδια (Rachels και Rachels, 2012: 203-204).

Εικόνα 5.2. Φωτογραφία του Lawrence Kohlberg (αριστερά) από τον Barry Donahue και της Carol Gilligan (δεξιά) από άγνωστο φωτογράφο.³⁶

Τα συμπεράσματα αυτά αμφισβήτησε η Αμερικανή ψυχολόγος και φεμινίστρια Carol Gilligan (1936-), η οποία είχε εργαστεί ως βοηθός έρευνας του Kohlberg, και, μέσω της προσωπικής της μελέτης, γεννήθηκε η έννοια της ηθικής της μέριμνας τη δεκαετία του 1980. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η θεωρία του Kohlberg βασιζόταν μόνο στη συμπεριφορά αγοριών και ότι θεωρούσε κατώτερης σημασίας τις μορφές ηθικής περίσκεψης, οι οποίες ήταν επικρατέστερες, όπως εντόπισε η ίδια, στα κορίτσια. Η Gilligan διαπίστωσε ότι στον πυρήνα της ηθικής περίσκεψης των κοριτσιών βρίσκονταν ιδιοσυγκρασιακές ευαισθησίες, που προκύπτουν άμεσα μέσα από σχέσεις φροντίδας, ενώ τα αγόρια φαίνονταν να επικαλούνται συχνότερα γενικούς κανόνες, δικαιώματα και καθήκοντα. Γενικεύοντας τις παρατηρήσεις της και σε ενηλίκους, υποστήριξε ότι οι τρόποι ηθικής περίσκεψης των γυναικών δεν πρέπει να θεωρούνται κατώτεροι, αλλά απλά διαφορετικοί από αυτούς των ανδρών (Baggini και Fosl, 2014: 45).

Ενώ η πρώιμη εργασία πάνω στην ηθική της μέριμνας τοποθετούσε τη μέριμνα ως εναλλακτική της δικαιοσύνης, στον πυρήνα του ηθικού

³⁶ Διαθέσιμες στους διαδικτυακούς συνδέσμους:
<http://www.education.com/reference/article/kohlberg-lawrence-1927-1987/> και
<http://jwa.org/encyclopedia/article/gilligan-carol> αντίστοιχα.
Προσπελάστηκαν στις 4/1/2015.

στοχασμού, μεταγενέστερα υπήρξε προσπάθεια αναζήτησης και των πολιτικών της προεκτάσεων, ενώ η πιο πρόσφατη έρευνα, από το 1999 και μετά, έχει επικεντρωθεί στην εξερεύνηση της μέριμνας σ' ένα πιο καθολικό πλαίσιο (Robinson, 2011: 24). Παρά το γεγονός ότι κάποιοι θεωρούν ότι συμπεριλαμβάνεται εντός της αρεταϊκής ηθικής, επειδή επικεντρώνεται στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, παρά τις προδιαθέσεις τους, ωστόσο θεωρείται ξεχωριστή ηθική θεωρία (Held, 2006: 3-4).

Όσον αφορά το κατά πόσον οι άντρες και οι γυναίκες σκέφτονται, όντως, διαφορετικά, έχουν υπάρξει εκατοντάδες έρευνες ψυχολόγων σχετικά με το φύλο, τα συναισθήματα και την ηθική. Οι έρευνες αυτές αποκαλύπτουν μια τάση των γυναικών να συμπάσχουν περισσότερο με τους άλλους και να αντλούν λιγότερη ικανοποίηση βλέποντας να τιμωρούνται άτομα που τους φέρθηκαν με άδικο τρόπο. Επίσης, οι γυναίκες φαίνεται να ενδιαφέρονται περισσότερο για στενές προσωπικές σχέσεις, σε αντίθεση με τους άντρες που τείνουν να προτιμούν μεγαλύτερα δίκτυα επιφανειακών σχέσεων. Όμως, μία ανασκόπηση εκατόν ογδόντα μελετών έδειξε ότι οι διαφορές μεταξύ των φύλων είναι μεν υπαρκτές, αλλά δεν είναι μεγάλου εύρους, αφού οι γυναίκες κλίνουν λίγο περισσότερο προς τη μέριμνα σε σχέση με τους άντρες και αντίστοιχα οι άντρες κλίνουν λίγο περισσότερο προς τη δικαιοσύνη (Rachels και Rachels, 2012: 206-207). Τέλος, όπως είναι φυσικό για μια ηθική θεωρία βασισμένη στη διαφορετικότητα των φύλων, ανακύπτουν κάποια προβλήματα. Για παράδειγμα, επικρατεί διχασμός για το εάν οι άντρες μπορούν να νοιάζονται με τον ίδιο τρόπο που νοιάζονται οι γυναίκες και πώς μπορεί η ηθική της μέριμνας να επιλύσει αντικρουόμενες απόψεις. Πιθανά, λοιπόν, ένας βέλτιστος ηθικός στοχασμός να χρειάζεται να μην αποκλείει τη δικαιοσύνη, αλλά να τη συνδυάζει με τη φροντίδα (Baggini και Fosl, 2014: 47).

5.4 ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΟΡΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ

Ανεξαρτήτως από το εάν συμφωνούμε ή όχι με την ηθική της μέριμνας, είναι σχεδόν αδύνατο να παραβλέψουμε τη σημασία των συναισθημάτων στον ηθικό συλλογισμό και στην ηθική γενικότερα. Το ίδιο δύσκολο αποδεικνύεται να παραβλέψουμε και μια *ενορατική* (intuitive) προσέγγιση στην ηθική, όταν οι ηθικές πράξεις και κρίσεις μας γίνονται σχεδόν αυτόματα.

Ως ενόραση εννοούμε την «ικανότητα να γνωρίζουμε ή να κατανοούμε κάτι με τρόπο άμεσο, χωρίς την ανάγκη αιτιολόγησης (όπως ένα ορθολογικό επιχείρημα) για να το υποστηρίξουμε». Δεν πρέπει να την θεωρούμε ως ένα είδος προαισθήματος, αφού δεν υπάρχει κάτι το παράξενο ή υπερφυσικό σε αυτό το εννοιολογικό περιεχόμενο της ενόρασης. Μας προσφέρει απλά «μια άμεση και αδιαμεσολάβητη δίοδο προς την αλήθεια» (Baggini και Fosl, 2014: 73-74).

Εάν η ηθικότητα προκύπτει από αφηρημένες αρχές, νόμους και μια αίσθηση καθήκοντος, όπως υποστηρίζει η (επικρατούσα σήμερα) καντιανή θεώρηση της ηθικής, γιατί οι κρίσεις μας είναι τόσο συχνά στιγμιαίες; Η πρόσφατη έρευνα στην ψυχολογία και τις νευροεπιστήμες έχει ρίξει φως στη σημασία των ενοράσεων στην ηθική (Singer, 2005: 331).

Σε μια έρευνα, παρουσιάστηκε σε ανθρώπους ένα αμφιλεγόμενο πρόβλημα, όπου δύο αδέρφια (διαφορετικού φύλου) αποφασίζουν ότι θα ήταν διασκεδαστικό να κάνουν έρωτα. Όταν κλήθηκαν να εκφέρουν μια ηθική κρίση για την παραπάνω πράξη, οι περισσότεροι απάντησαν άμεσα ότι θεωρούν λανθασμένη μια τέτοια συμπεριφορά, και στη συνέχεια άρχισαν να ψάχνουν λόγους δικαιολόγησης της απόφασής τους. Επιχειρήματα, που ανέφεραν, για να υποστηρίξουν την κρίση τους ήταν, π.χ., ο κίνδυνος στην υγεία παιδιών, που είναι αποτέλεσμα αιμομιξίας (κάτι που αντικρούστηκε από την επαρκή αντισύλληψη κατά τη σεξουαλική επαφή) ή η πιθανότητα πρόκλησης ψυχικού τραύματος στα δύο αδέρφια, παρότι το πρόβλημα αναφέρει ξεκάθαρα ότι δεν υπάρχει τέτοιο ζήτημα. Τελικά, πολλοί κατέληξαν στην απάντηση «δεν ξέρω, δεν μπορώ να το εξηγήσω, απλά ξέρω ότι είναι λάθος». Ο ερευνητής παρατήρησε ότι οι δικαιολογίες, που προέβαλαν πολλοί άνθρωποι στις κρίσεις τους έγινε μετά τις αυτόματες αρχικές αποτιμήσεις, χρησιμοποιώντας «εκ των προτέρων ηθικές θεωρίες».³⁷ Η έρευνα καταλήγει στο ότι οι ηθικές κρίσεις είναι, γενικά, αποτέλεσμα γρήγορων και αυτόματων αξιολογήσεων (ενοράσεων) και ότι η ηθική δικαιολόγηση είναι, συνήθως, μια εκ των υστέρων κατασκευή, παραγόμενη αφού έχει γίνει η (ενορατική) αξιολόγηση της πράξης (Haidt, 2001: 814, 822).

³⁷ Μια συλλογή από πολιτισμικά εφοδιασμένες νόρμες για αξιολόγηση και κριτική στην συμπεριφορά των άλλων.

Άλλη έρευνα, καταδεικνύει μία συνήθη αντίληψη, που έχουν πολλοί άνθρωποι, ότι κάθε φορά, που υπάρχει ένα σφάλμα ή λάθος, κάποιος βλάπτεται, μία υπόθεση που προκύπτει από την *θεωρία της δυαδικής ηθικότητας*.³⁸ Αυτό το δυαδικό πρότυπο καταναγκάζει το νου να αντιλαμβάνεται θύματα, ακόμα κι όταν αυτά είναι αντικειμενικά απόντα. Τα αποτελέσματα της έρευνας προτείνουν ότι η αντίληψη της βλάβης σε ανήθικες πράξεις είναι ενορατική και δεν απαιτεί ορθολογική δικαιολόγηση (Gray και συν, 2014: 1600).

Διαφορετική έρευνα, η οποία εξετάζει ευρήματα στην ψυχολογία και τη γνωστική νευροεπιστήμη, συνδυάζοντας πολλές μελέτες, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ηθικές κρίσεις αποτελούν περισσότερο ζήτημα συναισθηματικών ενοράσεων και συναισθημάτων, παρά συλλογισμού, αναγνωρίζοντας, όμως, ταυτόχρονα, τον σημαντικό, αν και περιορισμένο, ρόλο της λογικής (Greene και Haidt, 2002: 517). Καταδεικνύεται και επαναφέρεται, έτσι, στο προσκήνιο η σημαντικότητα των συναισθημάτων στην ηθική.

Υπάρχουν και πρόσθετα ευρήματα των νευροεπιστημών, που συνηγορούν στην παραπάνω θεώρηση. Ένα άρθρο, που παρουσιάζει δύο μελέτες με χρήση της Λειτουργικής Απεικόνισης Μαγνητικού Συντονισμού (functional Magnetic Resonance Imaging ή fMRI)³⁹ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι συναισθηματικές επεξεργασίες επηρεάζουν τις ηθικές κρίσεις (Greene κ.α., 2001: 2105). Νεότερη μελέτη fMRI, μάλιστα, έδειξε ότι οι συμμετέχοντες είχαν την τάση να εκδηλώνουν περισσότερο κοινωνικο-συναισθηματικές αντιδράσεις, όταν το ηθικό δίλημμα ήταν πιο προσωπικό, ενώ όταν έπρεπε να λάβουν λιγότερο προσωπικές ηθικές αποφάσεις, οι αντιδράσεις τους στηρίζονταν περισσότερο σε γνωστικές διαδικασίες. Έδειξε, επίσης, ότι η διάκριση μεταξύ συναισθημάτων και γνωστικής ικανότητας είναι μεν υπαρκτή, αλλά περισσότερο θέμα βαθμού παρά πλήρους διαχωρισμού τους (Greene κ.α., 2004: 397-398).

³⁸ Η θεωρία αυτή υποδεικνύει ένα ηθικό γνωστικό πρότυπο, που συσχετίζει μια αδικοπραγία με ένα πάσχον θύμα.

³⁹ Το fMRI είναι μια από τις πιο γνωστές μεθόδους εγκεφαλικής απεικόνισης (brain imaging), κατά την οποία μετράται η ροή του οξυγονωμένου αίματος στους νευρώνες του εγκεφάλου (Καραγεωργάκης, 2010: 5).

Τέλος, μέσα στο πλαίσιο των ευρημάτων των νευροεπιστημών, αναφέρουμε το ακόλουθο ενδιαφέρον παράδειγμα ενός ασθενή με βλάβη στο μεσοκοιλιακό προμετωπιαίο φλοιό (ventromedial prefrontal damage): Όταν ρωτήθηκε, απ' τον ερευνητή, αν είχε καλό ταξίδι μέχρι να φτάσει στο εργαστήριο με το αυτοκίνητό του, μιας και είχε παγετό, άμεσα και ήρεμα απάντησε, ότι ήταν καλό και συνηθισμένο, εκτός του ότι έπρεπε να είναι προσεκτικός στην εκτέλεση των σωστών διαδικασιών για οδήγηση σε πάγο. Έπειτα, άρχισε να αναλύει κάποιες από τις διαδικασίες αυτές και να περιγράφει τα αυτοκίνητα που είδε να ολισθαίνουν, επειδή δεν τις ακολουθούσαν, επικεντρώνοντας την αφήγησή του στο παράδειγμα μιας γυναίκας οδηγού. Εκείνη, όταν πανικοβλήθηκε σε ένα επικίνδυνο σημείο, πάτησε το φρένο, με αποτέλεσμα να πέσει με το αυτοκίνητό της σε μια τάφρο, ενώ αυτός ατάραχος συνέχισε να οδηγεί ήρεμα, περνώντας το επικίνδυνο σημείο. Δεν αισθάνθηκε καν την παρόρμηση να πατήσει το φρένο, όπως θα κάναμε οι περισσότεροι από εμάς, είτε λόγω πανικού είτε από φόβο για τη σωματική ακεραιότητα της άτυχης οδηγού. Τα παραπάνω υποδεικνύουν μια ελλειμματική συναισθηματική συμπεριφορά του ασθενούς, η οποία συνδέεται με την εγκεφαλική βλάβη του (Damasio, 1994: 192-193).

Ο ερευνητής, έπειτα, αναφέρει ότι την επόμενη ημέρα προσπαθούσε να κανονίσει με τον ίδιο ασθενή την ημερομηνία για την επόμενη επίσκεψή του, προτείνοντάς του δύο εναλλακτικές ημερομηνίες, με μόλις λίγες ημέρες διαφορά μεταξύ τους. Ο ασθενής, αφού συμβουλευτηκε την ατζέντα του, για μισή ώρα απαριθμούσε λόγους υπέρ και κατά της επιλογής της κάθε ημερομηνίας. Όσο ήρεμα είχε οδηγήσει πάνω στον πάγο, τόσο ήρεμα εκτελούσε μια κουραστική ανάλυση κόστους-οφέλους. Σταμάτησε μόνο όταν ο Damasio και οι άλλοι παριστάμενοι ερευνητές του πρότειναν να έρθει τη δεύτερη εναλλακτική ημερομηνία, απαντώντας, ήρεμα και απλά «εντάξει». Η συμπεριφορά αυτή αποτελεί ένα ιδανικό παράδειγμα των ορίων της αμιγούς λογικής (Damasio, 1994: 193-194), υποδεικνύοντας πόσο θα αδυνατούσαμε να καταλήξουμε σε αποφάσεις και επιλογές και πόσο οι ηθικές κρίσεις και οι ηθικές πεποιθήσεις θα καθιστώνταν αδύνατες χωρίς την επίκληση στα συναισθήματα.

5.5 ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ

Τα συναισθήματα δεν είναι σημαντικά μόνο στην ηθική του ανθρώπου, έχουν καταλυτικό ρόλο και στην κοινωνικότητά του, γεγονός, που φαίνεται να παρέβλεψε ο Αμερικανός ψυχολόγος John B. Watson (1878-1958), ένας από τους κυριότερους εκφραστές του πρώιμου *συμπεριφορισμού* (behaviourism).⁴⁰ Πίστευε ότι η μητρική αγάπη και η εκδήλωση συναισθηματισμού γενικότερα, διαποτίζει τα παιδιά με αδυναμίες, φόβους και κατωτερότητα. Οραματιζόταν «φάρμες μωρών», όπου η ανατροφή των παιδιών, θα γινόταν σύμφωνα με επιστημονικές αρχές, μακριά από την προστασία των γονέων, προκειμένου να εξελιχθούν σε ιδιαίτερα αναπτυγμένα άτομα. Ένα παιδί, κατ' αυτόν, θα έπρεπε να νιώθει το χάδι μόνο ως επιβράβευση πολύ καλής συμπεριφοράς και μόνο με ένα ελαφρύ άγγιγμα στο κεφάλι (de Waal, 2009: 27).

Ποιες θα ήταν, όμως, οι συνέπειες με την υλοποίηση ενός τέτοιου τρομακτικού οραματισμού; Παράδειγμα φάρμας μωρών αποτελούσαν τα ορφανοτροφεία στη σοσιαλιστική Ρουμανία του Ceausescu (1918-1989). Τη δεκαετία του 1960, λόγω της υπογεννητικότητας, ο Ceausescu απαγόρευσε την αντισύλληψη και τις εκτρώσεις και επέβαλε φόρους σε άτεκνα ζευγάρια. Ως αποτέλεσμα, υπήρχαν πολλά παιδιά ανεπιθύμητα από τους γονείς τους και αναπτύχθηκε ένα δαιδαλώδες σύστημα ορφανοτροφείων με ανειδίκευτο προσωπικό, στα οποία τα παιδιά ζούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες και με απουσία σωματικής επαφής, φροντίδας και συναισθηματικών διαδράσεων (Helsinki Watch, 1990: 1-5). Όταν κατέρρευσε το «Σιδηρούν Παραπέτασμα», αποκαλύφθηκαν η λειτουργία και οι συνθήκες των ορφανοτροφείων της Ρουμανίας. Τα περισσότερα ορφανά παιδιά ήταν ανίκανα να γελάσουν ή να κλάψουν, δεν ήξεραν καν πώς να παίξουν (de Waal, 2009: 27), κοίταγαν ανέκφραστα στο χώρο, κούναγαν μπρος και πίσω ή πάλευαν μεταξύ τους (Helsinki Watch, 1990: 1-5). Ταυτόχρονα, παρουσίαζαν έντονα προβλήματα κοινωνικοποίησης. Μάλιστα, σε μελέτη ορφανών παιδιών από τη Ρουμανία,

⁴⁰ Σχολή της ψυχολογίας, που αναδύθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και πρέσβευε ότι η συμπεριφορά αποτελείται μόνο από μετρήσιμα και παρατηρήσιμα δεδομένα, αποκλείοντας ιδέες, συναισθήματα και την ύπαρξη εσωτερικής νοητικής εμπειρίας και γενικότερης δραστηριότητας. Πηγή: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/58702/behaviourism>. Προσπελάστηκε στις 5/1/2014.

που υιοθετήθηκαν από οικογένειες στη Μεγάλη Βρετανία, ένα ποσοστό έξι τις εκατό παρουσίαζαν αυτιστικές συμπεριφορές, και έξι τις εκατό, ακόμη, αυτιστικές συμπεριφορές ελαφρού τύπου (Rutter, 1999: 537).

Αξίζει να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι σε πειράματα, που διεξήγαγε ο Harlow το 1961 σε πρωτεύοντα, είχαμε παρόμοια αποτελέσματα. Μωρά μαϊμούδες, που είχαν ανατραφεί χωρίς τη μητέρα τους, χωρίς παιχνίδια, δεσμούς και επαφή με άλλα μωρά, εμφάνισαν προβληματική συμπεριφορά. Κοίταγαν ανέκφραστα το χώρο, χωρίς να παρουσιάζουν ενδιαφέρον για άλλες μαϊμούδες, ενώ αδυνατούσαν και να συνευρεθούν (Vicedo, 2009: 207-208). Φαίνεται, λοιπόν, ότι τόσο σε ανθρώπους, όσο και σε άλλα πρωτεύοντα το συναισθηματικό δέσιμο και η μητρική στοργή παίζουν καταλυτικό ρόλο στην υγιή ανάπτυξη των ατόμων, τόσο ψυχολογικά, όσο και κοινωνικά.

Η κοινωνικότητα έχει κεντρική θέση στη ζωή του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης έλεγε ότι «χωρίς φίλους κανείς δε θα επέλεγε να ζήσει, ακόμη και αν είχε όλα τα αγαθά» (Alverio, 2010: 208), ενώ πίστευε ότι, εκτός της ανθρώπινης κοινωνίας, οποιοσδήποτε θα γινόταν ζώο απάνθρωπο (Baggini και Fosl, 2014: 87). Η κοινωνική ζωή και υποστήριξη στον άνθρωπο μειώνει τα ποσοστά θνησιμότητας και αυξάνει τη σωματική υγεία (Uchino, 2006: 377) και το ίδιο κάνει και η παροχή φροντίδας προς έναν άρρωστο σύζυγο (Brown, 2009: 488). Όσο για τη σχέση μεταξύ κοινωνικότητας και ηθικής, αρκεί να αναλογιστούμε ότι ένας άνθρωπος, που ζει απομονωμένος από τους άλλους ή εν μέσω άλλων χωρίς, όμως, να εμπλέκεται μαζί τους, δε θα χρειαζόταν να αναπτύξει ηθικότητα (de Waal, 2006: 162).

Ο Δαρβίνος πίστευε, όπως είδαμε προηγουμένως, ότι η ηθικότητα εξελίχθηκε από τα κοινωνικά ένστικτα, τόσο στον άνθρωπο, όσο και στα ζώα. Μέσα από μία εξελικτική οπτική, τα πάντα ξεκίνησαν απλά: όχι μόνο το σώμα μας (για παράδειγμα τα χέρια μας προέκυψαν, εξελικτικά, από μπροστινά πτερύγια), αλλά και το μυαλό και η συμπεριφορά μας (de Waal, 2013: 434). Έχουν υπάρξει αρκετοί, έκτοτε, που έχουν υποστηρίξει ότι η ηθικότητα είχε ως απαρχή την κοινωνικότητα των θηλαστικών ζώων (de Waal, 2006, Bekoff και Pierce, 2009, Churchland, 2011).

Μελέτες νευροαπεικονίσεων στον άνθρωπο συνηγορούν στην παραπάνω άποψη, δείχνοντας ότι στην ηθική κρίση συνεισφέρουν πολλές εγκεφαλικές περιοχές, κάποιες από τις οποίες είναι εξαιρετικά αρχέγονες

(Greene και Haidt, 2002: 517-522). Αν η ηθική ήταν αποκλειστικά ανθρώπινο, και εξελικτικά πρόσφατο, χαρακτηριστικό, θα περιμέναμε να συμπεριλαμβάνει μόνο νεοαποκτηθείσες εγκεφαλικές περιοχές.

Η κοινωνικότητα φαίνεται να εξελίχθηκε πολλές φορές και η διαφορετικότητά της σε θηλαστικά και έντομα είναι τεράστια. Από την εξέλιξη του εγκεφάλου των θηλαστικών αναδύθηκαν κοινωνικές αξίες, του είδους που συσχετίζουμε με την ηθικότητα (Churchland, 2014: 284). Πώς, όμως, εξελίχθηκε η κοινωνικότητα στα θηλαστικά; Μια συναρπαστική και πλήρη περιγραφή μας δίνει η Καναδο-Αμερικανή φιλόσοφος Patricia Churchland, μια συνοπτική ανάλυση της οποίας παραθέτουμε παρακάτω:

Τα πρώτα ομοιόθερμα ερπετά μπορούσαν να κυνηγήσουν το βράδυ και πλεονεκτούσαν έναντι των ποικιλόθερμων, που ήταν νωθρά εκείνες τις ώρες. Όμως, χρειαζόνταν δέκα φορές περισσότερες θερμίδες για να επιζήσουν, έτσι έπρεπε να είναι επιδέξιοι κυνηγοί, κάτι το οποίο θα απαιτούσε ευφυή και ευέλικτο εγκέφαλο. Επειδή, βιολογικά, η δημιουργία ενός εγκεφάλου ικανού να λειτουργεί διαφορετικά σε πολλές συγκεκριμένες διαφορετικές περιπτώσεις είναι πολύπλοκη, τα θηλαστικά εφοδιάστηκαν με έναν εγκέφαλο ικανό να μαθαίνει προοδευτικά. Όμως, το μειονέκτημα ήταν ότι, κατά τη γέννηση, οι απόγονοι θα είχαν βασικά, μονάχα, αντανακλαστικά. Έτσι, τα μωρά των θηλαστικών είναι ευάλωτα και εξαρτημένα (Churchland, 2014: 284-285).

Σταδιακά, σε βάθος 70 εκατομμυρίων ετών, το σύστημα αυτοπροστασίας μετασχηματίστηκε, ώστε η φροντίδα να περιλαμβάνει και τα μωρά. Οι μητέρες των θηλαστικών, άρχισαν να νιώθουν τη δυσφορία και τον πόνο των μωρών τους και ανταποκρίνονταν στις εκκλήσεις τους για να τον ελαττώσουν. Άρχισαν να αντλούν ευχαρίστηση, όταν ήταν μαζί τους, ενώ ένιωθαν δυσφορία, όταν τα αποχωρίζονταν. Έπειτα, τα συστήματα πόνου και ευχαρίστησης διευρύνθηκαν για να ανταποκρίνονται και σε κοινωνικά ερεθίσματα. Το ενδιαφέρον για τον εαυτό επεκτείνεται, ώστε να συμπεριλαμβάνει, επιλεκτικά, και μερικά άλλα άτομα στις βασικές αξίες της επιβίωσης και της ευζωίας. Ανάλογα με τις εξελικτικές πιέσεις, που δέχεται ένα είδος, το ενδιαφέρον μπορεί να επεκτείνεται σε συντρόφους, συγγενείς και φίλους (Churchland, 2014: 284, 288-289).

Όμως, το να δεχτούμε μια εξελικτική καταγωγή της κοινωνικότητας και της ηθικής μπορεί να αποδειχθεί προβληματικό. Το ζήτημα που ανακύπτει, το

οποίο ο Αμερικάνος εξελικτικός βιολόγος Stephen Jay Gould πολύ εύστοχα ονόμασε *δαρβινικό φονταμενταλισμό* (darwinian fundamentalism) (Gould, 1997), είναι η γενετικά ντετερμινιστική άποψη, η οποία πρεσβεύει πως οτιδήποτε κάνουμε ελέγχεται από τα γονίδιά μας και εξυπηρετεί στο να τα μεταδώσουμε, η οποία είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στον κύκλο των εξελικτικών επιστημόνων (de Waal, 2013: 204).

Όμως, αν ένα άτομο είναι κοινωνικό και θέλει να επιτύχει ένα στόχο, τότε μια συνεργατική τακτική μπορεί να φανεί ως μια απλή λύση σε ένα πρακτικό πρόβλημα (Churchland, 2014: 291), χωρίς να είναι αναγκαστικά εγγραμμμένο στο DNA του. Ο ίδιος ο Δαρβίνος ήταν «πεπεισμένος ότι η φυσική επιλογή έχει υπάρξει η σημαντικότερη, αλλά όχι η αποκλειστική, μέθοδος τροποποιήσεων» (Δαρβίνος, 1876: 4). Αυτό δε σημαίνει, φυσικά, ότι θα πρέπει να απορρίψουμε τις εξελικτικές εξηγήσεις γενικότερα, αλλά μονάχα ότι δε δεχόμαστε μια τέτοια απόλυτη θέση.

5.6 ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΙΠΕΔΑ ΤΗΣ

Μετά από μία τόσο εκτενή ανάλυση της ηθικής, τι ορισμό μπορούμε να δώσουμε σ' έναν τόσο αμφιλεγόμενο κλάδο, με τόσο πολλές ανταγωνιστικές μεταξύ τους θεωρίες; Ο Ολλανδός πρωτευοντολόγος και ηθολόγος Frans de Waal προτείνει ένα λιτό, περιεκτικό και ευρύ ορισμό την ηθικότητα. Θεωρεί ότι το ηθικό πεδίο της πράξης είναι τα λεγόμενα «δύο Β», να Βοηθάμε ή να μην Βλάπτουμε τους άλλους. Αυτά τα δύο τα θεωρεί συνυφασμένα, αφού αν, π.χ., κάποιος πνίγεται και δε σπεύσω να τον βοηθήσω, στην πραγματικότητα τον βλάπτω. Η απόφαση του αν θα βοηθήσω ή όχι είναι μια απόφαση ηθική (de Waal, 2006: 162). Η παραπάνω θεώρηση μπορεί να μη μας δίνει ακριβώς έναν ορισμό, αλλά μας βοηθάει να κάνουμε μια οριοθέτηση της ηθικότητας με τρόπο γενικά αποδεκτό.

Μας βοηθάει, όμως, και στο να διαχωρίζουμε την ηθικότητα από τις κοινωνικές συμβάσεις. Για παράδειγμα, ο γάμος μεταξύ ομοφυλόφιλων ζευγαριών θεωρείται ανήθικος από πολλούς ανθρώπους, αλλά αποτελεί, ουσιαστικά, μία κοινωνική σύμβαση, αφού δεν προκύπτει πραγματική βλάβη από μια τέτοια πρακτική. Ο ορισμός των δύο Β παρέχει, ταυτόχρονα, και μια καθολικότητα στην ηθικότητα, παρά τις όποιες διαφορές σε πολιτισμούς και

χρονικές περιόδους. Για παράδειγμα, ενώ σήμερα θεωρούμε προφανές ότι η δουλεία είναι ανήθικη, το 19^ο αιώνα, η δραπετομανία (drapetomania), η τάση δηλαδή ενός δούλου να δραπετεύει από τον αφέντη του, υπήρχε στα ιατρικά εγχειρίδια και θεωρούνταν ασθένεια (White, 2002: 41).

Η διάκριση της ηθικής συμπεριφοράς των ανθρώπων σε τρία επίπεδα, ανάλογα με την πολυπλοκότητά τους, αποτελεί άλλη μια οριοθέτηση, που προτείνει ο de Waal. Δεν είναι μια μεταθιτική θεώρηση, όπως η προηγούμενη οριοθέτηση, αλλά ένας διαχωρισμός, ο οποίος μπορεί να βοηθήσει να μελετήσουμε σχετικές συμπεριφορές σε μη-ανθρώπινα ζώα. Στο πρώτο επίπεδο τοποθετούνται τα *ηθικά αισθήματα* (moral sentiments), στο δεύτερο η *κοινωνική πίεση* (social pressure) και στο τρίτο η *ηθική κρίση και ο συλλογισμός* (judgment and reasoning) (de Waal, 2006: 166-175). Μια περιγραφή των επιπέδων αυτών παρατίθεται στον ακόλουθο πίνακα:

Τα τρία επίπεδα της ηθικότητας	
Επίπεδο	Περιγραφή
1. Ηθικά αισθήματα	Η ανθρώπινη ψυχολογία προσφέρει τα θεμέλια της ηθικότητας, όπως είναι η ικανότητα για ενσυναίσθηση, η τάση για ανταπόδοση, η αίσθηση ακριβοδικίας και η ικανότητα εναρμόνισης σχέσεων.
2. Κοινωνική πίεση	Η επιμονή ότι όλοι συμπεριφέρονται με τρόπο, που ευνοεί τη συνεργατική ομαδική ζωή. Τα εργαλεία γι' αυτό το σκοπό είναι η ανταμοιβή, η τιμωρία και η απόκτηση φήμης.
3. Ηθική κρίση και συλλογισμός	Η εσωτερίκευση των αναγκών και στόχων των άλλων σε βαθμό, που να μορφοποιούν τις κρίσεις συμπεριφοράς μας, συμπεριλαμβάνοντας συμπεριφορές άλλων, που δε μας αγγίζουν άμεσα. Η ηθική κρίση είναι αυτοανακλαστική (ελέγχει και τη δική μας συμπεριφορά), και συχνά προϊόν λογικού συλλογισμού.

Πίνακας 5.1. Τα τρία επίπεδα της ηθικότητας (de Waal, 2006: 168).

Η άποψη ότι η ανθρώπινη ηθικότητα πηγάζει από την κοινωνικότητα των ζώων υποστηρίζεται και από τη σύγχρονη έρευνα της πρωτευοντολογίας (Haidt, 2001: 826) και αυτό ακριβώς θα αναλύσουμε, μεταξύ άλλων, στα επόμενα κεφάλαια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΤΑ ΗΘΙΚΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

6.1 ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ

6.1.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗΣ

Μια από τις πιο σημαντικές ηθικές συμπεριφορές στους ανθρώπους είναι η *ενσυναίσθηση* (empathy)⁴¹. Η λέξη empathy εισήχθη για πρώτη φορά στην αγγλική γλώσσα από τον Βρετανό ψυχολόγο Edward B. Titchener το 1909, ως μετάφραση της γερμανικής λέξης *Einfühlung* (Oxley, 2011: 4), η οποία χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τον Γερμανό φιλόσοφο Rudolf Hermann Lotze το 1869 και τον Γερμανό ψυχολόγο Robert Vischer το 1873. Η λέξη *Einfühlung* κυριολεκτικά σημαίνει «μέσα στην αίσθηση» (in-feeling) και κατά τον Vischer σημαίνει την προβολή των συναισθημάτων από έναν άνθρωπο σε άψυχα αντικείμενα, φυτά, ζώα ή άλλους ανθρώπους μ' έναν συγκεκριμένο τρόπο (Depew, 2005: 100, 106). Τη δεκαετία του 1880 ένας άλλος Γερμανός ψυχολόγος, ο Theodor Lipps, χρησιμοποίησε τη λέξη *Einfühlung* για να περιγράψει τη συναισθηματική αξιολόγηση των αισθημάτων κάποιου άλλου (Ioannidou και Konstantikaki, 2008: 119) και την αίσθηση της κατάστασης κάποιου μέσα σε κάποιον άλλο. Ο Titchener, από την άλλη, τη χρησιμοποίησε για να περιγράψει την αίσθηση της κατάστασης κάποιου μέσα στην αντίληψη ή την φαντασία κάποιου άλλου (Oxley, 2011: 4).

Πριν τη μετάφραση του Titchener, ο David Hume, ο Adam Smith, αλλά και ο Δαρβίνος επηρεασμένος από τη θεώρηση του Hume, είχαν χρησιμοποιήσει τη λέξη *sympathy*, με μια έννοια κοντινότερη σε αυτήν της ενσυναίσθησης, για να εκφράσουν τη *συναισθηματική μετάδοση* (emotional contagion). Με την εισαγωγή της λέξης empathy προστέθηκαν και άλλα επίπεδα νοήματος στην έννοια της μεταδοτικότητας των συναισθημάτων και ήρθε στο προσκήνιο η αξιολόγηση της διαφοράς ανάμεσα σε απλώς μια

⁴¹ Η λέξη "empathy" προέρχεται από την ελληνική λέξη εμπάθεια, που σημαίνει έντονα αρνητικά συναισθήματα ή εχθρότητα εναντίον κάποιου. Γι' αυτό χρησιμοποιούμε τον όρο ενσυναίσθηση στη μετάφρασή μας, ώστε να αποδώσουμε καλύτερα την έννοια της.

μέθοδο συλλογής πληροφοριών σε σχέση με τα βιώματα των άλλων και στην επεξεργασία και χρήση αυτών των πληροφοριών (Agosta, 2011).

Έκτοτε η λέξη *empathy* χρησιμοποιήθηκε από πολλούς ακόμη, όπως τον κόμη του Listowell, William Francis Hare και τον Αυστριακό ψυχαναλυτή Sigmund Freud, κατά τη δεκαετία του 1920 (Depew, 2005: 101), μέχρι να αποκτήσει την σύγχρονή της έννοια. Από τους Lipps και Titchener, η ενσυναίσθηση εξεταζόταν, γενικά, υπό ένα συναισθηματικό πρίσμα, ώσπου ο Γερμανός ψυχολόγος Wolfgang Köhler, το 1929, την προσέγγισε από μια γνωστική οπτική, προτείνοντας, ότι υποδηλώνει περισσότερο το να κατανοήσεις τα συναισθήματα κάποιου άλλου, παρά απλά να τα μοιραστείς (Rogers κ.α., 2007: 709). Ένας από τους πρωτοπόρους στη χρήση της έννοιας της ενσυναίσθησης κατά τη δεκαετία του 1950 ήταν ο ψυχαναλυτής Heinz Kohut, ο οποίος την αντιμετώπισε ως μια «εμβύθιση (*immersion*) στη συναισθηματική, βιωματική και νοητική ζωή ενός άλλου ανθρώπου» ή, αλλιώς, «ενδοσκόπηση ενός άλλου» (Kohut, 1959). Έτσι, η έννοια της ενσυναίσθησης απέκτησε μια γνωστική θεώρηση κατά την εξέλιξή της μέχρι σήμερα, με σταδιακή απομάκρυνση από την συναισθηματική απαρχή της.

Η έννοια της ενσυναίσθησης έχει χρησιμοποιηθεί τον τελευταίο αιώνα σε πολλούς διαφορετικούς επιστημονικούς χώρους, όπως η ψυχανάλυση (Kohut, 1959), η εξέλιξη (Bartal κ.α., 2011), η ιστορία (Endacott και Brooks, 2013), η εκπαίδευση (Cooper, 2004) και η ηθική (Slote, 2007).

6.1.2 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗΣ

Πριν προχωρήσουμε, πρέπει να διευκρινίσουμε τι ονομάζουμε ενσυναίσθηση, μιας και έχει πολλούς ορισμούς στους διαφορετικούς κλάδους της επιστήμης, καθένας από τους οποίους απαιτεί διαφορετική εφαρμογή στη διερεύνηση της σχέσης της με την ηθική. Το 2009 ο Αμερικάνος ψυχολόγος C. Daniel Batson διακρίνει οκτώ διαφορετικές χρήσεις του όρου, όπως χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία της ψυχολογίας, της φιλοσοφίας και των νευροεπιστημών:

1. Η γνώση της εσωτερικής κατάστασης ενός άλλου ατόμου, συμπεριλαμβανομένων των σκέψεων και συναισθημάτων του.
2. Η υιοθέτηση της σωματικής στάσης ή η παρουσίαση όμοιων νευρικών αντιδράσεων με κάποιον που παρατηρούμε.

3. Το να νιώθουμε όπως νιώθει ένα άλλο άτομο.
4. Ενόραση ή προβολή του εαυτού μας στην κατάσταση κάποιου άλλου.
5. Το να φανταζόμαστε πώς σκέφτεται ή αισθάνεται κάποιος άλλος.
6. Το να φανταζόμαστε πώς θα σκεφτόταν και πώς θα ένιωθε κάποιος στη θέση κάποιου άλλου.
7. Η αίσθηση δυσφορίας όταν βλέπουμε κάποιο άλλο άτομο να υποφέρει.
8. Η αίσθηση που έχουμε όταν βλέπουμε κάποιον άλλο να υποφέρει (Batson, 2009: 4-8).

Οι παραπάνω ορισμοί αναγνωρίζονται, σε γενικές γραμμές, ως αποδόσεις της έννοιας της ενσυναίσθησης από τους ερευνητές διαφόρων ειδικοτήτων, όχι, όμως, πάντα με απόλυτη συμφωνία. Τους τελευταίους δύο ορισμούς, οι περισσότεροι φιλόσοφοι τους αποδίδουν ως *συμπόνια* (sympathy)⁴² (Oxley, 2011: 8), οπότε σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο να τη διαχωρίσουμε από την ενσυναίσθηση, με την οποία συχνά συγχέεται.

Την πρώτη προσπάθεια διαχωρισμού έκανε, έναν αιώνα πριν, ο Titchener το 1915, λέγοντας ότι «έχουμε μια φυσική τάση να νιώθουμε τον εαυτό μας μέσα σε αυτό που αντιλαμβανόμαστε ή φανταζόμαστε. Καθώς διαβάζουμε για το δάσος, μπορεί να γίνουμε ο εξερευνητής [...], αυτή η τάση να νιώθουμε τον εαυτό μας μέσα σε μια κατάσταση ονομάζεται ενσυναίσθηση - σε αναλογία με τη συμπόνια, όπου αισθανόμαστε μαζί με κάποιον άλλο» (Oxley, 2011: 162). Στην ψυχοθεραπεία, ως συμπόνια θεωρείται η ικανότητα του θεραπευτή να μπαίνει στη θέση του πελάτη μαζί με αυτόν, δίνοντάς του την αίσθηση ότι κάποιος βλέπει τον κόσμο όπως κι εκείνος, ενώ ως ενσυναίσθηση, θεωρείται η ικανότητα του θεραπευτή να στέκεται δίπλα στον πελάτη, με τον καθένα ξεχωριστά να έχει τη δική του οπτική, βρίσκοντας από κοινού έναν τρόπο να μοιραστούν τη διαφορετικότητά τους (Adams, 2013: 44). Στη φιλοσοφία, η συμπόνια ορίζεται ως μια συναισθηματική απόκριση, που συνίσταται από αισθήματα φροντίδας ή ενδιαφέροντος για την ευημερία κάποιου ή από αισθήματα οδύνης και θλίψης για κάποιον άλλο. Είναι διαφορετική από την ενσυναίσθηση, αφού εμπεριέχει ένα άμεσο ενδιαφέρον

⁴² Η λέξη “sympathy” προέρχεται από την ελληνική λέξη συμπάθεια, που σημαίνει θετική, συναισθηματικά, στάση απέναντι σε κάτι ή κάποιον. Στη μετάφρασή μας θα χρησιμοποιούμε τον όρο συμπόνια, που αποδίδει καλύτερα την έννοια της.

για τον άλλο, αλλά σίγουρα συνδέεται με αυτήν (Oxley, 2011: 8). Για τη δική μας θεώρηση, προτιμάται ο τελευταίος διαχωρισμός.

Πριν μπορέσουμε να καταλήξουμε σε έναν ορισμό της ενσυναίσθησης, κρίνεται σημαντικό να λάβουμε υπόψη τη διαδικασία, με την οποία εξελίσσονται τα χαρακτηριστικά (traits) στη φυσική επιλογή. Η διαδικασία αυτή είναι σταδιακή (Wuketits, 2009: 398) και ο ίδιος ο Δαρβίνος πίστευε ότι «η φυσική επιλογή δρα αποκλειστικώς συσσωρεύοντας ανεπαίσθητες, διαδοχικές και ευμενείς μεταβολές (variations), και δεν μπορεί να παράγει μεγάλες ή ξαφνικές μετατροπές (modifications)· μπορεί να δρα μόνο με μικρά και αργά βήματα» (Δαρβίνος, 1876: 413-414).

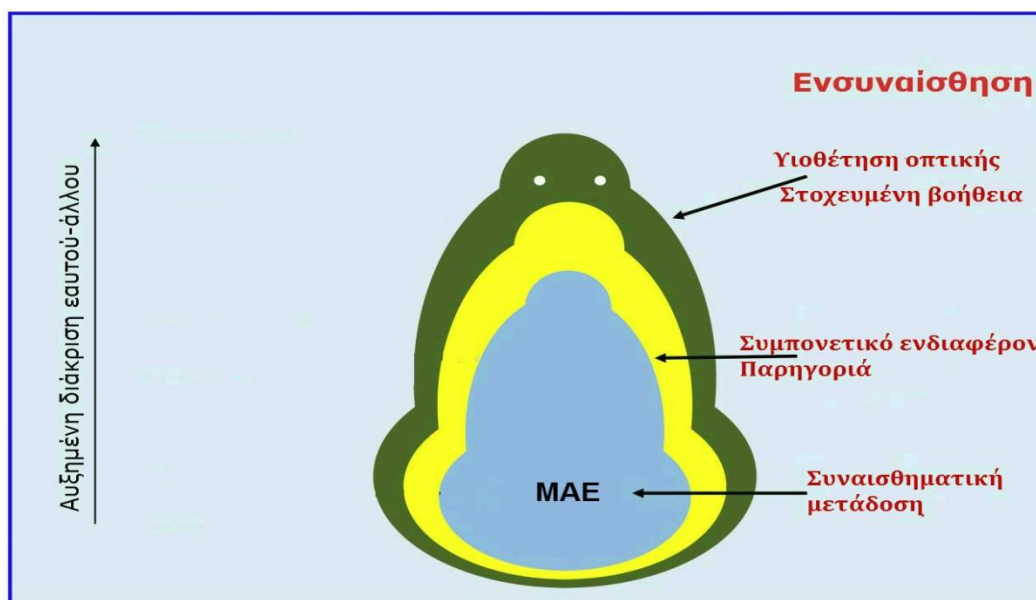
Οι δομές μετασχηματίζονται, τροποποιούνται, προσαρτώνται σε άλλες λειτουργίες ή αλλάζουν την κατεύθυνσή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα εμπρόσθια πτερύγια του ψαριού, που μετατράπηκαν στα εμπρόσθια άκρα των χερσαίων ζώων, τα οποία με τη σειρά τους, μετατράπηκαν σε οπλές, πόδια (paws), φτερά και χέρια στα χερσαία θηλαστικά και πτερύγια στα θαλάσσια θηλαστικά. Ενίοτε, μια δομή χάνει όλες τις λειτουργίες τις και καθίσταται περιττή, αλλά αυτή είναι μια βαθμιαία διαδικασία που συχνότερα καταλήγει σε ατροφικά χαρακτηριστικά παρά σε πλήρη εξάλειψη⁴³ (de Waal, 2006: 21). Τη διαδικασία αυτή ο Δαρβίνος την ονόμαζε *καταγωγή με μετατροπή* (descent with modification) (Δαρβίνος, 1876: 404).

Ένα ενδιαφέρον και λειτουργικό μοντέλο για την ενσυναίσθηση μας δίνει ο Frans de Waal, παραλληλίζοντάς την με μια ρώσικη κούκλα, αποδίδοντάς της τρία διαφορετικά στρώματα (de Waal, 2013: 278), ικανά να συνδυάσουν αρκετούς από τους οκτώ τρόπους χρήσης της ενσυναίσθησης, που αναφέραμε προηγουμένως, με την εξελικτική οπτική της, αλλά και τη γνωστική με τη συναισθηματική θεώρηση της. Σχηματική απεικόνιση του μοντέλου παρατίθεται στην εικόνα 6.1, στην επόμενη σελίδα.

Στον πυρήνα της ενσυναισθητικής ικανότητας τοποθετείται ένας σχετικά απλός μηχανισμός, ο οποίος προϋποθέτει έναν παρατηρητή με πρόσβαση στη συναισθηματική κατάσταση κάποιου άλλου. Όταν ο παρατηρητής εστιάζει την προσοχή του στην κατάσταση του άλλου, ενεργοποιούνται, σε αυτόν,

⁴³ Βρίσκουμε υπολείμματα οστών λεκάνης σε φίδια (Cohn και Tickle, 1999: 474) και υπολείμματα οστών από πόδια σε φάλαινες (Hall, 1984: 90-91)

αυτόματα νευρωνικές και σωματικές αναπαραστάσεις παρόμοιων καταστάσεων με αυτές του παρατηρούμενου. Αυτή η ενεργοποίηση επιτρέπει στον παρατηρητή να μοιραστεί τα συναισθήματα και τις ανάγκες του άλλου. Ο μηχανισμός αυτός ονομάζεται *Μηχανισμός Αντίληψης - Ενέργειας* ή *MAE* (Precision-action mechanism) (Preston και de Waal, 2002).

Εικόνα 6.1. Σχηματική απεικόνιση του μοντέλου «ρώσικης κούκλας» για την ενσυναίσθηση. Σχέδιο από τον Frans B. M. de Waal.⁴⁴

Τα τρία στρώματα του μοντέλου της ρώσικης κούκλας για την ενσυναίσθηση θα αναλυθούν, ξεχωριστά το καθένα, στα επόμενα κεφάλαια και θα εμπλουτιστούν με παραδείγματα από το ζωικό βασίλειο.

6.1.3 ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΔΟΣΗ

Με τον όρο *συναισθηματική μετάδοση* (emotional contagion) ορίζεται «η αυτόματη τάση να μιμούμαστε και να συγχρονίζουμε εκφράσεις προσώπου, τόνους φωνής (vocalizations), στάσεις σώματος (postures) και κινήσεις με αυτές ενός άλλου ατόμου και, κατά συνέπεια, να συγκλίνουμε, συναισθηματικά, με αυτούς» (Hatfield κ.α., 1993: 96).

Η συναισθηματική μετάδοση μέσω εκφράσεων προσώπου και στάσεων σώματος είναι πολύ ισχυρή. Άνθρωποι που το κάνουν καθημερινά για χρόνια, αρχίζουν, κυριολεκτικά, να μοιάζουν μεταξύ τους. Σε μία έρευνα δόθηκαν 24

⁴⁴ Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: http://www.emory.edu/LIVING_LINKS/empathy/faq.html
Προσπελάστηκε στις 9/1/2015.

φωτογραφίες ανδρών και 24 φωτογραφίες γυναικών και ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες στο πείραμα να τις κατατάξουν με βάση την ομοιότητα μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα, αυτές οι φωτογραφίες ήταν παντρεμένων ζευγαριών, με τις μισές να έχουν παρθεί τη μέρα του γάμου τους και τις υπόλοιπες 25 χρόνια μετά. Το αποτέλεσμα ήταν πολύ μεγαλύτερα ποσοστά επιτυχίας στην εικασία της ομοιότητας μεταξύ συζύγων στις φωτογραφίες που είχαν παρθεί 25 χρόνια μετά. Αυτό δείχνει μια προφανή σύγκλιση στην εξωτερική εμφάνιση των συζύγων με την πάροδο του χρόνου (Zajonc κ.α., 1987: 336-342).

Ο αυτοματισμός της συναισθηματικής μετάδοσης είναι έκδηλος· η αντίδραση σ' ένα ερέθισμα είναι πολύ πιο γρήγορη όταν γίνεται αυτόματα, παρά όταν γίνεται ενσυνείδητα και στοχευμένα. Για παράδειγμα, ο Αμερικάνος πυγμάχος Muhammad Ali, ένας, ίσως, από τους αθλητές με τα πιο εκρηκτικά αντανεκλαστικά, χρειάστηκε 190 χιλιοστά του δευτερολέπτου για να αντιληφθεί ένα σήμα φωτός και 40 χιλιοστά του δευτερολέπτου για να αποκριθεί, ρίχνοντας μια μπουνιά. Σε αντίθεση, απλοί φοιτητές κολλεγίου χρειάστηκαν μόλις 21 χιλιοστά του δευτερολέπτου για να μιμηθούν ο ένας τον άλλο και να συγχρονίσουν τις κινήσεις τους (Hatfield κ.α., 1993: 97).

Πολλοί επιστήμονες και συγγραφείς έχουν παρατηρήσει την τάση των ανθρώπων να μιμούνται τις συναισθηματικές εκφράσεις άλλων. Ο μιμητισμός εκφράσεων προσώπου έχει εγγενή φύση στον άνθρωπο, αφού σε βρέφη παρατηρείται μόλις λίγο μετά τη γέννηση τους (Hatfield κ.α., 1993: 96-97). Σε μια έρευνα που έκανε χρήση ηλεκτρομυογραφημάτων (electromyograms ή EMG),⁴⁵ 120 φοιτητές παρακολούθησαν σε μια οθόνη την προβολή εικόνων με πρόσωπα ανθρώπων. Οι εικόνες παρουσίαζαν πρόσωπα με ουδέτερη έκφραση, όπου παρεμβάλλονταν, για 30 χιλιοστά του δευτερολέπτου (ώστε να μην μπορούν συνειδητά να τις αντιληφθούν), εικόνες με χαρούμενα, ουδέτερα ή θυμωμένα πρόσωπα. Παρά το γεγονός ότι η έκθεση στα θυμωμένα και χαρούμενα πρόσωπα ήταν ασυνείδητη, οι φοιτητές παρουσίαζαν ευδιάκριτες αντιδράσεις στους μύες του προσώπου κατ' αντιστοιχία με τις εκφράσεις θυμού ή χαράς που έβλεπαν (Dimberg κ.α.,

⁴⁵ Ένα ηλεκτρομυογράφημα είναι η καταγραφή της ηλεκτρικής δραστηριότητας των μυών. Ενεργοί μύες παράγουν μικρή ποσότητα ηλεκτρικού ρεύματος, ενώ αδρανείς μύες καθόλου. (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/183371/electromyography>. Προσπελάστηκε στις 9/1/2015).

2000: 86-87). Σε παρόμοια έρευνα χρήσης ηλεκτρομυογραφημάτων, ζητήθηκε από τα υποκείμενα είτε να μην αντιδράσουν καθόλου, είτε να συνοφρυωθούν ή να χαμογελάσουν, ενώ παρακολουθούσαν εικόνες με αρνητικά ή θετικά συναισθηματικά ερεθίσματα. Στις περιπτώσεις που τους ζητήθηκε να μην αντιδράσουν καθόλου, δεν μπορούσαν να αποφύγουν την παρουσίαση μιας αντίδρασης των μυών του προσώπου, κατ' αντιστοιχία με το συναισθηματικό ερέθισμα της εικόνας που κοίταζαν. Σε αυτήν την έρευνα, χρησιμοποίησαν και φωτογραφίες με φυτά ή φίδια εκτός από πρόσωπα, για να αποκλείσουν την καθαρά μιμητική συμπεριφορά. Τα αποτελέσματα ήταν όμοια με αυτά των φωτογραφιών προσώπων, υποδεικνύοντας πραγματική μετάδοση συναισθημάτων (Dimberg κ.α., 2002: 449, 462-463, 467). Η σύνδεση ανάμεσα στη συναισθηματική κατάσταση του ανθρώπου και στη μυϊκή κίνηση του προσώπου έχει καταδειχθεί, άλλωστε, από μελέτη δεκαετίες πριν (Zajonc κ.α., 1989: 395).

Οι αυτόματες αποκρίσεις δεν περιορίζονται σε εκφράσεις προσώπου, αφού παρατηρήθηκαν και σε στάσεις σώματος, οι οποίες προβάλλονταν για 20 χιλιοστά του δευτερολέπτου (Bannerman κ.α., 2009: 1635, 1639). Οι στάσεις σώματος και οι κινήσεις γενικότερα, εκτός του αυτόματου μιμητισμού, προκαλούν και αντίστοιχες συναισθηματικές αποκρίσεις και διαθέσεις, όπως φαίνεται από διάφορες έρευνες (Bernieri κ.α., 1988: 252, Duclos κ.α., 1989: 100).

Οι άνθρωποι, επίσης, μιμούνται και συγχρονίζουν τον τρόπο και τόνο ομιλίας τους σε αντιστοιχία με τους ανθρώπους γύρω τους (Chapple, 1982: 31-32), επηρεαζόμενοι άμεσα από το συνομιλητή τους (Carpella και Planalp, 1981: 117). Μελέτη που έγινε σε φοιτητές του πανεπιστημίου της Χαβάης, περιλάμβανε δύο πειράματα, την ανάγνωση συναισθηματικά φορτισμένων σεναρίων, στο πρώτο, και την αναπαραγωγή συναισθηματικά φορτισμένων ήχων, στο δεύτερο. Η συναισθηματική κατάσταση των συμμετεχόντων, που αξιολογήθηκε μέσω ενός ερωτηματολόγιου, που τους ζητήθηκε να συμπληρώσουν, βρέθηκε να έχει επηρεαστεί άμεσα από το περιεχόμενο των αντίστοιχων σεναρίων και ήχων (Hatfield κ.α., 1995: 293, 297, 304). Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι βρέφη μόλις μίας η δύο ημερών αντιδρούν κλαίγοντας, όταν ακούν τον ήχο του κλάματος ενός άλλου μωρού. Το κλάμα τους αξιολογήθηκε ως αποτέλεσμα συναισθηματικής μετάδοσης, γιατί δεν έκλαιγαν

με την ίδια ένταση ως απόκριση σε εξίσου δυνατούς μη ανθρώπινους ήχους, αλλά ούτε ήταν και μια απλή μίμηση, αφού ήταν έντονο το συναισθηματικό στοιχείο (Hoffman, 1978: 324).

Στη βάση της συναισθηματικής μετάδοσης βρίσκεται ο ασυνείδητος μιμητισμός και συγχρονισμός του εαυτού μας με κάποιον άλλο. Ο συγχρονισμός, γενικότερα, έχει μεγάλη εξελικτική αξία, αφού σ' ένα σμήνος πουλιών, αυτά που θα συγχρονιστούν γρηγορότερα μ' εκείνο, που θα απογειωθεί ξαφνικά ως αντίδραση σ' έναν κίνδυνο, θα έχουν και τη μεγαλύτερη πιθανότητα επιβίωσης (de Waal, 2009: 105). Ένας παρόμοιος με τον συγχρονισμό μηχανισμός είναι η μετάδοση του χασμουρητού μεταξύ δύο ατόμων, η οποία γίνεται ασυνείδητα και σχεδόν ανεξέλεγκτα. Σε παιδιά με αυτισμό, όμως, έχει παρατηρηθεί «ανοσία» στη μετάδοση χασμουρητού, γεγονός που κάνει τους ερευνητές να εικάζουν το ενδεχόμενο να συνδέεται με την απουσία ενσυναίσθησης, στην προκειμένη περίπτωση (Senju κ.α., 2007: 706). Η μετάδοση χασμουρητού δεν είναι φαινόμενο, που εμφανίζεται κατ' αποκλειστικότητα στους ανθρώπους· έχει παρατηρηθεί τόσο σε χιμπατζήδες (Anderson κ.α., 2004: 468), όσο και σε μπονόμπο (Palagi κ.α., 2014: 1), γεγονός, που αναδεικνύει την πιθανότητα ύπαρξης της συναισθηματικής μετάδοσης και σε μη-ανθρώπινα ζώα. Αυτήν ακριβώς την πιθανότητα θα διερευνήσουμε παρακάτω.

Το πρώτο πείραμα που έδειξε την ύπαρξη συναισθηματικής μετάδοσης σε ζώα έγινε πριν έξι ολόκληρες δεκαετίες. Αυτό έγινε σε αρουραίους, οι οποίοι είχαν εκπαιδευτεί να πατάνε ένα κουμπί προκειμένου να παίρνουν τροφή, αλλά παρατηρήθηκε ότι σταμάτησαν να το κάνουν μόλις, στην επόμενη φάση του πειράματος, αντιλήφθηκαν ότι με το πάτημα του κουμπιού, άλλοι αρουραίοι, σε γειτονικό χώρο, δέχονταν ηλεκτροσόκ ως αποτέλεσμα των ενεργειών τους (Church, 1959: 132-134). Σε πιο πρόσφατο πείραμα, οι ερευνητές τοποθέτησαν ζευγάρια ποντικών σε διαφανείς γυάλινους σωλήνες, ξεχωριστά το ένα από το άλλο, και έπειτα έκαναν ενέσεις με αραιωμένο οξικό οξύ⁴⁶ είτε στο ένα είτε και στα δύο ποντίκια. Παρατηρήθηκε ότι οι αντιδράσεις των ποντικών στον πόνο ήταν πιο έντονες, όταν έβλεπαν να γίνεται η ένεση και στο σύντροφό τους (Langford κ.α., 2006: 1967-1970).

⁴⁶ Σύμφωνα με τους ίδιους τους ερευνητές, η ένεση αυτή τους προκαλούσε έναν ήπιο πόνο στο στομάχι.

Παρόμοιο πείραμα με αυτό των αρουραίων, έγινε τη δεκαετία του 1960 σε μαϊμούδες ρέζους (rhesus monkeys). Αυτές αρνήθηκαν να τραβήξουν μια αλυσίδα, που θα τους παρείχε φαγητό, όταν αντιλήφθηκαν ότι η πράξη τους αυτή θα προκαλούσε ηλεκτροσόκ στον σύντροφό τους. Σε αντίθεση με τους αρουραίους, οι οποίοι σταματούσαν την πράξη που επέφερε πόνο στο σύντροφό τους μόνο για λίγο, οι μαϊμούδες παρουσίαζαν συμπεριφορά αποφυγής πρόκλησης πόνου για μεγαλύτερη διάρκεια. Μια μαϊμού το έκανε για πέντε ημέρες και μια άλλη για δώδεκα, κυριολεκτικά λιμοκτονώντας (Masserman κ.α., 1964: 584-585). Στους ανώτερους πιθήκους, η συναισθηματική μετάδοση φαίνεται να είναι, σχεδόν τόσο προηγμένη, όσο στους ανθρώπους, αφού σε μωρά χιμπατζήδων εκδηλώνεται λίγες μόνο ημέρες μετά τη γέννησή τους (Koski και Sterck, 2010: 38).

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι η συναισθηματική μετάδοση, πιθανότατα, δεν περιορίζεται μόνο στα θηλαστικά. Μια μελέτη πριν από μόλις μερικούς μήνες έδειξε, ότι εκτείνεται και σε πτηνά με μεγάλο εγκέφαλο, όπως είναι τα κοράκια, τα οποία επέδειξαν συμπεριφορές μετάδοσης συναισθημάτων κατά τη διάρκεια παιχνιδιού (Osvath και Sima, 2014: 197).

6.1.4 ΣΥΜΠΟΝΕΤΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΚΑΙ ΠΑΡΗΓΟΡΙΑ

Στο επόμενο επίπεδο της ενσυναίσθησης εντοπίζεται το *συμπονετικό ενδιαφέρον* (sympathetic concern) και οι συμπεριφορές *παρηγοριάς* (consolation). Παρότι, όπως αναφέραμε προηγουμένως, θεωρούμε τη συμπόνια διαφορετική από την ενσυναίσθηση, θα τη μελετήσουμε στο ίδιο πλαίσιο, μιας και για την εμφάνιση συμπονετικής συμπεριφοράς είναι απαραίτητο να έχει προηγηθεί μια ενσυναισθητική αποτίμηση μέσω της συναισθηματικής μετάδοσης. Σε σύγκριση, όμως, με την τελευταία, η συμπόνια είναι πιο ενεργητική, αφού περιλαμβάνει άμεσο ενδιαφέρον για κάποιον άλλο και επιθυμία παροχής βοήθειας προς αυτόν, όχι απλά συλλογή πληροφοριών για τη συναισθηματική του κατάσταση και σύγκλιση προς αυτήν. Επίσης, δεν έχει τον αυτόματο χαρακτήρα της συναισθηματικής μετάδοσης, αφού συχνά μπορεί να περικλείει και υπολογισμούς για το αν αξίζει να προχωρήσουμε από το ενδιαφέρον στην πράξη για βοήθεια, απαιτώντας, λοιπόν, πιο εξελιγμένες γνωστικές ικανότητες.

Στον πυρήνα της συμπόνιας ο Frans de Waal διακρίνει μια αυτόματη τάση, την οποία ονομάζει *προ-ενδιαφέρον* (preconcern), και την ορίζει ως την έλξη προς κάποιον, του οποίου η οδύνη μας επηρεάζει, χωρίς να χρειάζεται να φανταζόμαστε τον εαυτό μας στη θέση του. Το προ-ενδιαφέρον φαίνεται να υπάρχει στις μαϊμούδες, όπως υποδεικνύει το επόμενο παράδειγμα: ένα μωρό μαϊμού ρέζους δαγκώθηκε από ένα κυρίαρχο ενήλικο θηλυκό και άρχισε να κλαίει γοερά, με αποτέλεσμα οκτώ άλλα μωρά να συγκεντρωθούν και να σκαρφαλώσουν πάνω του (de Waal, 2009: 199). Προ-ενδιαφέρον φαίνεται να παρουσιάζουν και άλλα είδη ζώων, όπως τα κυνοειδή (Baan κ.α., 2014: 327), αλλά και μωρά ανθρώπων, τα οποία από τους πρώτους μήνες ζωής τους, έλκονται από άτομα που παρουσιάζουν δυσφορία, χωρίς να φαίνεται να αντιλαμβάνονται τι ακριβώς συμβαίνει (Kanakogi κ.α., 2013: 1).

Σε παλιότερη έρευνα, η οποία μελετούσε τη συμπόνια σε παιδιά ενός έως δυόμισι ετών, βρέθηκε ότι αυτά εμφανίζουν προ-ενδιαφέρον πριν καν αρχίσουν να μιλάνε. Απροσδόκητα οι ερευνητές παρατήρησαν, επιπλέον, ότι και τα κατοικίδια σε ορισμένα σπίτια παρουσίαζαν την ίδια ακριβώς με τα παιδιά συμπεριφορά, σπεύδοντας προς το μέρος μελών της οικογένειας, που παρουσίαζαν κάποια δυσφορία. Σε συμπληρωματική μελέτη, μάλιστα, των ίδιων οικογενειών μετά από πέντε χρόνια, τα παιδιά που παρουσίαζαν ισχυρότερες συμπεριφορές προ-ενδιαφέροντος, όταν ήταν μωρά, ήταν και τα πιο συμπονετικά στο τώρα (Zahn-Waxler κ.α., 1984: 28-29, 32). Το προ-ενδιαφέρον, λοιπόν, φαίνεται να είναι μια στοιχειώδης μορφή συμπόνιας, που αποτελεί θεμέλιο για την πλήρη ανάπτυξή της (de Waal, 2009: 199, Kanakogi κ.α., 2013: 1).

Η πλήρως αναπτυγμένη συμπόνια φαίνεται να είναι απύσχα σε μαϊμούδες (Fraser κ.α., 2009: 286-287, Zhang κ.α., 2010: 225), τρωκτικά και κυνοειδή, αλλά μερικά ζώα με μεγάλο εγκέφαλο και πιο αναπτυγμένες γνωστικές ικανότητες δείχνουν ικανά να την εκδηλώσουν (de Waal, 2009: 205). Μια πρώιμη ανεκδοτολογική περιγραφή συμπόνιας από το νεαρό χιμπατζή Jony, μας δίνει η Ρωσίδα ζωοψυχολόγος (zoopsychologist)⁴⁷ Nadezhda Ladygina-Kohts. Σε περιπτώσεις όπου ο Jony βρισκόταν σε απόμακρα μέρη του σπιτιού, όπως τη στέγη ή την οροφή του κλουβιού του,

⁴⁷ Επιστήμονας που μελετάει την ψυχολογία των ζώων.

και δεν μπορούσε να τον κάνει να κατέβει κάτω, η Ladygina-Kohts προσποιούνταν ότι έκλαιγε. Αμέσως ο Jony σταμάταγε το παιχνίδι του και έτρεχε δίπλα της, άγγιζε το πρόσωπό της με τα δάχτυλά του και προσπαθούσε να καταλάβει την πηγή της δυσφορίας της, ενώ έσφιγγε τα χέρια του σε γροθιά (Ladygina-Kohts, 2002: 121).

Η πιο χαρακτηριστική συμπεριφορά συμπόνιας, που είναι παρατηρήσιμη στα πρωτεύοντα, είναι η παρηγοριά, η οποία εκδηλώνεται από ένα τρίτο πρόσωπο προς έναν αποδέκτη επιθετικότητας (recipient of aggression) μετά από κάποια σύγκρουση, με στόχο τη μείωση του άγχους του. Αυτή η μορφή παρηγοριάς εκδηλώνεται κατά παρόμοιο τρόπο στους ανθρώπους. Μολονότι η συγκεκριμένη συμπεριφορά άρχισε να αναζητείται και να αναλύεται μόνο πρόσφατα, υπάρχουν αρκετές έρευνες, που δείχνουν ότι οι ανώτεροι πίθηκοι επιδίδονται σε παρηγορητική συμπεριφορά. Σε όλες τις παρακάτω έρευνες, ως δείκτες του επιπέδου άγχους χρησιμοποιήθηκαν η ένταση και η συχνότητα με την οποία οι πίθηκοι επιδίδονταν σε ξύσιμο και ψείρισμα του εαυτού τους, συμπεριφορές που αυξάνονται όσο αυξάνεται το άγχος τους. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε παρηγορητική συμπεριφορά σε χιμπατζήδες (Fraser κ.α., 2008: 8557, Fraser κ.α., 2009: 287, Romero κ.α., 2010: 12110), μπονόμπο (Fraser κ.α., 2009, Clay και de Waal, 2013: 1, Palagi και Norscia, 2013: 1) και γορίλλες (Fraser κ.α., 2009: 287). Οι μπονόμπο, μάλιστα, γνωστοί για τις κοινωνικο-σεξουαλικές συμπεριφορές στις οποίες επιδίδονται, χρησιμοποίησαν και σεξουαλικές επαφές ως παρηγορητικούς μηχανισμούς (Clay και de Waal, 2014: 1).

Εικόνα 6.2. Νεαρός χιμπατζής παρηγορεί έναν ενήλικο αρσενικό χιμπατζή που ουρλιάζει, αφού έχει μόλις ηττηθεί σε μάχη από τον αντίπαλό του, αγκαλιάζοντάς τον.⁴⁸

⁴⁸ Φωτογραφία του Frans B. M. de Waal, από το βιβλίο του *Primates and philosophers* (de Waal F. B. M, 2006, σ. 34).

Παρηγοριά φαίνεται να παρουσιάζουν, όμως, και άλλα είδη ζώων με μεγάλο εγκέφαλο, όπως τα κοράκια (Fraser και Bugnyar, 2010: 1) και οι ελέφαντες (Plotnik και de Waal, 2014: 1). Η μελέτη της παρηγοριάς σε ζώα μπορεί να είναι ακόμη σε πολύ αρχικό στάδιο, αλλά αναμένονται περισσότερα μελλοντικά ευρήματα.

6.1.5 ΚΑΤΟΠΤΡΙΚΗ ΑΥΤΟ-ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΥ

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του τελευταίου επιπέδου της ενσυναίσθησης, θα ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε πρώτα τη σχέση μεταξύ της ενσυναίσθησης και της ικανότητας να αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας στον καθρέφτη, αλλά και το ενδεχόμενο της ύπαρξης μιας *Θεωρίας του Νου* (Theory of Mind) σε μη-ανθρώπινα πρωτεύοντα.

Η ενσυναίσθηση στηρίζεται στο να μπορούμε να μπούμε στη θέση του άλλου και να κατανοήσουμε τις ανάγκες και επιθυμίες του. Συνεπώς οι πιο εξελιγμένες μορφές της ενσυναίσθησης αναμένεται να είναι αδύνατες χωρίς την αντίληψη του ίδιου μας του εαυτού. Μια τέτοια αντίληψη μας προσφέρει η *κατοπτρική αυτό-αναγνώριση* (mirror self-recognition).⁴⁹ Μια ευθέως ανάλογη σχέση μεταξύ ΚΑΑ και ενσυναίσθησης υποδεικνύεται από μία μελέτη με υποκείμενα παιδιά σε πολύ μικρές ηλικίες: μετά από την καταγραφή των παιδιών που παρατηρήθηκαν να εκφράζουν ενσυναισθητική συμπεριφορά απέναντι σε άτομα που βρίσκονταν σε δυσφορία, εξετάστηκε κατά πόσο αυτά μπορούσαν να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους στον καθρέφτη με την χρήση του «*rouge test*».⁵⁰ Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι κανένα από τα παιδιά που απέτυχαν στην ΚΑΑ δεν επέδειξε ενσυναίσθηση και ότι όλα τα ενσυναισθητικά παιδιά είχαν ολοκληρώσει επιτυχώς το «*rouge test*» (Bischof-Köhler, 1991: 267-268).

Οι άνθρωποι, όμως, δεν είναι οι μοναδικοί με την ικανότητα ΚΑΑ. Αυτή έχει επαληθευτεί ότι υπάρχει, με τη χρήση του «*rouge test*», σε χιμπατζήδες (Povinelli κ.α., 1997: 1083), μπονόμπο (Hyatt και Hopkins, 1994: 248),

⁴⁹ Από δω και στο εξής, θα την ονομάζουμε ΚΑΑ χάριν συντομίας.

⁵⁰ Ένα τεστ, κατά το οποίο σχεδιάζεται ένα σημάδι σε εμφανές σημείο του σώματος ή του κεφαλιού του υποκειμένου. Έπειτα καταγράφονται οι αντιδράσεις του, όταν το τοποθετούν μπροστά από έναν καθρέφτη (<http://www.psychologyconcepts.com/mirror-self-recognition-test-or-rouge-test/>). Προσπελάστηκε στις 11/1/2015).

γορίλες (Allen και Schwartz, 2008: 19), ουρακοτάγκους (Suarez και Gallup, 1981: 175), μαϊμούδες ρέζους (Rajala κ.α., 2010: 1), ελέφαντες (Plotnik κ.α., 2010: 17053), κάργιες⁵¹ (Prior κ.α., 2008: 1642), δελφίνια (Reiss και Marino, 2001: 5937) και φάλαινες (Delfour και Marten, 2001: 181). Μπορούμε, συνεπώς, να υποθέσουμε ότι τα παραπάνω είδη ζώων έχουν αυξημένες πιθανότητες να εκδηλώσουν αναπτυγμένες ενσυναισθητικές ικανότητες.

Για την κατανόηση της Θεωρίας του Νου,⁵² παραθέτουμε καταρχάς το ακόλουθο κλασικό παράδειγμα: «ο Μάξι τρώει μισή σοκολάτα, βάζει την υπόλοιπη σε ένα ντουλάπι στην κουζίνα και βγαίνει έξω για να παίξει. Εν τω μεταξύ, η μητέρα του Μάξι βρίσκει τη σοκολάτα ανοίγοντας το συρτάρι και τη βάζει στο ψυγείο. Πού θα ψάξει ο Μάξι για τη σοκολάτα του; Η απάντηση μας φαίνεται προφανής, αφού ο Μάξι δεν ξέρει ότι η μητέρα του τη μετακίνησε και νομίζει ότι είναι ακόμη στο ντουλάπι, οπότε κοιτάζει εκεί». Αυτή η απάντηση αποδεικνύει την ύπαρξη ΘτΝ (Frith και Frith, 2005: 644).

Η ΘτΝ, λοιπόν, μπορεί να οριστεί ως η ικανότητα να αναγνωρίζει κάποιος τις πνευματικές καταστάσεις των άλλων και να μπορεί να φαντάζεται τα περιεχόμενα του νου του άλλου ως διαφορετικά από τα δικά του (de Waal, 2006: 16-17, 69). Παιδιά με αυτισμό αποτυγχάνουν σε πειράματα ελέγχου της ΘτΝ (Baron-Cohen κ.α., 1985: 37), γεγονός το οποίο καταδεικνύει τη σχέση της με την ενσυναίσθηση, αφού άτομα με αυτισμό παρουσιάζουν σοβαρά ελλείμματα στην ενσυναισθητική τους συμπεριφορά (Baron-Cohen και Wheelwright, 2004: 163, Lombardo κ.α., 2007: 1). Στους ανθρώπους, η ΘτΝ αναπτύσσεται πλήρως από το πέμπτο έτος ζωής και, γενικά, θεωρείται απύσχα σε άλλα ζώα (Frith και Frith, 2005: 645). Αποτελεί όμως η ΘτΝ, όντως, αποκλειστικά ανθρώπινο χαρακτηριστικό;

Η πρώτη παρατήρηση σχετική με τη ΘτΝ σε μη-ανθρώπινα πρωτεύοντα έγινε ήδη από τη δεκαετία του 1970 από τον πρωτευοντολόγο και ψυχολόγο Emil Menzel. Προσεγγίζοντας ένα μόνο από τα μέλη μιας ομάδας νεαρών χιμπατζήδων, ο Menzel του αποκάλυπτε, εν αγνοία των υπολοίπων, την τοποθεσία κρυμμένου φαγητού ή ενός τρομακτικού αντικειμένου, όπως ένα πλαστικό φίδι, εντός ενός περιβόλου. Έπειτα επέστρεφε το άτομο στην ομάδα

⁵¹ Πτηνό της οικογένειας των Κορακοειδών.

(<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/357721/magpie>. Προσπελάστηκε στις 11/1/2015).

⁵² Θα την ονομάζουμε ΘτΝ χάριν συντομίας.

και τους ελευθέρωνε όλους μαζί στον περίβολο. Τότε ο Menzel παρατήρησε ότι οι υπόλοιποι χιμπατζήδες της ομάδας φαινόταν να αντιλαμβάνονται ότι ο «γνώστης» ήξερε κάτι σημαντικό, ακολουθώντας τον τις φορές που του είχε αποκαλυφθεί κρυμμένο φαγητό και μένοντας μακριά του τις φορές που είχε δει ένα τρομακτικό αντικείμενο (Menzel, 1974: 123-125).

Έρευνες έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι χιμπατζήδες αντιλαμβάνονται τι μπορούν να δουν οι ομοειδείς (conspecifics) τους και τι δεν μπορούν να δουν (Hare κ.α., 2000: 771), αλλά και τι γνωρίζουν και τι δεν γνωρίζουν (Hare κ.α., 2001: 139).

Στη ΘtN κεντρικό ρόλο κατέχει η ικανότητα εξαπάτησης, αφού συνδέεται με ψευδείς πεποιθήσεις, τις οποίες η ΘtN εξ ορισμού καλείται να απεμπλέξει από την πραγματική κατάσταση (Frith και Frith, 2005: 645). Οι χιμπατζήδες μπορούν να εξαπατούν ομοειδείς τους (Hirata, 2006: 265) και ανθρώπους (Hare κ.α., 2006: 495), αλλά και να χειραγωγούν, ηθελημένα, την οπτική και ακουστική αντίληψη πειραματιστών, αποκρύπτοντας πληροφορίες από αυτούς (Melis κ.α., 2006: 154). Σε πείραμα, που συμπεριλάμβανε και τα τέσσερα είδη μεγάλων πιθήκων, όταν ο πειραματιστής έστρεφε το βλέμμα του προς κάποιο στόχο (πραγματικό ή μη), αυτοί όχι μόνο κατεύθυναν το βλέμμα τους στον ίδιο στόχο με τον πειραματιστή, κοιτάζοντας μάλιστα παραπάνω από μια φορά αν δεν υπήρχε κάποιος στόχος, αλλά προσπάθησαν ηθελημένα να υιοθετήσουν την οπτική αντίληψή (visual perspective) του, μετακινούμενοι σε μέρη κατάλληλα για να αποφύγουν τυχόν φράγματα του οπτικού τους πεδίου (Bräuer κ.α., 2005: 145). Τα παραπάνω, μπορεί να μην αποδεικνύουν κατηγορηματικά την ύπαρξη ΘtN σε μη-ανθρώπινα πρωτεύοντα, αλλά σίγουρα την κάνουν να μοιάζει περισσότερο πιθανή.

Η επικρατούσα, όμως, μέχρι σήμερα άποψη είναι ότι οι χιμπατζήδες, πάνω στους οποίους έχει γίνει η περισσότερη μελέτη, δεν έχουν μια πλήρως αναπτυγμένη ΘtN. Έρευνα υποστηρίζει ότι οι χιμπατζήδες, παρά το γεγονός ότι καταλαβαίνουν τους στόχους, τις προθέσεις, τις αντιλήψεις και τη γνώση των άλλων, αδυνατούν να αντιληφθούν ψευδείς πεποιθήσεις (παρόμοιες με το παράδειγμα του Μάξι παραπάνω), σε αντίθεση με παιδιά ανθρώπων (Call και Tomasello, 2008: 190-191). Ένα πρόβλημα, που εντοπίζεται στην παραπάνω οπτική, η οποία συγκρίνει χιμπατζήδες με παιδιά, είναι ότι ο πειραματιστής είναι άνθρωπος, συνεπώς οι χιμπατζήδες καλούνται να αναπτύξουν μια

«Θεωρία για τον ανθρώπινο Νου» και υποβάλλονται σε έναν περιορισμό εξαιτίας του είδους τους, απόντα από τα παιδιά (de Waal, 2006: 70).

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι οι μπονόμπο σημειώνουν επιτυχία σε πολλά πειράματα διερεύνησης ΘτΝ (Savage-Rumbaugh κ.α., 2005: 317-319) και είναι πιο επιδέξιοι από τους χιμπατζήδες στην επίλυση προβλημάτων σχετικών με αυτήν (Herrmann κ.α., 2010: 1). Εκτενέστερη έρευνα πάνω τους, λοιπόν, πιθανότατα να ρίξει περισσότερο φως στην αναζήτηση της ΘτΝ στα πρωτεύοντα. Χωρίς να χρειάζεται να περιοριστούμε στους μπονόμπο, υπάρχουν πολλές περιπτώσεις συμπεριφορών στα πρωτεύοντα, οι οποίες είναι ανέφικτο να εξηγηθούν χωρίς μια ΘτΝ, όπως πίθηκοι να χρησιμοποιούν ασυνήθιστες ή καινοτόμες τακτικές για να ανταποδώσουν μια εξαπάτηση και να εκφράζουν αγανάκτηση όταν πέφτουν θύματα εξαπάτησης. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία για την ύπαρξη μιας ΘτΝ στους πιθήκους, αφού είναι σχεδόν αδύνατο να καταλάβει κάποιος τις σκέψεις τους από απλές παρατηρήσεις συμπεριφορών τους (Kirkpatrick, 2007: 31). Ωστόσο, ακόμη και αυτοί που απορρίπτουν την ιδέα μιας πλήρως αναπτυγμένης, όμοιας με τους ανθρώπους, ΘτΝ σε πιθήκους, αποδέχονται μια αρκετά πολύπλοκη εκδοχή της σε αυτούς (Call και Tomasello, 2008: 191).

6.1.6 ΥΙΟΘΕΤΗΣΗ ΟΠΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΕΥΜΕΝΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

Στο τρίτο, και ανώτερο, επίπεδο της ενσυναίσθησης τοποθετούνται η *υιοθέτηση οπτικής* (perspective-taking) και η *στοχευμένη βοήθεια* (targeted helping), που απαιτούν και πιο αναπτυγμένες μορφές γνωστικής ικανότητας για να μπορέσουν να εκδηλωθούν.

Η υιοθέτηση οπτικής μοιάζει με την «αντιληπτική αλλαγή θέσης με τον πάσχοντα» (changing places in fancy with the sufferer), που είχε περιγράψει ο Adam Smith (Smith, 1759: 10). Έτσι μπορούμε να την ορίσουμε ως ένα βαθμό πρόσληψης της θέσης του άλλου, παρεμφερή με την ΘτΝ την οποία αναφέραμε προηγουμένως, αλλά με έντονο το συναισθηματικό στοιχείο και όχι ως μια απλή αντίληψη για το τι ξέρει ή έχει δει ο άλλος. Ως στοχευμένη βοήθεια ορίζουμε την παροχή βοήθειας σε κάποιον άλλο, αφού όμως έχει προηγηθεί μια εκτίμηση της κατάστασής του, ώστε η βοήθεια να είναι

προσαρμοσμένη στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του προβλήματός του (de Waal, 2006: 30).

Τα παραπάνω είναι προφανές ότι υπάρχουν στο πιο γνωστικό εξελιγμένο ον του πλανήτη, τον άνθρωπο (Oswald, 2002: 120) και μπορούν να συνδεθούν με την ενσυναίσθηση, σύμφωνα με ευρήματα της νευροεπιστήμης (Lamm κ.α., 2007: 42). Παρατηρούνται, όμως, τέτοιες συμπεριφορές σε μη-ανθρώπινα ζώα;

Στη Ινδία μια ομάδα εκατό, περίπου, μαϊμούδων ρέζους κύκλωσαν ένα μωρό μαϊμού, που χτυπήθηκε από ένα αυτοκίνητο, συνθλίβοντας τα πόδια του. Οι μαϊμούδες έκαναν μαλάξεις στα πόδια του μωρού και τελικά έφυγαν από το σημείο κουβαλώντας το τραυματισμένο μωρό μαζί τους. Σε άλλο παράδειγμα, μαϊμούδες (*Diana monkeys*) σε αιχμαλωσία είχαν εκπαιδευτεί να εισάγουν ένα ανταλλακτικό σύμβολο σε μια εσοχή για να λαμβάνουν φαγητό. Το γηραιότερο θηλυκό της ομάδας δεν κατάφερε να μάθει πώς να το κάνει αυτό, οπότε μια αρσενική μαϊμού, παρακολουθώντας τις αποτυχημένες προσπάθειές της, σε τρεις περιπτώσεις μάζεψε τα ανταλλακτικά της σύμβολα, τα εισήγαγε στο μηχάνημα και την άφησε να πάρει το φαγητό χωρίς να το αγγίξει (Bekoff, 2002: 102).

Παρά το ότι υπάρχουν σπάνιες παρατηρήσεις, περιορισμένου βαθμού και πολυπλοκότητας, συμπεριφορών υιοθέτησης οπτικής και στοχευμένης βοήθειας σε μαϊμούδες, αυτό δεν αποτελεί γενικό φαινόμενο. Οι μαϊμούδες φαίνεται να δυσκολεύονται ή και να αδυνατούν να υιοθετήσουν ακόμη και τη λιγότερο περίπλοκη οπτική αντίληψη των άλλων (Kummer κ.α., 1996: 97, Amici κ.α., 2009: 368). Υπάρχουν πολλά χαρακτηριστικά παραδείγματα απουσίας ενσυναισθητικής υιοθέτησης οπτικής σε μαϊμούδες, ένα, μόνο, εκ των οποίων θα αναφέρουμε, χάριν συντομίας, παρακάτω: στο πάρκο μαϊμούδων της Ιαπωνίας Jigokudani, οι φύλακες έπρεπε να κρατούν τις νέες μητέρες μαϊμούδες μακριά από τις θερμές πηγές, γιατί υπήρχαν περιπτώσεις, που έπνιγαν κατά λάθος τα μωρά τους. Φαίνεται, λοιπόν, πως πίστευαν ότι, εφόσον τα δικά τους κεφάλια ήταν έξω από το νερό, τα μωρά τους ήταν ασφαλή. Αργότερα, οι μητέρες διόρθωναν τη συμπεριφορά αυτή, αλλά η αλλαγή οφειλόταν σε μια προσαρμογή που αποκτάται μέσω μάθησης, και όχι σε κάτι που μπορούσαν να συνάγουν οι ίδιες (de Waal, 2006: 40).

Η γενικότερη απουσία υιοθέτησης οπτικής και στοχευμένης βοήθειας στις μαϊμούδες φαίνεται να συνδέεται με την περιορισμένη γνωστική τους ικανότητα, αφού πίθηκοι, όπως οι χιμπατζήδες είναι πολύ ικανότεροι σ' αυτές τις διαδικασίες, όπως θα δείξουμε παρακάτω. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι οι χιμπατζήδες μπορούν εύκολα να υιοθετήσουν την οπτική αντίληψη ομοειδών και ανθρώπων και έχουν μια αρκετά πολύπλοκη μορφή της ΘΤΝ. Υπάρχουν πολλά ανεκδοτολογικά παραδείγματα υιοθέτησης οπτικής, ένα εκ των οποίων αναφέρουμε επιγραμματικά: κάποια μέρα οι φύλακες σε έναν ζωολογικό κήπο έπλυναν τα λάστιχα των αυτοκινήτων, που ήταν στην περίφραξη και τα κρέμασαν να στεγνώσουν σε έναν κορμό δέντρου, τοποθετημένο παράλληλα με το έδαφος. Μια θηλυκή χιμπατζής ενδιαφέρθηκε για ένα από τα λάστιχα, στο οποίο είχε παραμείνει νερό, όμως αυτό ήταν τοποθετημένο ανάμεσα σε αρκετά άλλα βαριά λάστιχα. Εκείνη τράβαγε το λάστιχο που ήθελε, άλλα δεν μπορούσε να το αποσπάσει από τον κορμό. Όταν εκείνη παραιτήθηκε των προσπαθειών της, ένας αρσενικός χιμπατζής έσπρωξε ένα-ένα τα λάστιχα έξω από τον κορμό, αφαίρεσε το επιθυμητό λάστιχο προσεκτικά χωρίς να χαθεί το νερό, και το άφησε όρθιο μπροστά της (de Waal, 2006: 31-32).

Θα αναφέρουμε εδώ και τρία παραδείγματα στοχευμένης βοήθειας από χιμπατζήδες και μπονόμπο, απέναντι, μάλιστα, σε διαφορετικά από αυτούς είδη. Ένας έφηβος χιμπατζής βοήθησε μια τραυματία μητέρα, κουβαλώντας το μωρό της για δύο ολόκληρες ημέρες, αντιλαμβανόμενος τις ιδιαίτερες ανάγκες τόσο του μωρού, όσο και της μητέρας (Pruetz, 2010: 265). Στο δεύτερο παράδειγμα, μία θηλυκή μπονόμπο βρήκε ένα τραυματισμένο πουλί, που είχε χτυπήσει στο γυάλινο τοίχο του ζωολογικού κήπου. Το πήρε στα χέρια της, ανέβηκε στο πιο ψηλό σημείο ενός δέντρου και αφού του άνοιξε τα φτερά του έδωσε ώθηση για να πετάξει. Η μπονόμπο αντιλήφθηκε τις ιδιαίτερες ικανότητες του πουλιού (πτήση) παρέχοντάς του ειδικά τροποποιημένη βοήθεια. Στο τρίτο παράδειγμα, ένας αρσενικός χιμπατζής έσωσε ένα μωρό παπάκι από τα χέρια νεαρών χιμπατζήδων, που έπαιζαν μαζί του πολύ σκληρά, σπρώχνοντάς το έπειτα μέσα σε μια τάφρο με νερό, αντιλαμβανόμενος ότι αυτή αποτελούσε το φυσικό του περιβάλλον (de Waal, 2009: 191-193).

Έχουμε, όμως, και ερευνητικά δεδομένα, που δείχνουν την ενσυναισθητική ικανότητα που έχουν οι χιμπατζήδες να παρέχουν στοχευμένη

βοήθεια σε ομοειδείς τους, αντιλαμβανόμενοι τους στόχους τους (Yamamoto κ.α., 2012: 2588) και δίνοντάς τους τα κατάλληλα εργαλεία για συγκεκριμένες πράξεις (Pruetz και Lindshield, 2011: 133). Φαίνεται, μάλιστα, να μην περιορίζεται μόνο σε ομοειδείς τους, αλλά εκτείνεται απέναντι και σε ανθρώπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί πείραμα, όπου τέσσερις χιμπατζήδες (ένας κάθε φορά) κλήθηκαν να σχηματίσουν ζευγάρι με τον πειραματιστή και να συνεργαστούν μαζί του για να αποκτήσουν φαγητό. Στο ζευγάρι, ο ένας θα ήταν ο «πληροφοριοδότης» (informant), ο οποίος μπορούσε να δει ποιος από τους τέσσερις δίσκους περιείχαν φαγητό, χωρίς όμως να έχει πρόσβαση σε αυτούς και ο άλλος θα ήταν ο «χειριστής» (operator), ο οποίος μπορούσε να τραβήξει έναν από τους τέσσερις δίσκους, χωρίς όμως να βλέπει τι είχαν πάνω τους. Δύο χιμπατζήδες εκπαιδεύτηκαν ως πληροφοριοδότες και αυθόρμητα έγνεφαν προς τον πειραματιστή υποδεικνύοντάς του τον σωστό δίσκο, ενώ δύο άλλοι, ως χειριστές, έμαθαν να ανταποκρίνονται στα νοήματα του πειραματιστή. Αφού πέτυχαν την τέλεια απόδοση, ο πειραματιστής αντέστρεψε τους ρόλους και οι χιμπατζήδες φάνηκε να αντιλαμβάνονται αμέσως τον καινούριο τους ρόλο, ικανοί να υιοθετήσουν την οπτική του πειραματιστή και να του παράσχουν στοχευμένη βοήθεια (Povinelli κ.α., 1992: 633-639).

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι οι παραπάνω συμπεριφορές φαίνεται να είναι υπαρκτές και σε άλλα ζώα με μεγάλο εγκέφαλο και αναπτυγμένες γνωστικές ικανότητες, όπως κητοειδή (de Waal, 2009: 266-269) και ελέφαντες (Bates κ.α., 2008: 210, Hart κ.α., 2008: 90-91, Plotnik κ.α., 2009: 181).

6.1.7 ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

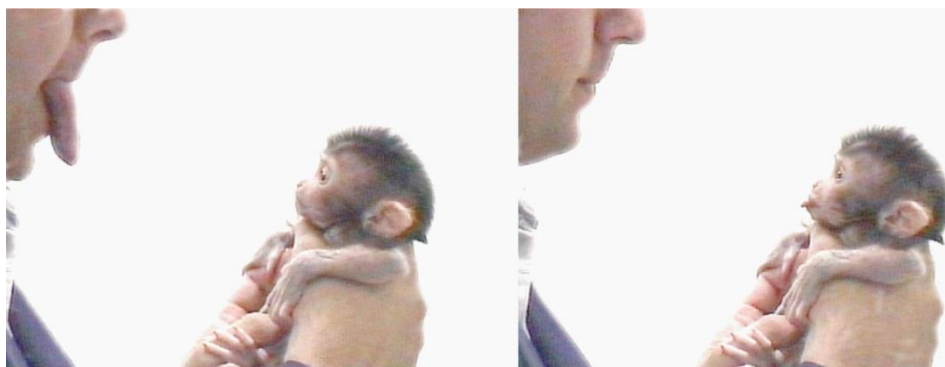
Εκτός από τις παρατηρήσεις και τα πειράματα σε πρωτεύοντα αλλά και άλλα ζώα για την ύπαρξη ενσυναίσθησης σε αυτά, υπάρχουν και αρκετά πρόσφατα ευρήματα των νευροεπιστημών που την υποστηρίζουν.

Το σημαντικότερο, ίσως, εύρημα είναι η ανακάλυψη των κατοπτρικών νευρώνων (mirror neurons) στον εγκέφαλο μαϊμούδων μακάκων, από μια ερευνητική ομάδα στο πανεπιστήμιο της Πάρμα το 1996 (Gallese κ.α., 1996: 593). Οι νευρώνες αυτοί ενεργοποιούνται, όταν η μαϊμού εκτελεί μια πράξη, αλλά και όταν παρατηρεί κάποιο άλλο άτομο να κάνει την ίδια πράξη (Gallese

και Goldman, 1998: 493). Παρά το γεγονός ότι υπήρχαν δεδομένα σύμφωνα με τα οποία άνθρωποι έχουν παρόμοιους μηχανισμούς (Fadiga κ.α., 1995: 2608), η ύπαρξη κατοπτρικών νευρώνων στον άνθρωπο θεωρούνταν αμφίβολη από πολλούς επιστήμονες (Lingnau κ.α., 2009: 9925, Turella κ.α., 2009: 10). Ωστόσο, σήμερα έχουν συγκεντρωθεί αρκετές αποδείξεις, ώστε να είμαστε σίγουροι για την ύπαρξή τους και στους ανθρώπους (Fabbri-Destro και Rizzolatti, 2008: 171, Chong κ.α., 2008: 1576, Kilner κ.α., 2009: 10153).

Η ανακάλυψη των κατοπτρικών νευρώνων θεωρείται ως μια από τις πιο πρωτοποριακές ανακαλύψεις στη νευροεπιστήμη, με πιθανή συμμετοχή τους σε πολλές σημαντικές γνωστικές λειτουργίες, όπως η κατανόηση ενεργειών (action understanding), η ομιλία, ο μιμητισμός (Thagard, 2007: 109) και η ενσυναίσθηση (Pineda κ.α., 2009: 156).

Το ότι ο μιμητισμός είναι μία εγγενής διαδικασία ήταν ήδη γνωστό, καθώς στους ανθρώπους παρατηρείται σε ηλικία μόλις λίγων ημερών (Meltzoff και Moore, 1983: 702). Όμως, ο νεογνικός μιμητισμός δεν περιορίζεται μόνο σ' εμάς, αλλά εκδηλώνεται και στους χιμπατζήδες (Myowa-Yamakoshi κ.α., 2004: 437, Bard, 2007: 233) και στις μαϊμούδες (Gross, 2006: 1484-1485).

Εικόνα 6.3. Ένας νεογέννητος μακάκος μιμείται τον ερευνητή, βγάζοντας τη γλώσσα του.⁵³

Στο μοντέλο μας για την ενσυναίσθηση, το σύστημα των κατοπτρικών νευρώνων ταιριάζει απόλυτα με τα δεδομένα παρατήρησης του μιμητισμού και της συναισθηματικής μετάδοσης. Μάλιστα, ασθενείς με κακώσεις στην κατώτερη μετωπιαία έλικα (inferior frontal gyrus), εγκεφαλική περιοχή του

⁵³ Φωτογραφία διαθέσιμη στο άρθρο της Liza Gross *Evolution of Neonatal Imitation* (Gross, 2006: 1484).

συστήματος των κατοπτρικών νευρώνων, παρουσιάζουν αναπηρίες στην αισθηματική ενσυναίσθηση (Ferrari, 2014: 308), δείχνοντάς μας την άμεση σχέση μεταξύ των κατοπτρικών νευρώνων και των χαμηλότερων στιβάδων της ενσυναίσθησης.

Ο συνδυασμός των κατοπτρικών νευρώνων, της συναισθηματικής μετάδοσης και του μιμητισμού εκπέμπουν δύο βασικά μηνύματα: ότι δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στα συναισθήματα ανθρώπου και ζώων και ότι η ενσυναίσθηση μεταδίδεται από σώμα σε σώμα. Η σωματική αυτή διάσταση της ενσυναίσθησης πιθανότατα είναι τόσο παλιά όσο η γενεαλογία των πρωτεύοντων (de Waal, 2013: 265).

Μία άλλη κατηγορία νευρώνων, που φαίνεται να συνδέονται με την ενσυναίσθηση είναι τα κύτταρα VEN (Von Economo neurons ή VEN cells ή Spindle neurons). Σε αντίθεση με τους κατοπτρικούς νευρώνες, τα κύτταρα VEN δεν υπάρχουν σε μαϊμούδες, αλλά μόνο σε ζώα με μεγάλο εγκέφαλο. Αν και οι νευροεπιστήμονες πίστευαν ότι είναι νευρώνες, που απαντώνται μόνο σε ανθρώπους, πριν από μία δεκαετία ανακάλυψαν την ύπαρξή τους και σε όλους τους ανώτερους πίθηκους (Nimchinsky κ.α., 1999: 5268) και συμπέραναν ότι υπάρχουν μόνο σε ανώτερα πρωτεύοντα. Πρόσφατα, όμως, ανακαλύφθηκαν σε ελέφαντες (Hakeem κ.α., 2009: 242) και σε διάφορα είδη δελφινιών (Butti κ.α., 2009: 243) και φαλαινών (Hof κ.α., 2007: 1, Butti κ.α., 2009: 243).

Ένα είδος άνοιας, η προμετωπιαία άνοια (frontotemporal dementia ή FTD), εντοπίζεται στις αποκλειστικές περιοχές ύπαρξης των κυττάρων VEN και προκαλεί μείωση στον πληθυσμό τους, κατά μέσο όρο, 74%, ενώ πολλοί από τους εναπομείναντες νευρώνες καταλήγουν σοβαρά δυσμορφικοί. Η σημασία των κυττάρων VEN στο μοντέλο μας καταδεικνύεται από το γεγονός ότι ασθενείς με προμετωπιαία άνοια παρουσιάζουν σοβαρότατη φθορά σε κοινωνική και συναισθηματική αυτοεπίγνωση, αυτοέλεγχο, ηθικό συλλογισμό, ενσυναίσθηση και στη Θεωρία του Νου (Seeley κ.α., 2006: 660-661, Allman κ.α., 2011: 61). Επίσης, τα κύτταρα VEN φαίνεται να σχετίζονται και με την ικανότητα λήψης ενορατικών εκτιμήσεων και αποφάσεων σε πολύπλοκες καταστάσεις (Allman κ.α., 2005: 367).

Συμπερασματικά, τα νευρωνικά συστήματα κατοπτρικών νευρώνων και VEN κυττάρων, η ύπαρξη των οποίων δεν περιορίζεται μόνο στον άνθρωπο,

φαίνεται να είναι υπεύθυνα (αν και όχι απαραίτητα τα μοναδικά) για τις γνωστικά κατώτερες και ανώτερες εκφράσεις ενσυναίσθησης, αντίστοιχα, ωθώντας μας να αποδεχθούμε την ύπαρξη μιας συνέχειας στην ενσυναίσθηση μεταξύ ανθρώπου και ζώων. Καθώς οι νευροεπιστήμες είναι ραγδαία εξελισσόμενες σήμερα, προσφέροντας καθημερινά νέα δεδομένα, μια συγκριτική προσέγγιση της νευροβιολογίας (neurobiology) της ενσυναίσθησης και της ηθικότητας, μπορεί να εξηγήσει πώς οι ηθικές αποφάσεις των ανθρώπων έχουν προκύψει μέσω μηχανισμών κοινών στην γενεαλογία των πρωτευόντων, με τα θεμελιώδη τους στοιχεία να υπάρχουν τόσο στα συναισθήματα, όσο και στην λογική (Ferrari, 2014: 309).

6.1.8 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΜΑΤΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ

Η ενσυναίσθηση στον άνθρωπο εμφανίζεται από το πρώτο έτος της ζωής του (Davidon κ.α., 2013: 126) και παρουσιάζει αύξουσα πορεία στα επόμενα χρόνια (Knafo κ.α., 2008: 737). Πιθανότατα εξελικτική απαρχή της υπήρξε η μητρική φροντίδα (MacLean, 1985: 405). Αυτό υποστηρίζεται και από την ύπαρξη κάποιων διαφορών στην έντασή της ανάλογα με το φύλο, αφού οι γυναίκες τείνουν να είναι πιο ενσυναισθητικές από τους άνδρες (Singer κ.α., 2006: 466), κυρίως στην συναισθηματική ενσυναίσθηση, και, σε μέτριο βαθμό, και στη γνωστική (Mestre κ.α., 2009: 76). Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι είναι απύουσα στους άνδρες, αφού η νευροφυσιολογία φαίνεται να είναι κοινή σε άνδρες και γυναίκες (Michalska κ.α., 2013: 22).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, όμως, το φαινόμενο ανάπτυξης ευχαρίστησης από τον πόνο του άλλου, η λεγόμενη (στην αγγλική ορολογία) *αντι-ενσυναίσθηση* (counterempathy) (Lanzetta και Englis, 1989: 543),⁵⁴ η οποία παρουσιάζει εντονότερη εμφάνιση σε άνδρες παρά σε γυναίκες (Singer και κ.α., 2006: 466). Φαίνεται να χρησιμοποιεί παρόμοιους μηχανισμούς με την ενσυναίσθηση, παρουσιάζοντας, όμως, αντίθετα αποτελέσματα από αυτήν.

Έχουμε μιλήσει ήδη για τον αυτοματισμό της ενσυναίσθησης στον άνθρωπο, αλλά θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτός ο αυτοματισμός δεν

⁵⁴ Συχνά στη βιβλιογραφία γράφεται με το γερμανικό αντίστοιχό της, *Schadenfreude* (Shamay-Tsoory κ.α., 2014: 1)

ταυτίζεται με το ανεξέλεγκτο. Η ζωή θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη αν έπρεπε να μοιραζόμαστε κάθε είδος πόνου στον κόσμο. Η ενσυναίσθηση αναπτύσσει ένα φίλτρο και έναν «διακόπτη κλεισίματος» (de Waal, 2009: 446). Μελέτες δείχνουν ότι είμαστε πιο ενσυναισθητικοί προς τους εντός της ομάδας μας, παρά προς τους εκτός και συχνά εκδηλώνουμε «Schadenfreude» απέναντι στους τελευταίους (Cikara κ.α., 2014: 110).

Τα μοναδικά άτομα που φαίνεται να έχουν «ανοσία» στη δυσφορία του άλλου είναι οι ψυχοπαθείς. Δυσκολεύονται ή αδυνατούν να νιώσουν τα συναισθηματικά και διαπροσωπικά χαρακτηριστικά της ενσυναίσθησης (Seara-Cardoso κ.α., 2012: 67), υποδεικνύοντας ένα έλλειμμα στον πυρήνα του μοντέλου της ρώσικης κούκλας για την ενσυναίσθηση, ο οποίος είναι κοινός για τα περισσότερα, αν όχι όλα, θηλαστικά. Ταυτόχρονα, όμως, παρουσιάζουν κανονικές συμπεριφορές όσον αφορά τα ανώτερα στρώματα της ενσυναίσθησης, όπως η υιοθέτηση οπτικής (Mullins-Nelson κ.α., 2006: 133), γεγονός το οποίο μας υποδεικνύει ότι για μια «πλήρη» ενσυναίσθηση απαιτείται σύμπραξη όλων των επιπέδων της ρώσικης κούκλας.

Συνοψίζοντας όσα έχουμε αναφέρει έως τώρα, υπάρχει πληθώρα ενδείξεων ότι η ενσυναίσθηση έχει βαθιά εξελικτικά, βιοχημικά και νευρολογικά θεμέλια. Ακόμα και οι πιο αναπτυγμένες μορφές της σε ανθρώπους χτίζονται πάνω στις πιο βασικές μορφές της και παραμένουν συνδεδεμένες με τους βασικούς μηχανισμούς, που σχετίζονται με τη συναισθηματική επικοινωνία, τους κοινωνικούς δεσμούς και τη γονεϊκή φροντίδα (Decety, 2011: 35).

6.2 ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗ ΚΑΙ ΑΛΤΡΟΥΙΣΜΟΣ

6.2.1 Ο ΑΛΤΡΟΥΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΒΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗ

Μαζί με την ενσυναίσθηση, ο αλtruισμός αποτελεί τον κύριο πυρήνα των «ηθικών αισθημάτων». Στον άνθρωπο, ορίζεται ως το αφίλοκερδές και ανιδιοτελές ενδιαφέρον για την ευημερία των άλλων.⁵⁵

Η ύπαρξη του αλtruισμού στη φύση έχει απασχολήσει τους βιολόγους από την εποχή του Δαρβίνου. Αποκαλύπτοντας μυριάδες παραδειγμάτων σε πολλά και διαφορετικά είδη, οι βιολόγοι αναρωτιούνται πώς τέτοια φαινόμενα είναι δυνατά, αν η εξέλιξη αφορά την επιβίωση του ικανότερου. Η απάντηση που είχε δώσει ο ίδιος ο Δαρβίνος ήταν η ιδέα της κοινότητας (community), όπου πράξεις, που φαίνεται να βλάπτουν την «ικανότητα» (fitness) του ατόμου, ενισχύουν την «ικανότητα» της κοινότητας (Harman, 2014: 147-148). Η ιδέα αυτή έμελλε να επανέλθει στο προσκήνιο το 1962 από τον Βρετανό ζωολόγο Vero Wynne-Edwards, ο οποίος την ονόμασε *επιλογή ομάδας* (group selection) (Rogers, 2013). Δεν είναι, όμως, ο μοναδικός μηχανισμός που έχει προταθεί στη θεωρία της εξέλιξης για την εξήγηση αλtruιστικών συμπεριφορών.

Το 1963, ο Βρετανός εξελικτικός βιολόγος William Donald Hamilton διέκρινε την συμπεριφορά αυτοθυσίας σ' ένα ζώο, η οποία βελτιώνει την «ικανότητα» των συγγενών του. Ένα χρόνο αργότερα, ο Βρετανός εξελικτικός βιολόγος John Maynard Smith θα έδινε σε αυτή τη συμπεριφορά νεποτισμού την ονομασία *επιλογή συγγενούς* (kin selection).⁵⁶

Ένα μοντέλο που προτάθηκε από τον Αμερικάνο εξελικτικό βιολόγο Robert Trivers το 1971 για να εξηγήσει τον αλtruισμό απέναντι σε άτομα χωρίς συγγένεια, ήταν ο *ανταποδοτικός αλtruισμός* (reciprocal altruism), ο οποίος ορίζεται ως η συμπεριφορά, η οποία ωφελεί κάποιον άλλο, με κόστος στον ίδιο τον δρώντα και με την προσδοκία ανταπόδοσης της χάρις από τον

⁵⁵ Ο ορισμός είναι διαθέσιμος στο διαδικτυακό σύνδεσμο:

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/disinterested>. Προσπελάστηκε στις 13/1/2015.

⁵⁶ Πηγή: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/317986/kin-selection>. Προσπελάστηκε στις 13/1/2015.

άλλο. Σε αντίθεση με την *αλληλοβοήθεια* (mutualism), που στηρίζεται στην ταυτόχρονη ωφέλεια όλων των εμπλεκόμενων μερών,⁵⁷ η ανταπόδοση στον ανταποδοτικό αλτρουισμό αναμένεται να γίνει μελλοντικά (Trivers , 1971: 36).

Ο ανθρώπινος αλτρουισμός διαφοροποιείται από τα παραπάνω μοντέλα, αφού εξ ορισμού προϋποθέτει ανιδιοτέλεια πίσω από την πράξη. Ωστόσο, η εξελικτική προέλευση αυτής της κλίσης πιθανότατα να είναι μια ανταποδοτική σχέση, όπου ζώα, μέσω μιας αλτρουιστικής παρόρμησης, ωφέλησαν συγγενείς και συντρόφους, που ήταν ικανοί να αποπληρώσουν μια χάρη. Όμως, όπως πολύ συχνά συμβαίνει, η παρόρμηση διαχωρίστηκε από τις συνέπειες που διαμόρφωσαν την εξέλιξή της. Αυτό επέτρεψε την έκφρασή της, ακόμη και όταν η ανταπόδοσή της φαινόταν απίθανη, όπως όταν λήπτες της ωφέλειας ήταν ξένοι (de Waal, 2006: 15).

Η θεώρηση αυτή μπορεί να συνδέσει την *ανταπόδοση* (reciprocity) και τον αλτρουισμό υπό ένα εξελικτικό πρίσμα. Αυτό δε σημαίνει, φυσικά, ότι εξισώνονται, αλλά ότι η ύπαρξη ανταπόδοσης αποτελεί σημάδι για αυξημένη πιθανότητα αλτρουιστικών πρακτικών και ότι υπάρχει ηθική αξία και στις δύο αυτές έννοιες.

6.2.2 ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗ ΣΕ ΠΡΩΤΕΥΟΝΤΑ

Ανταποκρινόμενοι σε φιλικές πράξεις, οι άνθρωποι τείνουν να είναι πιο φιλικοί και συνεργατικοί, απ' ό,τι συνήθως αναμένεται με βάση το μοντέλο της ιδιοτέλειας. Αντίστοιχα, απέναντι σε επιθετικές ενέργειες, είναι συχνά πιο κακόβουλοι ή ακόμα και βίαιοι. Αυτό αποτελεί τον ορισμό της ανταπόδοσης (Fehr και Gächter, 2000: 160). Η τάση, όμως, αυτή δεν περιορίζεται μόνο στον άνθρωπο· οι πίθηκοι φαίνονται εξίσου ικανοί γι' αυτήν.

Μια πρώτη ανεκδοτολογική περιγραφή μας δίνει ο Γερμανός ψυχολόγος Wolfgang Köhler έναν αιώνα, περίπου, πριν. Δύο χιμπατζήδες είχαν κλειστεί έξω από το καταφύγιο κατά τη διάρκεια μια καταιγίδας, όταν ο Köhler τους είδε να στέκονται βρεγμένοι και τρέμοντας στη βροχή. Ανοίγοντάς τους την πόρτα και κάνοντας στην άκρη ώστε να περάσουν μέσα, προς έκπληξή του,

⁵⁷ Πηγή: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/399884/mutualism>. Προσπελάστηκε στις 13/1/2015.

αντί να τρέξουν στη ζεστασιά του καταφύγιου και ενώ βρέχονταν ακόμα, τον αγκάλιασαν με εκδηλώσεις χαράς (Köhler, 1925). Η συγκεκριμένη συμπεριφορά εκδηλώνει ευγνωμοσύνη, την οποία ο Trivers αργότερα θα έβαζε στον πυρήνα του ανταποδοτικού αλτρουισμού (Trivers, 1971: 35).

Σήμερα, υπάρχουν συστηματικά δεδομένα, που αποδεικνύουν την ύπαρξη της ανταπόδοσης στους πιθήκους. Η πιο ισχυρή της εκδήλωση, σε χιμπατζήδες στη φύση, παρατηρείται μέσω του ψειρίσματος, αφού τείνουν να το ανταποδίδουν (Newton-Fisher και Lee, 2011: 439, Watts, 2002: 344), αλλά και να παρέχουν (πολιτική) υποστήριξη σε εκείνους που τους ψείρισαν (Watts, 2002: 344, Muller και Mitani, 2005: 305). Επίσης, επιδίδονται σε ανταποδοτικές ανταλλαγές (Muller και Mitani, 2005: 303). Ανταπόδοση μέσω ψειρίσματος υπάρχει και σε μπονόμπο, το οποίο ανταλλάσσουν και με άλλα αγαθά, όπως φαγητό (Stevens κ.α., 2005: 941-942), ενώ σε ουρακοτάγκους έχει παρατηρηθεί και υπολογισμένη ανταπόδοση με τη χρήση ανταλλακτικών συμβόλων (Dufour κ.α., 2009: 172).

Εικόνα 6.4. Ομάδα χιμπατζήδων ψειρίζουν ο ένας τον άλλον.⁵⁸

Η ανταποδοτικότητα υποστηρίζεται περαιτέρω από την ικανότητα *επεισοδιακής μνήμης* (episodic memory),⁵⁹ απαραίτητης προϋπόθεσης για ανταποδοτικές συμπεριφορές, η οποία υπάρχει σε χιμπατζήδες, μπονόμπο και ουρακοτάγκους (Martin-Ordas κ.α., 2010: 331), αλλά και από την ύπαρξη μακροπρόθεσμης μνήμης σε χιμπατζήδες (Karline κ.α., 2013: 1183).

⁵⁸ Φωτογραφία από τους Anup Shah και Fiona Rogers. Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://proof.nationalgeographic.com/2014/08/12/photo-of-the-day-best-of-july/>. Προσπελάστηκε στις 13/1/2015.

⁵⁹ Με τον ορισμό που της απέδωσε ο επινοητής της, ο Εσθονο-Αμερικάνος ψυχολόγος Endel Tulving, το 1972, δηλαδή ότι αφορά πληροφορίες του τύπου «τι, πού και πότε» (Martin-Ordas κ.α., 2010: 331).

6.2.3 ΑΛΤΡΟΥΙΣΜΟΣ ΣΕ ΠΡΩΤΕΥΟΝΤΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΖΩΑ

Οι πίθηκοι προχωρούν συχνά όχι μόνο σε ανταποδοτικές, αλλά και σε αλτρουιστικές συμπεριφορές, χωρίς να τις περιορίζουν αποκλειστικά στο είδος τους, αλλά και σε άλλα ζώα. Στο σημείο αυτό, όμως, κρίνεται απαραίτητο να διαχωρίσουμε τον αλτρουισμό, που παρατηρούμε σε θηλαστικά από τον αλτρουισμό σε άλλα είδη, όπως τα έντομα.

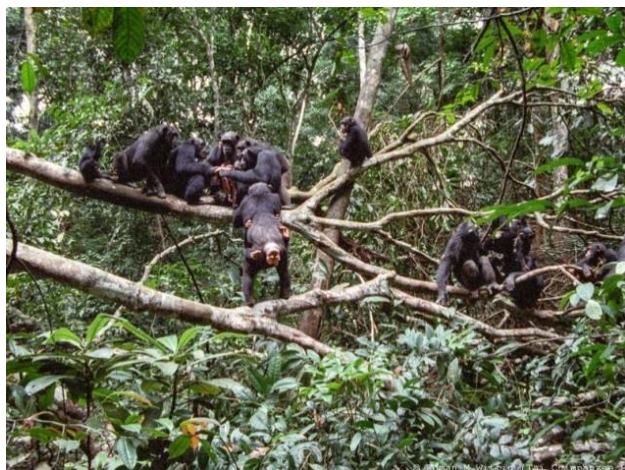
Η αλτρουιστική συμπεριφορά των μελισσών, που πεθαίνουν για την κυψέλη τους, είναι διαφορετική απ' αυτή ενός ανθρώπου που βουτάει σε ένα παγωμένο ποτάμι για να σώσει κάποιον άγνωστο ή ενός χιμπατζή που μοιράζεται τροφή μ' ένα ορφανό που κλαίει. Το να αναγνωρίζεις την ανάγκη του άλλου και να δρας με ανάλογο τρόπο απέχει παρασάγγας από την προγραμματισμένη τάση να θυσιαστείς για το γενετικό καλό (de Waal, 2013: 64).

Η ύπαρξη *αλτρουισμού χαμηλού κόστους* (low-cost altruism)⁶⁰ έχει παρατηρηθεί σε πρωτεύοντα, μέσω ενός πειράματος με δύο μαϊμούδες καπουτσίνους σε γειτονικά κλουβιά, όπου μια από αυτές είχε να επιλέξει ανάμεσα στο να τραβήξει μια σανίδα που θα παρείχε φαγητό μόνο στην ίδια ή μια δεύτερη σανίδα που θα παρείχε φαγητό και στις δύο. Οι μαϊμούδες επέλεξαν συστηματικά τη δεύτερη επιλογή, ακόμη και σε περιπτώσεις όπου η ανταμοιβή ήταν μεγαλύτερη για τον άλλο (Lakshminarayanan και Santos, 2008: 999-1000).

Το παραπάνω αποτέλεσμα εξέπληξε την επιστημονική κοινότητα, αφού ανώτερα πρωτεύοντα, όπως οι χιμπατζήδες, αποτύγχαναν συστηματικά στο πείραμα προ-κοινωνικής επιλογής (prosocial choice test), όπως ονομάζεται (Silk κ.α., 2005: 1357, Jensen κ.α., 2006: 1013, Yamamoto και Tanaka, 2010: 595). Με μια μικρή μετατροπή, διασφαλίζοντας ότι ο δρων χιμπατζής αντιλαμβανόταν, όντως, ότι ο άλλος λάμβανε τροφή με τη δεύτερη επιλογή, το πείραμα στέφθηκε με επιτυχία, υποδεικνύοντας ότι η συνεργατικότητα και ο αλτρουισμός έχουν κοινή καταβολή στον άνθρωπο και στα μη-ανθρώπινα πρωτεύοντα (Horner κ.α., 2011: 13849-13851).

⁶⁰ Η παροχή βοήθειας προς όφελος κάποιου άλλου, όπου ο δρων έχει μικρό κόστος ή ρίσκο, όπως π.χ., στην περίπτωση της αιμοδοσίας (Peng και Klein, 2014: 1656).

Άλλες έρευνες σε χιμπατζήδες δείχνουν ότι παρέχουν αλτρουιστική βοήθεια σε μη συγγενείς ομοειδείς τους (Warneken και Tomasello, 2006: 1301-1302, Warneken κ.α., 2007: 1414). Επίσης, σε συγκριτική μελέτη ανάμεσα σε ανθρώπινα βρέφη και σε χιμπατζήδες, οι χιμπατζήδες παρείχαν αλτρουιστική βοήθεια σε άγνωστους προς αυτούς ανθρώπους, ανεξάρτητα από την ανταμοιβή ή το κόστος της πράξης τους, και στον ίδιο βαθμό, μάλιστα, με τα βρέφη (Warneken κ.α., 2007: 1414). Αναφορές για αλτρουιστικές συμπεριφορές υπάρχουν και σε χιμπατζήδες στη φύση. Συστηματικές παρατηρήσεις περιλαμβάνουν τον διαμοιρασμό φαγητού, τη δημιουργία συμμαχιών, τη συνεργασία κατά το κυνήγι και την περιπολία των συνόρων τους (Boesch κ.α., 2010: 1).

Εικόνα 6.5. Μετά το κυνήγι, χιμπατζήδες μοιράζονται το κρέας με μια κόκκινη κολόμπο (red colobus) μαϊμού.⁶¹

Οι χιμπατζήδες δεν περιορίζονται μόνο σε χαμηλού κόστους αλτρουισμό, αλλά επιδίδονται και σε ιδιαίτερα επικίνδυνες και πολύ μεγάλου κόστους πράξεις, εφάμιλλες μόνο με ανθρώπινες. Ανεκδοτολογικές περιγραφές «ηρωικών» συμπεριφορών μας προσφέρει η επιφανέστερη, ίσως, πρωτευοντολόγος και ηθολόγος Jane Goodall, μερικές εκ των οποίων θα αναφέρουμε εν συντομία και οι οποίες, μάλιστα, αφορούν μη συγγενείς ομοειδείς τους. Ένας αρσενικός χιμπατζής σε αιχμαλωσία έχασε τη ζωή του προσπαθώντας να σώσει ένα μωρό χιμπατζή, το οποίο η αμελής μητέρα του είχε αφήσει να πέσει μέσα στη γεμάτη νερό τάφρο του ζωολογικού κήπου, όπου ζούσαν. Σε δυο άλλα περιστατικά, που αφορούν χιμπατζήδες στην φύση, ένας αρσενικός χιμπατζής αφήφησε την οργή μια ομάδας ενήλικων

⁶¹ Φωτογραφία από τον Roman M. Wittig. Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.mpg.de/7717582/chimpanzees-oxytocin-stomach>. Προσπελάστηκε στις 14/1/2015

αρσενικών μπαμπούνων για να σώσει ένα νεαρό που είχε καθηλωθεί, και μια θηλυκή χιμπατζής ρίσκαρε τη ζωή της για να σώσει έναν αρσενικό που ήταν βαριά τραυματισμένος από ένα αγριογούρουνο (Goodall, 1990: 213).

Σε μια άλλη περίπτωση, στο δάσος του Ταϊ στην Ακτή Ελεφαντοστού, περίπου δέκα αρσενικοί και θηλυκοί χιμπατζήδες έσωσαν μια θηλυκή, που έφερε πολλά τραύματα, από μια λεοπάρδαλη, με τουλάχιστον πέντε από αυτούς να τη συνοδεύουν και να τη φροντίζουν για ώρες. Αυτό αποτελεί γενικό φαινόμενο, μάλιστα, αφού οι χιμπατζήδες της περιοχής φροντίζουν τους τραυματίες τους ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και συγγένειας (Boesch, 1991: 225, 237). Υπάρχει, επίσης, συστηματική παρατήρηση περιπτώσεων υιοθεσίας ορφανών νεαρών, με ένα άρθρο να αναφέρει 18 ξεχωριστές περιπτώσεις, από τις οποίες οι μισές ήταν από αρσενικούς χιμπατζήδες και μόνο ένας εξ' αυτών ήταν ο βιολογικός πατέρας του ορφανού. Οι υιοθεσίες αυτές διαρκούν για χρόνια και απαιτούν εκτεταμένη φροντίδα εκ μέρους του ενηλίκου (Boesch κ.α., 2010: 1).

Αλλα ζώα, για τα οποία υπάρχει ερευνητική εργασία σε σχέση με τον αλτρουισμό, αν και όχι εκτεταμένη, είναι οι ελέφαντες. Προστατεύουν τους αδύναμους και αρρώστους, υιοθετούν προσωρινά τα νεαρά, συχνά ορφανά, άτομα, επιστρέφουν στη μητέρα τα μικρά τους που έχουν χαθεί και βοηθούν άτομα που έχουν κάποιο φυσικό πρόβλημα να επιλύσουν (Flanagan κ.α., 2014: 214)

Εντυπωσιακά παραδείγματα αποτελούν αλτρουιστικές πράξεις απέναντι σε ζώα διαφορετικού είδους. Θα αναφέρουμε επιγραμματικά λίγα από αυτά χάριν συντομίας. Το 1996 ένας θηλυκός γορίλας, η Binti Jua, έσωσε από άλλους γορίλες ένα αγόρι τριών ετών, που είχε πέσει από τα κάγκελα του ζωολογικού κήπου μέσα στον περίβολο και ήταν αναίσθητο (Allchin, 2009:594) και το 1986, σε παρόμοια περίπτωση, ένας αρσενικός γορίλας, ο Jambo, είχε σώσει ένα πεντάχρονο αγόρι (Johnstone-Scott, 2006: 27). Το 2012 μεγάπτερες φάλαινες (humpback whales) προσπάθησαν να σώσουν ένα μωρό γκρι φάλαινας από φάλαινες όρκες (Davies, 2012).

6.2.4 ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΑΛΤΡΟΥΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΠΡΩΤΕΥΟΝΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παραθέσαμε πληθώρα παραδειγμάτων, που δείχνουν ότι οι χιμπατζήδες εκδηλώνουν αλτρουισμό, παρόμοιο σε ένταση και πολυπλοκότητα με αυτόν των ανθρώπων. Μπορούμε, όμως, να εξισώσουμε τον αλτρουισμό ανάμεσα στα δυο είδη; Στον άνθρωπο, όπως ήδη αναφέραμε, προϋποθέτει την απουσία ιδιοτελών κινήτρων. Συμβαίνει, άραγε, κάτι ανάλογο και στους χιμπατζήδες;

Όταν οι βιολόγοι πιθανολογούν ότι ο αλτρουισμός εξελίχθηκε για τις ανταμοιβές του, αυτό δεν είναι κάτι που οι δρώντες πρέπει απαραίτητα να το γνωρίζουν. Η πεποίθηση ότι τα ζώα μπορεί να προχωρούν σε μια πράξη, ενσυνείδητα, αναμένοντας την επιστροφή της μοιάζει απίθανη. Οι ίδιοι οι άνθρωποι, εκτός από τον επιχειρησιακό κόσμο, σπάνια υπολογίζουν το κόστος και το όφελος της συμπεριφοράς τους, κυρίως με τα κοντινά τους άτομα. Συνεπώς, τόσο ο ανθρώπινος, όσο και ο ζωικός αλτρουισμός μπορεί να είναι αυθεντικός, χωρίς να υπάρχουν απώτερα κίνητρα πίσω από τις πράξεις (de Waal, 2013: 94-97). Άλλωστε έρευνα των νευροεπιστημών μας δείχνει ότι «οι άνθρωποι έχουν συναισθηματικές τάσεις προς τη συνεργασία, τις οποίες μπορούν να κάμψουν μόνο με κοπιαστικό γνωστικό έλεγχο» (Rilling κ.α., 2007: 1260).

Έχουμε αναφέρει το επιχείρημα που χρησιμοποιεί ο ψυχολογικός εγωισμός εναντίον του αλτρουισμού, ότι δηλαδή οι αλτρουιστικές πράξεις χωρίς κάποιο εμφανή απώτερο σκοπό, γίνονται με μόνο γνώμονα την ικανοποίηση που λαμβάνουμε από αυτές (Rachels και Rachels, 2010: 102-103). Πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη ότι η φύση πάντα συνδέει πράγματα που πρέπει να κάνουμε με την απόλαυση, όπως ισχύει για το φαγητό και την αναπαραγωγή. Στα κοινωνικά ζώα, ο αλτρουισμός και η συνεργατικότητα είναι απαραίτητα για την επιβίωση, άρα αντί να αποκαλούμε τον αλτρουισμό εγωιστικό, μπορούμε, απλώς, να τον συγκαταλέξουμε μαζί με τις άλλες ανθρώπινες (και ζωικές) τάσεις, που προσφέρουν απόλαυση, χωρίς έτσι να παύει να είναι γνήσιος (de Waal, 2013: 100-103).

Ο αλτρουισμός, συνεπώς, φαίνεται να μην είναι πρόσφατο χαρακτηριστικό, ούτε αποκλειστικό στους ανθρώπους. Άλλωστε, μαζί με την

ευσπλαχνία, πιστεύεται ότι μπορεί να έχει βαθιά εξελικτική ιστορία, αφού έχουν βρεθεί απολιθώματα ανθρώπων με νοητικές και σωματικές αναπηρίες, που είχαν φτάσει σε σχετικά μεγάλες ηλικίες, κάτι αδύνατο χωρίς τη σύμπραξη άλλων, και τοποθετούνται μέχρι και 500.000 χρόνια πριν (Hublin, 2009: 6429). Εκτός από τους ανθρώπους, βοήθεια και ειδική μεταχείριση σε άτομα με αναπηρίες, προσφέρουν τόσο μαϊμούδες (de Waal, 1996: 50-52), όσο και χιμπατζήδες (Taylor, 2014: 98).

6.3 ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ

6.3.1 ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΡΟΦΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

Η *ακριβοδικία* (fairness) είναι αναντίρρητα ένα «ηθικό αίσθημα» και στη φιλοσοφία έχει την έννοια της ισότιμης αντιμετώπισης. Απαιτεί την ενδελεχή εξέταση δυο στοιχείων, της ιδέας της *διανομής*, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο κάτι διανέμεται, και της *σύγκρισης* μιας τάξης αποδεκτών με μία άλλη, σε σχέση φυσικά με αυτό που έχουν λάβει αντίστοιχα. Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* την προσδιόριζε ως εξής: «να φέρεσαι ίσα στους ίσους και άνισα στους μη ίσους», ενώ για τον Αμερικάνο φιλόσοφο John Rawls, όπως έγραψε το 1971 στο *A theory of Justice*, «ακριβοδικία είναι η διανομή πραγμάτων σύμφωνα με αρχές με τις οποίες θα συμφωνούσαν λογικοί και ικανοί άνθρωποι εάν ήταν τελείως απαλλαγμένοι από την ιδιοτέλειά τους» (Baggini και Fosl, 2014: 281-283).

Η έρευνα της ακριβοδικίας ήταν εντελώς απύσχα σε ζώα μέχρι πρόσφατα, ώσπου διεξήχθη η πρώτη σχετική έρευνα, το 2003, σε μαϊμούδες καπουτσίνους. Οι μαϊμούδες αυτές αποτελούν ιδανικά υποκείμενα για τέτοιου είδους πειράματα, γιατί μαθαίνουν εύκολα να αποδίδουν αξία σε ανταλλακτικά σύμβολα και μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις αποδιδόμενες αυτές αξίες για να ολοκληρώσουν απλές συναλλαγές (de Waal, 2006: 45). Στο πείραμα αυτό δυο μαϊμούδες τοποθετήθηκαν σε διπλανά διαφανή κλουβιά και ο πειραματιστής έδινε στο υποκείμενο ένα ανταλλακτικό σύμβολο, που μπορούσε να επιστραφεί άμεσα για μια ανταμοιβή. Η ανταμοιβή ήταν είτε χαμηλότερης αξίας, ένα αγγούρι, ή, υψηλότερης αξίας, ένα σταφύλι. Όλα τα υποκείμενα υποβλήθηκαν σε μια δοκιμασία δικαιοσύνης, στην οποία και τα

δύο υποκείμενα λάμβαναν ένα αγγούρι ως ανταμοιβή για το ανταλλακτικό σύμβολο, και σε μια δοκιμασία αδικίας, στην οποία ο σύντροφος λάμβανε σταφύλι ενώ ο δρών αγγούρι. Κατά την πρώτη δοκιμασία, τα υποκείμενα προχωρούσαν σε ανταλλαγή, χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, για την χαμηλότερης αξίας ανταμοιβή. Στη δεύτερη δοκιμασία, όμως, όσες μαϊμούδες έλαβαν αγγούρι επέδειξαν παθητικές αντιδράσεις, αρνούμενοι να δώσουν το ανταλλακτικό σύμβολο ή αδιαφορώντας για την ανταμοιβή, αλλά και ενεργητικές αντιδράσεις, πετώντας το συμβολικό αντικείμενο ή την ανταμοιβή. Σε αντίθεση με τη δοκιμασία δικαιοσύνης, οι καπουτσίνοι ήταν πολύ λιγότερο πρόθυμοι να ολοκληρώσουν την ανταλλαγή ή να αποδεχτούν το αγγούρι αν ο σύντροφός τους λάμβανε σταφύλι (Brosnan και de Waal, 2003: 297-299). Για επιβεβαίωση των αποτελεσμάτων υπήρξαν και μεταγενέστερες έρευνες, οι οποίες κατέληξαν στην αποδοχή μίας μονάχα πιθανής επεξήγησης της συμπεριφοράς αυτής (αποκλείοντας τις άλλες εναλλακτικές) ονομάζοντάς την *αποστροφή προς την ανισότητα* (inequity aversion ή AA, όπως θα γραφούμε χάριν συντομίας) (van Wolkenten κ.α., 2007: 18854, Takimoto κ.α., 2010: 249).

Εικόνα 6.6. Μια μαϊμού καπουτσίνο εκτοξεύει ένα κομμάτι αγγούρι προς την ερευνήτρια, διαμαρτυρόμενη για την άνιση πληρωμή.⁶²

Η AA υπάρχει, προφανώς, και στους ανθρώπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «παραβολή των εργατών του αμπελώνα». Σ' αυτήν, ο κτηματίας, αναζητώντας εργάτες για να δουλέψουν στον αμπελώνα του, προσέγγισε κάποιους το πρωί προσφέροντάς τους ένα δηνάριο⁶³, κατ' άτομο,

⁶² Στιγμιότυπο από βίντεο, διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο:

http://www.ted.com/talks/frans_de_waal_do_animals_have_morals#t-851945. Προσπελάστηκε στις 20/12/2014.

⁶³ Το σύνηθες ημερομίσθιο της εποχής.

ως αμοιβή. Το μεσημέρι αναζήτησε περισσότερους εργάτες, προσφέροντάς τους την ίδια αμοιβή και το ίδιο έκανε και το απόγευμα. Κατά την ώρα της πληρωμής, πρώτοι έλαβαν ένα δηνάριο οι απογευματινοί εργάτες και καθώς έφτασε η σειρά των πρωινών εργατών, όταν αυτοί έλαβαν το δηνάριό τους παραπονέθηκαν, λέγοντας ότι είναι άδικο να λαμβάνουν την ίδια πληρωμή με αυτούς που δούλεψαν μόλις μια ώρα. Τότε ο κτηματίας τους αποκρίθηκε ότι η πληρωμή είναι δίκαιη μιας και είχαν συμφωνήσει να δουλέψουν για τη συγκεκριμένη αμοιβή (κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο 20:1-16).

Το πείραμα ΑΑ, έπειτα, δοκιμάστηκε και σε άλλα ζώα, και τα ευρήματα των ερευνών αυτών κατέληξαν στην ύπαρξή της και σε μακάκους (Massen κ.α., 2012: 145-146), σκυλιά (Range κ.α., 2009: 340) και κοράκια (Wascher και Bugnyar., 2013: 1).

Στους χιμπατζήδες, η ΑΑ αποδείχτηκε ότι υπάρχει, αλλά κυρίως απέναντι σε άτομα, με τα οποία συνδέονται με χαμηλούς κοινωνικούς δεσμούς, αφού η ανοχή απέναντι στην ανισότητα ήταν υψηλή σε κοντινά τους άτομα. Πιθανότατα, λοιπόν, οι χιμπατζήδες να γίνονται, γενικά, πιο ανεκτικοί όσο οι δεσμοί μεταξύ τους αναπτύσσονται (Brosnan κ.α., 2005: 253-257) και παραλληλίζεται με τις αποκρίσεις ανθρώπων σε κοντινές σχέσεις (Clark και Grote, 2003: 447-461). Ειδικότερα, αντικατοπτρίζει την ανθρώπινη παρέκκλιση των αποκρίσεων στην ανισότητα, η οποία βασίζεται στην ποιότητα των σχέσεων (Brosnan, 2006: 153).

Μεταγενέστερες έρευνες αμφισβήτησαν την ύπαρξη ΑΑ στους χιμπατζήδες (Bräuer κ.α., 2006: 3123), άλλα με μια μετατροπή στη μεθοδολογία, αυτή επαληθεύτηκε. Οι χιμπατζήδες ανταποκρίθηκαν στην αδικία, αλλά μόνο όταν υπήρχε μια εργασία για να επιτελέσουν, χωρίς, ωστόσο, η φύση της εργασίας να παίζει κάποιο ρόλο. Χιμπατζήδες σε αιχμαλωσία έχουν συνηθίσει να τους παρέχεται τροφή χωρίς κόπο, οπότε φαίνεται ότι η παροχή υψηλότερης αμοιβής στον άλλο, όταν δε χρειάζεται να κοπιάσουν, είναι κάτι που δεν τους ενοχλεί. Στην ίδια έρευνα παρατηρήθηκαν και οι πρώτες διαφορές με βάση το φύλο, όπου αρσενικά αντέδρασαν περισσότερο σε παραβίαση κοινωνικών προσδοκιών και θηλυκά σε παραβάσεις ατομικών προσδοκιών (Brosnan κ.α., 2010 β: 1229).

Στους ανθρώπους, ωστόσο, η ΑΑ φαίνεται να είναι πιο εξελιγμένη. Δεν ενίστανται μόνο στη χαμηλότερη σε σύγκριση με τον άλλο ανταμοιβή, αλλά,

κάποιες φορές αρνούνται και την υψηλότερη ανταμοιβή, όταν ο άλλος λαμβάνει χαμηλή. Η πρώτη συμπεριφορά, που, όπως είδαμε, έχει παρατηρηθεί κατά παρόμοιο τρόπο και σε πρωτεύοντα και άλλα ζώα, καλείται *πρώτου βαθμού AA* (first-order inequity aversion), ενώ η δεύτερη *δευτέρου βαθμού AA* (second-order inequity aversion) (Brosnan και de Waal, 2014: 1).

Τελικά, όμως, σε μεταγενέστερα πειράματα, παρατηρήθηκαν αυξημένες αρνήσεις στην αποδοχή της ανταμοιβής από χιμπατζήδες, στις περιπτώσεις που λάμβαναν καλύτερη από τους συνεργάτες τους, υποδεικνύοντας και σε αυτούς την ύπαρξη μιας δευτέρου βαθμού AA (Brosnan κ.α., 2010 β: 1229).

6.3.2 ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ ΣΕ ΠΡΩΤΕΥΟΝΤΑ ΜΕΣΩ ΠΕΙΡΑΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Για περισσότερες ενδείξεις ύπαρξης δευτέρου βαθμού AA, η μεταγενέστερη έρευνα επικεντρώθηκε σε διαφορετική μεθοδολογία, χρησιμοποιώντας πειράματα της οικονομικής επιστήμης, όπως το *ultimatum game* (UG), το *dictator game* (DG) και το *impunity game* (IG). Σε όλα τα παραπάνω υπάρχει μια δυάδα υποκειμένων. Στο UG ο πειραματιστής δίνει σε αυτόν που προτείνει (proposer) ένα συγκεκριμένο ποσό και του αναθέτει να κάνει μια προσφορά διαμοιρασμού στον ερωτώμενο (respondent). Αν ο «respondent» δεχτεί την προσφορά, ο καθένας λαμβάνει το μερίδιό του, ενώ αν αρνηθεί, κανείς τους δε λαμβάνει τίποτα (Heinrich κ.α., 2001: 74). Στο DG ο «respondent» δεν έχει κανένα λόγο και απλά λαμβάνει την προσφορά διαμοιρασμού του «proposer» (Milinski, 2013: 1978). Στο IG ο «proposer» έχει να διαλέξει ανάμεσα σε δυο πιθανούς τρόπους διαμοιρασμού, όπου ο πρώτος είναι πολύ άνισος, δίνοντάς του πολύ μεγαλύτερο ποσό, και ο δεύτερος ισορροπημένος, όπου και οι δυο λαμβάνουν παρόμοια ποσά. Έπειτα ο «respondent» μπορεί είτε να δεχτεί την προσφορά του «proposer», οπότε οι δυο τους λαμβάνουν τα αντίστοιχα ποσά, ή να αρνηθεί, οπότε ο πρώτος δε λαμβάνει τίποτα ενώ ο δεύτερος λαμβάνει κανονικά το ποσό του (Brosnan και de Waal, 2014: 2).

Χρησιμοποιώντας παραλλαγή του UG, ερευνητική ομάδα καταλήγει ότι, αντίθετα με τους ανθρώπους, οι χιμπατζήδες «proposers» προσφέρουν εγωιστικούς διαμοιρασμούς και οι «respondents» τείνουν να αποδέχονται

κάθε προσφορά, καταλήγοντας ότι οι χιμπατζήδες δε μοιράζονται την αίσθηση ακριβοδικίας των ανθρώπων (Jensen κ.α., 2007: 107-109). Μεταγενέστερη έρευνα, όμως, με παραλλαγή της μεθοδολογίας και εισάγοντας ανταλλακτικά σύμβολα στη διαδικασία, καταλήγει ότι οι χιμπατζήδες, κατ' απόλυτη αντιστοιχία με παιδιά ανθρώπων, διαμοιράζουν τις ανταμοιβές ισότιμα στο UG και προτιμούν τις εγωιστικές επιλογές στο DG. Παρότι δεν υπήρξαν αρνήσεις σε προσφορές τόσο από τα παιδιά, όσο και από τους χιμπατζήδες, ωστόσο, υπήρξαν διαμαρτυρίες και από τους δύο απέναντι σε εγωιστικές προτάσεις (Proctor κ.α., 2013: 2070-2074).

Σε διαφορετική έρευνα, που η μεθοδολογία ήταν παρόμοια με το IG, οι χιμπατζήδες αρνήθηκαν τις προσφορές διαμοιρασμού σε ποσοστά περίπου μισά από αυτά του UG (Brosnan, 2011 α: 5), κατ' αναλογία με τους ανθρώπους, παρά το γεγονός ότι το IG αυξάνει ουσιαστικά την ανισότητα σε σχέση με το UG (Yamagishi κ.α., 2009: 11520). Μπορεί τα απόλυτα ποσοστά να μην ήταν ίδια ανάμεσα σε ανθρώπους και χιμπατζήδες, αλλά υποδεικνύουν ότι η ψυχολογία τους είναι εγγύτερα στους ανθρώπους απ' ότι νομίζαμε (Brosnan και de Waal, 2014: 2).

6.3.3 ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Το UG σε ανθρώπους παρουσιάζει διαφορετικά αποτελέσματα, σε συνάρτηση με τις πολιτισμικές διαφορές διαφορετικών πληθυσμών. Σε συγκεκριμένη έρευνα, για παράδειγμα, σε 15 μικρής κλίμακας κοινωνίες, η μέση προσφορά του «proposer» για το ποσοστό του «respondent» κατά πληθυσμό, ήταν από 26% (σε πληθυσμούς κυνηγών-συλλεκτών, με μικρή συνεργατικότητα) έως και 58% (σε πληθυσμό κυνηγών φαλαινών, με μεγάλη συνεργατικότητα). Οι τελευταίοι, μάλιστα, αρνούνταν ακόμη και ευμενέστερες προς τους ίδιους προσφορές αν τις έκριναν άδικες προς τον άλλο, ενώ οι πρώτοι σπάνια αρνούνταν ακόμη και τις άδικες προς αυτούς. Σε βιομηχανοποιημένες κοινωνίες, η διασπορά των ποσοστών κυμαίνεται από 15% έως 50%, με μέσο όρο περίπου 44%. Τα παραπάνω καταδεικνύουν μια ευθέως ανάλογη σχέση ανάμεσα στη συνεργατικότητα και την ακριβοδικία (Heinrich κ.α., 2001: 74-75).

Μια ενδιαφέρουσα θεώρηση συνδυάζει την ακριβοδικία με την ενσυναίσθηση για να περιγράψει τη σχέση τους με τη συνεργατικότητα. Σύμφωνα με αυτήν, η ενσυναίσθηση μπορεί να προωθεί την *προ-κοινωνική* (prosocial) συμπεριφορά,⁶⁴ ενώ η ακριβοδικία μπορεί να παίξει το ρόλο ενός σταθεροποιητή (stabilizer) αυτής. Η προ-κοινωνική συμπεριφορά που προκαλείται από ενσυναισθητικό ενδιαφέρον δεν μπορεί να υπάρξει δίχως μια αίσθηση ακριβοδικίας, ως ανασταλτικό σύστημα για υπερβολικές εκφράσεις της. Χωρίς μια αίσθηση ακριβοδικίας, εγωιστικά άτομα μπορεί να εκμεταλλευτούν τα ενσυναισθητικά ζώα και να οδηγήσουν στην εξαφάνιση της συνεργασίας. Συνεπώς, η αλληλεπίδραση ενσυναίσθησης και μιας αίσθησης ακριβοδικίας είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της προ-κοινωνικής συμπεριφοράς και της συνεργατικότητας. Η υπόθεση αυτή φαίνεται να υποστηρίζεται τόσο από μελέτες των νευροεπιστημών σε ανθρώπους, όσο και από συγκριτικές μελέτες σε μη-ανθρώπινα πρωτεύοντα (Yamamoto και Takimoto, 2012), αφού, για παράδειγμα, στις μαϊμούδες η προ-κοινωνική συμπεριφορά σταματάει όταν υπάρχει μεγάλη ανισότητα στις ανταμοιβές (Brosnan κ.α., 2010 α: 279).

Από την οπτική των οικονομικών επιστημών, το να αρνείσαι μια ανταμοιβή είναι παράλογο, όσο άνιση και να είναι αυτή, αφού «κάτι» είναι πάντα καλύτερο από το τίποτα. Όμως, είδαμε ότι αρκετά ζώα, όπως σκυλιά, κοράκια και πρωτεύοντα το κάνουν. Φαίνεται να έχουν μια αίσθηση ακριβοδικίας, γεγονός που υποδεικνύει ότι αυτή η τάση έχει βαθιές εξελικτικές ρίζες στα κοινωνικά και συνεργατικά ζώα (de Waal, 2013: 447). Ταυτόχρονα, βλέπουμε τους πιθήκους να εκφράζουν τις πιο πολύπλοκες μορφές της, σε παρόμοιο, μάλιστα, βαθμό με τον άνθρωπο. Η έρευνα πάνω στον τομέα αυτό είναι ακόμη σε αρχικό στάδιο, με μόλις μια δεκαετία πειραμάτων πάνω σε απλές εκφράσεις της ακριβοδικίας και ακόμη λιγότερο στις ανώτερες, με τη χρήση, μάλιστα, πειραμάτων της οικονομικής επιστήμης, ομοίων με αυτά που χρησιμοποιούνται για τη μελέτη της στον άνθρωπο. Συνεπώς, σε ένα τόσο δυναμικό πεδίο αναμένουμε περισσότερες εξελίξεις στο μέλλον.

⁶⁴ Η κοινωνική συμπεριφορά που ωφελεί άλλα άτομα ή την ίδια την κοινωνία, όπως η παροχή βοήθειας και η συνεργασία (Twenge κ.α., 2007: 56,63).

6.4 ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΗ ΣΧΕΣΕΩΝ

Το τελευταίο «ηθικό αίσθημα», που θα αναλύσουμε είναι η *εναρμόνιση σχέσεων*. Αρμονία υπάρχει όταν τα μέρη μιας κοινωνικής ομάδας βρίσκονται σε ένα ορισμένο είδος επιθυμητής ή ιδεατής σχέσης και στον ηθικό λόγο μπορεί να αποτελεί κάτι που φιλοδοξούμε να επιτύχουμε (Baggini και Fosl, 2014: 66,68). Η σχέση της εναρμόνισης των σχέσεων, λοιπόν, με την ηθικότητα έγκειται στο γεγονός ότι τα κοινωνικά θηλαστικά μοχθούν για αρμονικές σχέσεις μεταξύ τους. Συχνά προσπαθούν να αποφύγουν συγκρούσεις, όποτε αυτό είναι δυνατόν, σε αντίθεση με την οπτική της φύσης ως ένα πεδίο μάχης (de Waal, 2013: 435).

Παραδείγματα προσπάθειας αποφυγής σύγκρουσης σε μπαμπούνους (hamadryas baboons) στη φύση μας δίνει ο Ελβετός πρωτευοντολόγος Hans Kummer, τα οποία μάλιστα αποτελούν συνηθισμένες συμπεριφορές και όχι μεμονωμένα περιστατικά. Οι μπαμπούνιοι αυτοί, αντίθετα με τα περισσότερα πρωτεύοντα, φαίνεται να μην έχουν ιεραρχικό σύστημα. Όταν δύο ενήλικοι αρσενικοί με τις οικογένειές τους βρεθούν σε ένα δέντρο πολύ μικρό για να τραφούν όλοι και τα αρσενικά έρχονται σε διαμάχη, και οι δύο τρέχουν μακριά μαζί με τις οικογένειες τους, αφήνοντας τα φρούτα ανέγγιχτα. Και όταν ένας καυγάς ανάμεσα σε ομάδες, για την κατάληψη μιας περιοχής, γίνεται πολύ σοβαρός, όλες οι ομάδες τρέπονται σε φυγή και εγκαταλείπουν την περιοχή (Kummer, 1995: 166-167).

Συχνά βέβαια, ανάμεσα σε πρωτεύοντα ξεσπούν καυγάδες, όμως ακόμη και τότε προσπαθούν να διατηρήσουν αρμονικές σχέσεις, αφού μετά τη σύγκρουση συμμετέχουν σε ειρηνικές επανενώσεις. Η ειρηνική συμπεριφορά αυτού του είδους χαρακτηρίζεται ως *συμφιλίωση* (reconciliation) (Silk, 2002: 21), αφού επιτρέπει στον αποδέκτη της επιθετικότητας να μειώσει το άγχος του, μειώνει την πιθανότητα μελλοντικών συγκρούσεων και επαναφέρει την ανοχή ανάμεσα σε πρώην αντιπάλους (Kappeler και van Schaik, 1992: 51). Γίνεται, δηλαδή, κατά τρόπο παρόμοιο με τη συμφιλίωση στον άνθρωπο, όπου συχνά οι σχέσεις εμφανίζουν συγκρούσεις και επανενώσεις.

Η συμφιλίωση είναι καταγεγραμμένη σε πολλά πρωτεύοντα, όπως σε μπαμπούνους (Castles και Whiten, 1998: 126), μαϊμούδες μακάκους (stumptailed macaques) (Call κ.α., 1999: 165), λεμούριους (ringtailed lemurs)

(Kappeler, 1993: 901) και γορίλες (Cordoni κ.α., 2006: 1365). Οι χιμπατζήδες εκδηλώνουν τη συμφιλίωση πιο έντονα από τις μαϊμούδες, με φιλιά και αγκαλιές (de Waal, 2000: 585), και έχει παρατηρηθεί σε χιμπατζήδες, τόσο σε αιχμαλωσία (Preuschoft κ.α., 2002: 29), όσο και στη φύση (Kutsukake και Castles, 2004: 157). Στους μπονόμπο εκφράζεται σχεδόν αποκλειστικά μέσω σεξουαλικών επαφών (Clay και de Waal, 2014: 1). Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι η συμφιλίωση έχει παρατηρηθεί προσφάτως και σε κυνοειδή (Cools κ.α., 2008: 53).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΙΕΣΗ, ΗΘΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ

7.1 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΙΕΣΗ

Προηγουμένως ασχοληθήκαμε με την ηθικότητα σε ατομικό επίπεδο, αναλύοντας τη συμπεριφορά και τον ηθικό βίο στις διαπροσωπικές και γενικότερα, τις μικρής κλίμακας κοινωνικές σχέσεις. Το επόμενο επίπεδο της ηθικότητας απομακρύνεται από τις προσωπικές σχέσεις και απευθύνεται στην κοινωνία ως ολότητα.

Το επίπεδο αυτό αφορά την κοινωνική πίεση που ασκείται σε κάθε μέλος μιας κοινότητας, ώστε να συνεισφέρει σε κοινούς σκοπούς και να στηρίζει συμφωνημένους κοινωνικούς κανόνες, μια *μέριμνα για την κοινότητα* (community concern) (de Wall, 2006: 169). Οι άνθρωποι μοχθούν για να επιτύχουν μια αρμονία, η οποία για τον Πλάτωνα είχε περίοπτη θέση μεταξύ των ηθικών και πολιτικών ιδεωδών. Όμως, στο επίπεδο αυτό, η αναζήτηση της αρμονίας δεν περιορίζεται μόνο στη σχέση μεταξύ δύο ατόμων, όπως αναφέραμε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου, αλλά διευρύνεται σε ολόκληρη την κοινότητα και, ίσως, σε ολόκληρο τον κόσμο. Η προσπάθεια για να φτιάξουμε έναν καλύτερο κόσμο καταλαμβάνει κεντρική σχέση στην ηθικότητα (Baggini και Fosl, 2014: 68). Υπάρχει, όμως, ένα τέτοιο επίπεδο σε άλλα ζώα εκτός του ανθρώπου;

7.1.1 ΜΕΡΙΜΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΕ ΠΡΩΤΕΥΟΝΤΑ

Η συμπεριφορά της συμφιλίωσης, την οποία αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, εκδηλώνεται όχι μόνο μεταξύ των ιδίων των αντιπάλων χιμπατζήδων μιας σύγκρουσης, αλλά συχνά και από τρίτα μέλη (third parties), που επεμβαίνουν για να αποκαταστήσουν την ειρήνη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ακόλουθη περιγραφή, από την πρώτη συστηματική μελέτη της συμπεριφοράς αυτής:

«Ειδικά μετά από σοβαρές συγκρούσεις ανάμεσα σε δύο ενήλικα αρσενικά, οι δύο αντίπαλοι μερικές φορές συμφιλιώνονταν με τη μεσολάβηση μιας ενήλικης θηλυκής. Αυτή πλησίαζε το ένα από τα δύο αρσενικά, το φιλούσε, το άγγιζε ή παρουσιαζόταν μπροστά του και μετά προχωρούσε αργά προς το άλλο αρσενικό. Αν το πρώτο αρσενικό ακολουθούσε, το έκανε από πολύ κοντά, χωρίς να κοιτάζει το δεύτερο. Σε μερικές περιπτώσεις, η θηλυκή έστρεφε το βλέμμα της πίσω να δει αν την ακολουθούσε το πρώτο αρσενικό και σε μερικές άλλες για να το τραβήξει από το χέρι, ώστε να πάει μαζί της. Όταν η θηλυκή καθόταν κάτω τελικά, κοντά στο άλλο αρσενικό, τα δύο αρσενικά άρχιζαν να την ψειρίζουν. Έπειτα άρχιζαν να ψειρίζουν ο ένας τον άλλο συνεχίζοντας να το κάνουν ακόμα κι όταν αυτή έφευγε και μάλιστα πιο έντονα κατά την απουσία της» (de Waal και van Roosmalen, 1979: 62).

Τέτοιες συμπεριφορές δεν αποτελούν μεμονωμένα περιστατικά αλλά γενικό κανόνα σε χιμπατζήδες, τόσο σε αιχμαλωσία (Koski και Sterck, 2009: 409), όσο και στη φύση (Wittig και Boesch, 2003: 1534, Kutsukake και Castles, 2004: 158), αλλά και σε μπονόμπο (Palagi και Norscia, 2013: 1). Αυτή η μεσολαβητική συμπεριφορά βοηθάει τα αντίπαλα αρσενικά να προσεγγίσουν το ένα το άλλο χωρίς δική τους πρωτοβουλία και χωρίς να θιχτεί το «κύρος» τους, αλλά πιο μεγάλη σημασία έχει το γεγονός ότι παρεμβαίνει ένα τρίτο μέλος, το οποίο δεν εμπλέκεται με άμεσο τρόπο στη διαμάχη αυτή (de Wall, 2006: 170).

Ακόμη, για να αποτρέψουν επιθετικές συμπεριφορές, θηλυκοί ενήλικοι χιμπατζήδες έχει παρατηρηθεί να αφοπλίζουν τα νεαρά αρσενικά παιδιά τους από επικίνδυνα αντικείμενα που κρατούν, όπως πέτρες ή κλαδιά (Nishida κ.α., 2010: 47). Όμως, αυτό δεν περιορίζεται μόνο σε σχέσεις μητέρας και παιδιού, αφού θηλυκές περιστασιακά αφοπλίζουν και μη συγγενείς ενήλικους αρσενικούς, και είναι αξιοσημείωτο ότι αυτοί απλά τις αφήνουν (de Waal, 2009: 73,76).

Μια ακόμα πιο εντυπωσιακή συμπεριφορά που παρατηρείται σε πρωτεύοντα είναι η «αστυνόμηση» (policing), που συνίσταται από την, συχνά αμερόληπτη, παρέμβαση τρίτων μελών, συνήθως κυρίαρχων στην ιεραρχία, για να σταματήσουν κάποια σύγκρουση. Αστυνόμηση έχει παρατηρηθεί σε μαϊμούδες ρέζους (*rhesus macaques*), με τους ερευνητές να καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι στον δρώντα αυτή η στάση δεν προσφέρει

ατομικά πλεονεκτήματα στην ιεραρχική του θέση, ούτε του αυξάνει τις πιθανότητες να ζευγαρώσει (Beisner και McCowan, 2013: 1). Έχει, επίσης, συναντηθεί και σε μαϊμούδες μακάκους (pigtailed macaques) (Flack κ.α., 2005: 126). Σε μεταγενέστερη έρευνα πάνω στο ίδιο είδος, τα τρία κυρίαρχα αρσενικά αφαιρούνταν από την ομάδα, οπότε δεν υπήρχε κάποιος για να ασκήσει την πράξη της αστυνόμευσης. Στις περιπτώσεις αυτές αυξανόταν ο αριθμός των συγκρούσεων και ο βαθμός της επιθετικότητας, υπήρχαν λιγότερες συμφιλιώσεις μετά τις συγκρούσεις και παρατηρήθηκε πτώση στο παιχνίδι και το ψείρισμα ανάμεσα στα μέλη της ομάδας (Flack κ.α., 2006: 426-429), υποδεικνύοντας τη σημασία της αστυνόμευσης στην κοινωνική συνοχή.

Εικόνα 7.1. Κυρίαρχος αρσενικός χιμπατζής παρεμβαίνει σε σύγκρουση μεταξύ δυο άλλων χιμπατζήδων.⁶⁵

Σε πιθήκους, αστυνόμευση έχει παρατηρηθεί σε χιμπατζήδες, τόσο σε αιχμαλωσία (von Rohr κ.α., 2012: 1), όσο και στη φύση (Boehm, 1994: 211). Οι δρώντες συνήθως δεν παίρνουν το μέρος κάποιου και τις περισσότερες φορές αρκεί η παρουσία τους με μια επιβλητική στάση σώματος για να διαλύσει μια διαμάχη, καθώς είναι κυρίαρχα άτομα. Όμως, όταν κρίνεται απαραίτητο, μπορεί ακόμη και να παρέμβουν με βίαιο τρόπο μέχρι να χωριστούν οι αντίπαλες πλευρές (de Waal, 2009: 76). Οι αρσενικοί παρεμβαίνουν συχνότερα απ' ότι οι θηλυκές και η αστυνόμευση σπάνια αποτυγχάνει στο να σταματήσει τη σύγκρουση. Η αμεροληψία του χαρακτήρα της παρέμβασης αυτής είναι έκδηλη, αφού δεν υπάρχει κάποια τάση για επιλεκτική κατεύθυνση της αστυνόμευσης σε συγκρούσεις, όπου εμπλέκονται

⁶⁵ Φωτογραφία από την Claudia Rudolf von Rohr. Διαθέσιμη στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.sciencedaily.com/releases/2012/03/120307185016.htm>. Προσπελάστηκε στις 17/1/2015.

συγγενείς, φίλοι ή σύμμαχοι των δρώντων (Boehm, 1994: 215, 218). Συγκριτική έρευνα ανάμεσα σε τέσσερις διαφορετικές ομάδες χιμπατζήδων κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αστυνόμευση αφενός δεν έχει το κίνητρο της ωφέλειας σε «ικανότητα» (fitness) για τον δρώντα και αφετέρου έχει μεγαλύτερες πιθανότητες να συμβεί σε συγκρούσεις με σοβαρές δυνητικά συνέπειες, λαμβάνοντας το ρόλο διαφύλαξης της κοινωνικής σταθερότητας εντός της ομάδας (von Rohr κ.α., 2012: 6).

7.1.2 ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΝΤΑΜΟΙΒΗΣ-ΤΙΜΩΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΦΗΜΗ

Αναφέραμε ήδη ότι οι άνθρωποι είναι ικανοί να ακολουθούν συμφωνημένους ηθικούς και κοινωνικούς κανόνες. Για την Patricia Churchland, από μια βιολογική οπτική, τα κοινωνικά αισθήματα είναι ο τρόπος της μητέρας φύσης για να μας κατευθύνει να κάνουμε αυτό που κοινωνικά (και κατ' επέκταση ηθικά) *πρέπει* (ought). Στον πυρήνα του «πρέπει» τοποθετεί ένα *σύστημα ανταμοιβής-τιμωρίας* (reward/punishment system) ως έναν τρόπο για να μάθουμε να χρησιμοποιούμε παλαιότερες εμπειρίες προκειμένου να βελτιώσουμε την απόδοσή μας (Churchland, 2011: 175). Ανταμείβοντας, δηλαδή, τις καλές, για την ομάδα ή την κοινωνία, πράξεις, και τιμωρώντας αυτές που μπορεί να την επηρεάσουν αρνητικά, δημιουργείται ένα πρότυπο κανονιστικών συμπεριφορών, βοηθώντας στην εύρυθμη λειτουργία της ομάδας ή της κοινωνίας.

Ακόμη, μια παραβατική πράξη μπορεί να μην έχει ως αποδέκτες εμάς, αλλά εφόσον ζούμε εντός μιας ομάδας, η ανοχή της μπορεί να μας κάνει δυνητικά μελλοντικούς αποδέκτες της. Ακόμα και αν δε διακυβεύονται άμεσα τα δικά μας συμφέροντα, εγκρίνουμε και αποδοκιμάζουμε καλές ή κακές συμπεριφορές, αντίστοιχα. Οι συμπεριφορές μας, κατ' επέκταση, διαμορφώνουν τη *φήμη* (reputation) μας εντός της ομάδας και συχνά μας κάνουν να φερόμαστε ηθικά, ακόμη και αν δεν έχουμε κάποιο προσωπικό όφελος (de Waal, 2013: 335). Η φήμη μπορεί να επηρεάσει δραστικά ατομικές συμπεριφορές, αλλά μπορεί και να έχει συλλογικές επιπτώσεις (Raub και Weesie, 1990: 647). Είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε παρόμοιες κανονιστικές συμπεριφορές σε μη-ανθρώπινα ζώα;

Οι χιμπατζήδες φαίνεται να μπορούν να υπακούουν σε κάποιους στοιχειώδεις κοινωνικούς κανόνες. Άλλωστε έρευνες έχουν δείξει ότι επιδεικνύουν ακόμα και κομφορμισμό (Whiten κ.α., 2005: 737, Hopper κ.α., 2011: 1195). Επίσης, η ανεκτικότητα των χιμπατζήδων απέναντι σε βρέφη μπορεί να θεωρηθεί ως προπομπός μιας κοινωνικής νόρμας, όπως καταλήγει συγκεκριμένη έρευνα. Από την παιδική τους ηλικία, οι χιμπατζήδες αντιλαμβάνονται ότι τα βρέφη χρειάζονται ειδική μεταχείριση. Οι πρώτες επαφές του βρέφους με άλλα άτομα της ομάδας επιτρέπονται μόνο μετά από την έκτη εβδομάδα από τη γέννησή του και συνίστανται από απαλά χάδια και ψείρισμα, ενώ μετά τους έξι μήνες επιτρέπεται να τα κρατάνε και να παίζουν μαζί τους. Οι ενήλικοι χιμπατζήδες επιδεικνύουν ιδιαίτερη ανεκτικότητα σε αυτά, αφήνοντάς τα να τους κλέβουν τροφή και εργαλεία, να σκαρφαλώνουν πάνω τους, ακόμη και να τους διακόπτουν κατά τη διάρκεια σεξουαλικών επαφών, συμπεριφορές που, αν ο δράστης ήταν οποιοσδήποτε άλλος, οι επιπτώσεις θα του ήταν δυσάρεστες (von Rohr κ.α., 2011: 1,11).

Οι χιμπατζήδες φαίνεται να έχουν μια στοιχειώδη κατανόηση της φήμης. Για παράδειγμα, όταν διαφαίνεται να ξεσπάει μια σοβαρή σύγκρουση, παριστάμενα άτομα μπορεί να ξυπνήσουν το κυρίαρχο αρσενικό για να παρέμβει αποτρεπτικά. Δείχνουν να καταλαβαίνουν ότι τα κυρίαρχα αρσενικά είναι τα πιο κατάλληλα άτομα γι' αυτό (de Waal, 2013: 335). Σε πείραμα όπου ένας πειραματιστής έδινε φαγητό σε ανθρώπους και ένας άλλος αρνούσαν να τους δώσει, χιμπατζήδες περνούσαν σημαντικά περισσότερο χρόνο με τον γενναιόδωρο άνθρωπο (Russell κ.α., 2008: 108) και σε άλλη έρευνα το ίδιο έκαναν και ουρακοτάγκοι (Herrmann κ.α., 2013: 63). Σε παρόμοια έρευνα, όπου ένας πειραματιστής έδινε τροφή σε ανθρώπους, αλλά και σε χιμπατζήδες σε άλλη φάση του πειράματος, ενώ ο δεύτερος αρνούσαν να τη δώσει, οι χιμπατζήδες και πάλι επέδειξαν προτίμηση προς τον γενναιόδωρο πειραματιστή. Φαίνεται, λοιπόν, ότι κάποια πρωτεύοντα μπορούν να αντιληφθούν το μέγεθος της φήμης κάποιων ατόμων, απλά και μόνο παρατηρώντας το πώς αυτοί φέρονται σε τρίτους (Subiaul κ.α., 2008: 611).

Όσον αφορά την τιμωρία, φαίνεται να υπάρχει σε πρωτεύοντα ως μέσο επιβολής νορμών. Για παράδειγμα, σε ένα ζωολογικό κήπο, ένα ευχάριστο απόγευμα, όταν ο φύλακας κάλεσε τους χιμπατζήδες να μπουν μέσα στο κτίριο, δυο νεαρές θηλυκές αρνήθηκαν και παρέμειναν έξω. Στο συγκεκριμένο

ζωολογικό κήπο υπήρχε ο κανόνας οι φύλακες να μη δίνουν σε κανένα χιμπατζή φαγητό μέχρι όλοι να εγκαταλείψουν το τεχνητό νησάκι και να εισέλθουν στα «καταλύματά» τους. Όταν μετά από δύο ώρες οι θηλυκές αυτές επέστρεψαν, οι φύλακες τις έβαλαν να κοιμηθούν χωριστά από τους υπόλοιπους για να αποτρέψουν «αντίποινα». Το επόμενο πρωί, όμως, πάνω στο νησάκι, λόγω του εκνευρισμού για το καθυστερημένο γεύμα, ολόκληρη η αποικία κυνήγησε τις δύο θηλυκές καταλήγοντας σε ξυλοδαρμό τους. Το ίδιο απόγευμα ήταν οι πρώτες που εισήλθαν στο κτίριο (de Waal, 1996: 89).

Όμως, στους χιμπατζήδες η τιμωρία φαίνεται να περιορίζεται μόνο απέναντι σε συμπεριφορές που συνδέονται άμεσα με τους ίδιους. Πρόσφατη έρευνα, που διερευνούσε την ύπαρξη τιμωρίας από τρίτα μέλη (third-party punishment) σε χιμπατζήδες απέβη άκαρπη. Κατ' αυτήν, οι χιμπατζήδες τιμωρούσαν μεν άτομα που έκλεβαν το φαγητό τους, αλλά αδιαφορούσαν όταν έβλεπαν να κλέβουν το φαγητό άλλων ατόμων, ακόμη και συγγενών τους (Riedl κ.α., 2012: 14824).

Τιμωρίες εφαρμόζουν ακόμα και οι ειρηνικοί μπονόμπο. Για παράδειγμα, σε μια από τις σπανιότατες περιπτώσεις - αν όχι μοναδική - εκδήλωσης σφοδρής επιθετικότητας από μπονόμπο στη φύση, παρατηρήθηκε μια οργανωμένη επίθεση από δεκαπέντε τουλάχιστον ενήλικα άτομα απέναντι σε ένα αρσενικό, τον Volker, που είχε απειλήσει τη σωματική ακεραιότητα ενός βρέφους, μολονότι το αρσενικό αυτό ήταν ψηλά στην ιεραρχία και το βρέφος άνηκε σε ένα θηλυκό χαμηλά στην ιεραρχία (Hohmann και Fruth, 2011: 72-73). Πέραν, όμως, του ανεκδοτολογικού αυτού περιστατικού δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά για τιμωρία από τρίτα μέλη σε πρωτεύοντα.

Βέβαια, η κοινωνική πίεση στα πρωτεύοντα φαίνεται να είναι πολύ μικρότερη απ' ότι στον άνθρωπο αφού οι ομάδες τους είναι πολύ μικρότερες από τις ανθρώπινες κοινότητες και κοινωνίες. Στους ανθρώπους η τιμωρία από τρίτα μέλη παρουσιάζει πολύ μεγάλη αύξηση σε κοινωνίες πολυπληθείς και πολύπλοκες σε σχέση με κοινωνίες μικρής κλίμακας (Marlowe κ.α., 2008: 587). Στα ζώα, από την άλλη, η τιμωρία απέναντι σε άτομα που οι πράξεις τους θίγουν μόνο τον δρώντα δείχνει να είναι ικανή να αποθαρρύνει παρεμβατικές συμπεριφορές, να καλλιεργήσει πειθαρχία και να διατηρήσει τη συνεργατική συμπεριφορά (Clutton-Brock και Parker, 1995: 209).

7.1.3 ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΗ Η ΑΜΕΡΟΛΗΨΙΑ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ;

Η αμεροληψία στον άνθρωπο φαίνεται να μην είναι τόσο προφανής όσο νομίζουμε. Η επικέντρωση στη δική μας ομάδα υπηρέτησε την ανθρωπότητα για εκατομμύρια χρόνια και συνεχίζει να το κάνει. Το γεγονός αυτό κάνει σχεδόν αδύνατη την ισότιμη αντιμετώπιση κάθε μορφής ζωής πάνω στη γη από τα ηθικά συστήματα. Αυτά είναι εκ φύσεως μεροληπτικά προς την *εσω-ομάδα* (in-group) (de Waal, 2006: 162). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρόσφατη τρομοκρατική επίθεση στη γαλλική σατιρική εφημερίδα *Charlie Hebdo*, όπου υπήρξαν, τελικά, 17 θύματα συνολικά. Την ίδια στιγμή συνεχιζόταν μια σειρά τρομοκρατικών επιθέσεων στη Νιγηρία, που ξεκίνησε μια εβδομάδα πριν την επίθεση στην *Charlie Hebdo*, και αριθμούσε συνολικά περίπου 2000 θύματα. Και οι δυο επιθέσεις στο Παρίσι και τη Νιγηρία ήταν συγκλονιστικές και φρικιαστικές, ωστόσο στον δυτικό κόσμο η πρώτη υποκίνησε μια πρωτοφανή διεθνή αντίδραση, ενώ συγκριτικά στη δεύτερη οι αντιδράσεις ωχριούσαν (Diamond, 2015). Μπορεί αυτή η άποψη να ακούγεται κυνική, αλλά φαίνεται η ηθική μας να μεροληπτεί υπέρ αυτών απέναντι στους οποίους μπορούμε ευκολότερα να νιώσουμε ενσυναισθητικό ενδιαφέρον.

Ακόμη, η ηθικότητα φαίνεται να έχει μια σχέση ευθέως ανάλογη με τη διαθεσιμότητα των πόρων. Αν σε μια περίοδο γενικού λιμού κάποιος είχε ένα κομμάτι ψωμί, αλλά γύριζε με άδεια χέρια στην οικογένειά του αφού το είχε δώσει σε αγνώστους, πόσοι θα πίστευαν ότι η πράξη του ήταν ηθικά καλή; Γιατί ενώ είναι σίγουρα καλό να βοηθάς κάποιον, ακόμη και αν είναι άγνωστος, το να αφήσεις την οικογένειά σου να πεθάνει από αστία ενώ μπορείς να το αποτρέψεις είναι αναντίρρητα ανήθικο. Η ηθικότητα πιθανώς εξελίχθηκε για να ασχοληθεί με την ίδια την κοινότητα και μόνο πρόσφατα άρχισε να περιλαμβάνει μέλη άλλων ομάδων, τους ανθρώπους γενικώς αλλά και μη-ανθρώπινα ζώα. Αυτή ακριβώς η διεύρυνσή της είναι ένα σημαντικό γεγονός, ωστόσο συναντά περιορισμούς από τη διαθεσιμότητα των πόρων: σε περιόδους αφθονίας αυξάνεται, όμως, όταν οι πόροι λιγοστεύουν, αυτή συρρικνώνεται. Αυτό μπορούμε να το αντιληφθούμε και εμπειρικά, αφού σε περιόδους αφθονίας μπορούμε και οφείλουμε να ανησυχούμε για όσους βρίσκονται εκτός του πυρήνα (de Waal, 2006: 163-164). Μπορεί, λοιπόν, να μην είναι πάντα δυνατό ή εύκολο, αλλά ο άνθρωπος είναι ικανός να

συμπεριλάβει στο ηθικό του σύστημα όλην την ανθρωπότητα και ακόμη και όλες τις μορφές ζωής.

Συνοψίζοντας, είδαμε ότι κάποια πρωτεύοντα είναι ικανά να έχουν μια στοιχειώδη επίγνωση της φήμης των άλλων ανάλογα με τις πράξεις τους και εφαρμόζουν το σύστημα ανταμοιβής-τιμωρίας για την επιβολή κάποιων κοινωνικών κανόνων, αν και σε μικρότερο βαθμό από τον άνθρωπο και σχεδόν πάντα σε σχέση με την προσωπική τους ανάμειξη και τα συμφέροντά τους. Ακόμη, είδαμε ότι υπάρχουν κάποια πρωτεύοντα που επιζητούν την αρμονία εντός της ομάδας, ιδίως σε στιγμές που κινδυνεύει η κοινωνική συνοχή. Εκδηλώνουν μια μέριμνα προς την κοινότητα, όμως η ικανότητά τους απέχει πολύ από αυτήν των ανθρώπων. Οι άνθρωποι επιζητούν την αρμονία συνεχώς και κοπιαστικά και συχνά συμπεριλαμβάνουν ολόκληρη την ανθρωπότητα και ακόμη και διαφορετικά είδη ζώων. Αντίθετα, στα πρωτεύοντα τέτοιες συμπεριφορές δεν είναι και πολύ συνηθισμένες (Boehm, 1994: 215-216, von Rohr κ.α., 2012: 1) και περιορίζονται μόνο στην εσω-ομάδα. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα ηθικά αισθήματα, όπου παρατηρήσαμε την ύπαρξη μιας ισχυρής συνέχειας μεταξύ πρωτευόντων και ανθρώπων, εδώ αρχίζουμε να βλέπουμε μεγαλύτερες αποκλίσεις όσον αφορά την ηθικότητα.

7.2 ΗΘΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ

Στο τρίτο, και τελευταίο, επίπεδο της ηθικότητας βρίσκεται η *ηθική κρίση* (moral judgment) και ο *ηθικός συλλογισμός* (moral reasoning). Εδώ η διαφορά ανάμεσα στους ανθρώπους και τα άλλα ζώα προχωράει ακόμα παραπέρα. Το πρόβλημα θα μπορούσε να είναι η ένδεια της γνώσης μας πάνω σε εσωτερικές διεργασίες μη-ανθρώπινων ζώων και κυρίως των, εξελιγμένων και φυλογενετικά πλησιέστερων σε μας, πρωτευόντων, αφού για να είμαστε ικανοί να κατανοήσουμε την ύπαρξη τέτοιων στοχαστικών δεξιοτήτων θα έπρεπε να είμαστε σε θέση να επικοινωνήσουμε μαζί τους άμεσα. Αδυνατώντας, όμως, να λάβουμε μια απάντηση όταν ρωτάμε έναν χιμπατζή πώς αποτιμά ηθικά μια πράξη και ποιος ειρμός στοχασμών τον οδήγησε σε αυτήν, μπορούμε μόνο να παρατηρούμε τη συμπεριφορά του και να

συνάγουμε κάποια συμπεράσματα από αυτήν. Δε φαίνεται, λοιπόν, να υπάρχουν παραλληλισμοί της ηθικής κρίσης και του συλλογισμού σε ζώα.

Εμείς οι άνθρωποι έχουμε μια εσωτερική πυξίδα για να κρίνουμε εαυτούς και αλλήλους και να αξιολογούμε τις προθέσεις και τις πεποιθήσεις, που αποτελούν τη βάση για τις πράξεις, τόσο τις δικές μας, όσο και των άλλων. Η εσωτερική αυτή πυξίδα μπορεί να διαμορφώνεται από το κοινωνικό περιβάλλον, και κατ' επέκταση να είναι συνδεδεμένη με την κοινωνική ζωή των πρωτευόντων (de Waal, 2006: 173), όμως, για χιλιετίες, τα ανθρώπινα όντα έχουν υπάρξει ικανά όχι μόνο να πράττουν το σωστό, αλλά και να αξιολογούν δεοντολογικά τις ενέργειές τους, να ανησυχούν για την ορθότητα των προθέσεών τους και να ζητούν από άλλους ηθικές συμβουλές (Kitcher, 2014: 247).

Δεν μπορούμε να αποκαλέσουμε ένα χιμπατζή ηθικό ον, με την ίδια έννοια που έχει για τον άνθρωπο. Τα ηθικά αισθήματα και κάποιες κανονιστικές συμπεριφορές, που συνήθως απευθύνονται στο άτομο ή την ομάδα μπορεί να έχουν σημαντική αξία, δεν επαρκούν όμως για μια πλήρη ηθικότητα. Μοχθούμε για ένα λογικά συνεκτικό σύστημα και έχουμε αντιπαραθέσεις για το αν η θανατική ποινή αποτελεί προσβολή του σεβασμού απέναντι στη ζωή ή αν μια μη επιλεγμένη σεξουαλική προτίμηση μπορεί να είναι ηθικά λανθασμένη. Αυτές οι αντιπαραθέσεις είναι αποκλειστικά ανθρώπινες. Τα ανώτερα επίπεδα της ηθικότητας είναι αποσυνδεδεμένα από την άμεση κατάσταση κάποιου. Ασχολούνται με το καλό και το κακό σε ένα αφηρημένο επίπεδο. Αυτό που διαχωρίζει την ανθρώπινη ηθικότητα από αυτήν των ζώων είναι η τάση για καθολικά πρότυπα σε συνδυασμό με ένα πολύπλοκο σύστημα δικαιολόγησης, παρακολούθησης και τιμωρίας (de Waal, 2013: 34-37).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη μελέτη μας χρησιμοποιήσαμε αρκετά ανεκδοτολογικά περιστατικά και συγκριτικές (και μη) μελέτες συμπεριφορών. Τα εμπειρικά αυτά δεδομένα δεν είναι ασύνδετα με την ηθικότητα, απλά δεν επαρκούν από μόνα τους για να καταλήξουμε σε κανονιστικά συμπεράσματα (Flanagan κ.α., 2014: 216). Η παρατήρηση μπονόμπο και χιμπατζήδων, και η επιστήμη γενικότερα, δεν μπορούν να μας υποδείξουν τι είναι σωστό και τι είναι λάθος, αλλά σίγουρα η γνώση του φυσικού κόσμου μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε πώς καταλήξαμε να ενδιαφερόμαστε ο ένας για τον άλλο και να επιζητούμε ηθικές εκβάσεις (de Waal, 2013: 290).

Αυτό το χάσμα είναι / δέοντος επεσήμανε πρώτος ο David Hume στο έργο του *A Treatise of Human Nature* το 1738, λέγοντας ότι αυτό που ισχύει και αυτό που πρέπει να ισχύει είναι δύο λογικά διακριτές έννοιες, και ότι από τη μία δεν έπεται κανένα συμπέρασμα για την άλλη (Rachels και Rachels, 2012: 88). Ο ίδιος ο Hume, ωστόσο, στο ίδιο έργο αναπτύσσει μια πολύπλοκη ηθική θεωρία βασισμένη σε εμπειρικές παρατηρήσεις ανθρώπινων αισθημάτων (Flanagan κ.α., 2014: 216).

Ο Γερμανο-Αυστριακός φιλόσοφος Ludwig Wittgenstein στο έργο του *Tractatus Logico-Philosophicus* το 1921 μας προειδοποιεί: «Ακόμη και αν απαντηθούν όλες οι ερωτήσεις της επιστήμης, δε θα έχουμε καν αγγίξει τα προβλήματα της ζωής. Φυσικά τότε δε θα έχει απομείνει καμία ερώτηση, και αυτό ακριβώς είναι η απάντηση». Μια βιολογική προσέγγιση στην ηθική θα μας αποκαλύψει, άραγε, όλα αυτά που θέλουμε να μάθουμε (Harman, 2014: 162);

Τα ηθικά αισθήματα, που περιγράφονται ως δομικά στοιχεία της ηθικότητας, δεν αποτελούν συνθήκες ικανές να παράγουν ηθικότητα, όμως αποτελούν σίγουρα συνθήκες αναγκαίες (de Waal, 2006: 20-21). Δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να φανταστεί την ανθρώπινη ηθική κοινωνία χωρίς το συναισθηματικό ενδιαφέρον για τους άλλους, την ανταποδοτική ανταλλαγή, τον αλτρουισμό, μια αίσθηση ακριβοδικίας και δικαιοσύνης και την επιζήτηση

της αρμονίας. Το ίδιο ισχύει και για την κοινωνική πίεση και τη μέριμνα προς την κοινότητα. Στο πρώτο επίπεδο, η συνέχεια (continuity) μεταξύ ανθρώπου και πρωτευόντων είναι πολύ ισχυρή και στο δεύτερο, αν και αρχίζει να φθίνει, είναι πάντως υπαρκτή, όπως αναλύσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια. Μόνο προσθέτοντας στα δυο αυτά επίπεδα ένα τρίτο, που αφορά την (μοναδικά) ανθρώπινη ικανότητα για εσωτερικό διάλογο, την ηθική κρίση και τον ηθικό συλλογισμό, έχουμε τις ικανές συνθήκες για την πλήρη ηθικότητα.

Ωστόσο, η ύπαρξη των δύο πρώτων επιπέδων και σε μη-ανθρώπινα ζώα μας υποδεικνύει ότι η ηθική είναι βαθιά ριζωμένη μέσα μας και όχι μια απότομη έκρηξη και ρήξη με το εξελικτικό μας παρελθόν. Ο εγγενής χαρακτήρας της στον άνθρωπο υποδεικνύεται και από μια σειρά ερευνών σε βρέφη. Οι ρίζες του αλτρουισμού και της αίσθησης της ακριβοδικίας στους ανθρώπους τοποθετούνται στη βρεφική ηλικία (Schmidt και Sommerville, 2011: 1) και αναπτύσσονται από το δεύτερο, μόλις, έτος της ζωής τους (Sommerville κ.α., 2013: 40). Βρέφη τείνουν να προτιμούν ένα άτομο που βοηθάει κάποιο άλλο από ένα ουδέτερο άτομο ή από ένα άτομο που λειτουργεί παρεμποδιστικά. Επίσης, προτιμούν ένα ουδέτερο άτομο από ένα «παρεμποδιστικό». Έλκονται από τα προ-κοινωνικά άτομα και αποφεύγουν τα αντικοινωνικά. Διαδοχικές έρευνες τοποθετούν την ύπαρξη της συμπεριφοράς αυτής σε όλο και μικρότερα ηλικιακά φάσματα, από 6-10 μηνών (Hamlin κ.α., 2007: 557) μέχρι και σε μόλις τριών μηνών (Hamlin κ.α., 2010: 923). Μεταγενέστερη έρευνα, μάλιστα, δείχνει ότι 8 μηνών βρέφη είναι ικανά να επιδείξουν θετικές συμπεριφορές απέναντι σε προ-κοινωνικά άτομα και αρνητικές συμπεριφορές απέναντι σε αντικοινωνικά (Hamlin κ.α., 2011: 19931).

Μια βιολογική οπτική μας κάνει να αντιληφθούμε την ηθική ως εξελικτικό προϊόν της κοινωνικότητας στα θηλαστικά. Η ηθικότητα ξεκίνησε απλά, πιθανώς μέσω της γονεϊκής φροντίδας και σε βάθος εκατομμυρίων ετών προστέθηκαν σε αυτήν πιο πολύπλοκες εκφράσεις, επιπρόσθετα χαρακτηριστικά και ανώτερες γνωστικές στιβάδες, μέχρι να καταλήξει στην πιο εξελιγμένη της μορφή στον άνθρωπο. Την άποψη αυτή φαίνεται να υποστηρίζουν ευρήματα των νευροεπιστημών και συγκριτικές μελέτες στη συμπεριφορά μη-ανθρώπινων πρωτευόντων και άλλων ζώων, και κυρίως

χιμπατζήδων και μπονόμπο, οι οποίοι είναι τα φυλογενετικά συγγενέστερα προς εμάς και, γνωστικά, τα πιο εξελιγμένα ζώα.

Οι νευροεπιστήμες μας υποδεικνύουν ότι η ηθική κρίση στον άνθρωπο γίνεται πρώτα μέσω ενοράσεων και μόνο μεταγενέστερα υπόκειται σε γνωστική επεξεργασία. Ακόμα, μας δείχνουν ότι οι ηθικές κρίσεις και αποτιμήσεις καθίστανται αδύνατες χωρίς τα συναισθήματα και ότι έχουμε συναισθηματικές τάσεις προς τη συνεργατικότητα και τον αλtruισμό, τις οποίες μπορούμε να κάμψουμε μόνο με κοπιαστικό γνωστικό έλεγχο.

Στο ζωικό βασίλειο, κατώτερα θηλαστικά, όπως τα ποντίκια, είναι ικανά για στοιχειώδεις εκφράσεις της ενσυναίσθησης, τη συναισθηματική μετάδοση, ενώ μπορούμε να παρατηρήσουμε στοιχειώδεις «ηθικές» συμπεριφορές και σε κυνοειδή. Τα κατώτερα πρωτεύοντα είναι ικανά για σχετικά πολύπλοκες «ηθικές» συμπεριφορές, όπως η ακριβοδικία και ο αλtruισμός. Σε πιθήκους όμως μπορούμε να δούμε τις πιο αναπτυγμένες «ηθικές» συμπεριφορές που υπάρχουν στο ζωικό βασίλειο, όπου τα «ηθικά αισθήματά» τους συναγωνίζονται την ανθρώπινη συμπεριφορά και συναντάται μια έκδηλη μέριμνα προς την κοινότητά τους. Και άλλα ζώα με μεγάλο εγκέφαλο, όπως ελέφαντες και κητοειδή, φαίνονται ικανά για γνωστικά πολύπλοκες «ηθικές» συμπεριφορές, όμως η μελέτη τους καθίσταται πολύ δυσκολότερη σε σχέση με τους πιθήκους, κυρίως λόγω του μεγέθους και της διαφορετικής ανατομίας τους, αλλά και της φυλογενετικής τους διαφοροποίησης, σε σχέση με τον άνθρωπο.

Οι νευροεπιστήμες άρχισαν πρόσφατα να ασχολούνται με τον τομέα της ηθικής και χρησιμοποιούν όλο και πιο τεχνολογικά εξελιγμένες τεχνικές. Επιπλέον, η παρατήρηση του (έτερου φυλογενετικά πλησιέστερου συγγενή μας, εκτός του χιμπατζή) μπονόμπο στη φύση, η οποία μπορεί να συνεχιστεί απρόσκοπτα μετά από την αποσυμφόρηση της εμφύλιας εμπόλεμης κατάστασης στην ενδημική τους χώρα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι εκτελούνται τακτικά περισσότερες και πιο πολύπλοκες έρευνες σε πρωτεύοντα και άλλα μη-ανθρώπινα ζώα, μας κάνουν να αναμένουμε συνεχώς περισσότερα σχετικά ευρήματα. Έτσι, ευελπιστούμε να καταφέρουμε στο μέλλον να καταλήξουμε σε ακόμα περισσότερα συμπεράσματα, όσον αφορά μια βιολογική θεώρηση της ηθικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams M. (2013) *A Concise Introduction to Existential Counselling*, London, Sage
- Agosta L. (2011) "Empathy and Sympathy in Ethics", *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.iep.utm.edu/emp-symp/>
Προσπελάστηκε στις 8/1/2015
- Allchin D. (2009) "The Evolution of Morality", *Evolution: Education and Outreach*, **2**, σσ. 590-601
- Allen M. και Schwartz B. L. (2008) "Mirror Self-Recognition in a Gorilla (*Gorilla gorilla gorilla*)", *Electronic Journal of Integrative Biosciences*, **5**, σσ. 19-24
- Allman J. M. κ.α. (2005) "Intuition and autism: a possible role for Von Economo neurons", *Trends in Cognitive Sciences*, **9**, σσ. 367-373
- Allman J. M. κ.α. (2011) "The von Economo neurons in fronto-insular and anterior cingulate cortex", *Annals of the New York Academy of Sciences*, **1225**, σσ. 59-71
- Alverio E. A. (2010) "Other Selves", *Kritike*, **4**, σσ. 199-218
- Amici F. κ.α. (2009) "Spider monkeys (*Ateles geoffroyi*) and capuchin monkeys (*Cebus apella*) follow gaze around barriers: Evidence for perspective taking?", *Journal of Comparative Psychology*, **123**, σσ. 368-374
- Anderson J. R. κ.α. (2004) "Contagious yawning in chimpanzees", *Proceedings of the Royal Society of London B*, **271**, σσ. 468-470
- Arcadi A. C. και Wrangham R. W. (1999) "Infanticide in chimpanzees: Review of cases and a new within-group observation from the Kanyawara study group in Kibale National Park", *Primates*, **40**, σσ. 337-351
- Baan C. κ.α. (2014) "Conflict management in free-ranging wolves, *Canis lupus* ", *Animal Behaviour*, **90**, σσ. 327-334
- Baggini J. και Fosl P. S. (2014) *Τα εργαλεία της Ηθικής*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη
- Bailey N. W. και Zuk M. (2009) "Same-sex sexual behavior and evolution", *Trends in Ecology and Evolution*, **24**, σσ. 439-446
- Baker K. (2005) *Chimpanzees*, Bethesda, Maryland, NIH Publications (No. 05-5748)
- Bannerman R. L. κ.α. (2009) "Orienting to threat: faster localization of fearful facial expressions and body postures revealed by saccadic eye movements", *Proceedings of the Royal Society B*, **276**, σσ. 1635-1641
- Bard K. A. (2007) "Neonatal imitation in chimpanzees (*Pan troglodytes*) tested with two paradigms", *Animal Cognition*, **10**, σσ. 233-242

- Baron-Cohen S. κ.α. (1985) "Does the autistic child have a "theory of mind"?", *Cognition*, **21**, σσ. 37-46
- Baron-Cohen S. και Wheelwright S. (2004) "The empathy quotient: an investigation of adults with Asperger syndrome or high functioning autism, and normal sex differences", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **34**, σσ. 163-175
- Bartal I. B. A. κ.α. (2011) "Empathy and Pro-Social behavior in Rats", *Science*, **334**, σσ. 1427-1430
- Bates L. κ.α. (2008) "Do Elephants Show Empathy?", *Journal of Consciousness Studies*, **15**, σσ. 204-225
- Batson C. D. (2009) "These Things Called Empathy: Eight Related but Distinct Phenomena", στο Decety J. και Ickes W. (eds.), *The social neuroscience of empathy*, Cambridge, MIT Press, σσ. 3-15
- Battistelli P. P. (2010) *Erwin Rommel*, Oxford, Osprey Publishing
- Beisner B. A. και McCowan B. (2013) "Policing in Nonhuman Primates: Partial Interventions Serve a Prosocial Conflict Management Function in Rhesus Macaques", *PLoS ONE*, **8**, Doi:10.1371/journal.pone.0077369
- Bekoff M. (2002) *Minding Animals: Awareness, Emotions, and Heart*, New York, Oxford University Press
- Bekoff M. και Pierce J. (2009) *Wild Justice: The Moral Lives of Animals*, Chicago, The University of Chicago Press
- Beran M. J. και Evans T. A. (2006) "Maintenance of delay of gratification by four chimpanzees (Pan troglodytes): The effects of delayed reward visibility, experimenter presence, and extended delay intervals", *Behavioural Processes*, **73**, σσ. 315-324
- Bermejo J. κ.α. (1994) "Animals and mushrooms consumed by bonobos (Pan paniscus): New records from lilungu (Ikela), Zaire", *International Journal of Primatology*, **15**, σσ. 879-98
- Bernieri F. J. κ.α. (1988) "Synchrony, pseudosynchrony, and dissynchrony: Measuring the entrainment process in mother–infant interactions", *Journal of Personality and Social Psychology*, **54**, σσ. 243-253
- Best G. (2003) *CHURCHILL: A Study in Greatness*, Oxford, Oxford University Press
- Bischof-Köhler D. (1991) "The Development of Empathy in Infants" στο Lamb M. E, Keller H. (eds.), *Infant Development: Perspectives from German-speaking Countries*, Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates, σσ. 245-273
- Boehm C. (1994) "Pacifying interventions at Arnhem Zoo and Gombe", στο Wrangham R. W, McGrew W. C, de Waal F. B. M. και Heltne P. (eds.), *In Chimpanzee Cultures*, Harvard, Harvard University Press, σσ. 211-226

- Boesch C. και Boesch H. (1990) "Tool use and tool making in wild chimpanzees", *Folia Primatologica*, **54**, σσ. 86-99
- Boesch C. (1991) "The Effects of Leopard Predation on Grouping Patterns in Forest Chimpanzees", *Behaviour*, **117**, σσ. 220-241
- Boesch C. κ.α. (2010) "Altruism in Forest Chimpanzees: The Case of Adoption" *PLoS ONE*, **5**, Doi: 10.1371/journal.pone.0008901
- Bräuer J. κ.α. (2005) "All great ape species follow gaze to distant locations and around barriers", *Journal of Comparative Psychology*, **119**, σσ. 145-154
- Bräuer J. κ.α. (2006) "Are apes really inequity averse?", *Proceedings of the Royal Society of London B*, **273**, σσ. 3123-3128
- Brink D. (2014) "Mill's Moral and Political Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/mill-moral-political/>
 Προσπελάστηκε στις 24/12/2014
- Brosnan S. F. και de Waal F. B. M. (2003) "Monkeys reject unequal pay", *Nature*, **425**, σσ. 297-299
- Brosnan S. F. κ.α. (2005) "Tolerance for inequity may increase with social closeness in chimpanzees", *Proceedings of the Royal Society B*, **272**, σσ. 253-258
- Brosnan S. F. (2006) "Nonhuman Species' Reactions to Inequity and their Implications for Fairness", *Social Justice Research*, **19**, σσ. 153-185
- Brosnan S. F. κ.α. (2010 α) "Competing demands of prosociality & equity in monkeys", *Evolution & Human Behavior*, **31**, σσ. 279-288
- Brosnan S. F. κ.α. (2010 β) "Mechanisms underlying responses to inequitable outcomes in chimpanzees, Pan troglodytes", *Animal Behaviour*, **79**, σσ. 1229-1237
- Brosnan S. F. (2011 α) "A Hypothesis of the Co-evolution of Cooperation and Responses to Inequity", *Frontiers in Neuroscience*, **5**, Doi:10.3389/fnins.2011.00043
- Brosnan S.F. (2011 β) "Property in nonhuman primates.", *New Directions for Child and Adolescent Development*, **132**, σσ. 9-22
- Brosnan S. F. και de Waal F. B. M. (2014) "Evolution of responses to (un)fairness", *Science*, **346**, Doi: 10.1126/science.1251776
- Brown S. L. κ.α. (2009) "Caregiving Behavior Is Associated With Decreased Mortality Risk", *Psychological Science*, **20**, σσ. 488-494
- Butti C. κ.α. (2009) "Total number and volume of Von Economo neurons in the cerebral cortex of cetaceans", *Journal of Comparative Neurology*, **515**, σσ. 243-259
- Bygott J. D. (1972) "Cannibalism among Wild Chimpanzees", *Nature*, **238**, σσ. 410-411

- Byrne R. W. (2000) "The evolution of primate cognition", *Cognitive Science*, **24**, σσ. 543-570
- Call J. κ.α. (1999) "Reconciliation patterns among stumptailed macaques: a multivariate approach", *Animal Behaviour*, **58**, σσ. 165-172
- Call J. και Tomasello M. (2008) "Does the chimpanzee have a theory of mind? 30 years later", *Trends in Cognitive Sciences*, **12**, σσ. 187-192
- Cappella J. N. και Planalp S. (1981) "Talk and silence sequences in informal conversations III: Interspeaker influence", *Human Communication Research*, **7**, σσ. 117-132
- Castles D. L. και Whiten A. (1998) "Post-conflict Behaviour of Wild Olive Baboons. I. Reconciliation, Redirection and Consolation", *Ethology*, **104**, σσ. 126-147
- Chapple E. D. (1982) "Movement and sound: The musical language of body rhythms in interaction", στο Davis M. (ed.), *Interaction rhythms: Periodicity in communicative behavior*, New York, Human Sciences Press, σσ. 31-52
- Chen F. C. και Li W. H. (2001) "Genomic Divergences between Humans and Other Hominoids and the Effective Population Size of the Common Ancestor of Humans and Chimpanzees", *The American Journal of Human Genetics*, **68**, σσ. 444-456
- Chong T. T-J. κ.α. (2008) "fMRI Adaptation Reveals Mirror Neurons in Human Inferior Parietal Cortex", *Current Biology*, **18**, σσ. 1576-1580
- Church R. M. (1959) "Emotional reactions of rats to the pain of others", *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, **52**, σσ. 132-134
- Churchland P. S. (2011) *Braintrust: What Neuroscience Tells Us about Morality*, Princeton, Princeton University Press
- Churchland P. S. (2014) "The Neurobiological Platform for Moral Values", *Behaviour*, **151**, σσ. 283-296
- Cikara M. κ.α. (2014) "Their pain gives us pleasure: How intergroup dynamics shape empathic failures and counter-empathic responses", *Journal of Experimental Social Psychology*, **55**, σσ. 110-125
- Clark M.S. και Grote N.K. (2003) "Close relationships", στο Millon T. και Lerner M.J. (eds.), *Handbook of psychology: personality and social psychology*, New York, Wiley, σσ. 447-461
- Clay Z. και de Waal F. B. M. (2013) "Bonobos Respond to Distress in Others: Consolation across the Age Spectrum" *PLoS ONE*, **8**, Doi: 10.1371/journal.pone.0055206
- Clay Z. και de Waal F. B. M. (2014) "Sex and strife: post-conflict sexual contacts in bonobos", *Behaviour*, Doi: 10.1163/1568539X-00003155
- Clutton-Brock T. H. και Parker G. A. (1995) "Punishment in animal societies", *Nature*, **373**, σσ. 209-216

- Cohn M. J. και Tickle C. (1999) "Developmental basis of limblessness and axial patterning in snakes", *Nature*, **399**, σσ. 474-479
- Cohon R. (2010) "Hume's Moral Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/hume-moral/>
Προσπελάστηκε στις 23/12/2014
- Coolidge H. J. (1933) "PAN PANISCUS. PIGMY CHIMPANZEE FROM SOUTH OF THE CONGO RIVER", *American Journal of Physical Anthropology*, **18**, σσ. 1-57
- Colls A. K. A. κ.α. (2008) "Canine Reconciliation and Third-Party-Initiated Postconflict Affiliation: Do Peacemaking Social Mechanisms in Dogs Rival Those of Higher Primates?", *Ethology*, **114**, σσ. 53-63
- Cooper B. (2004) "Empathy, Interaction and Caring: Teachers' Roles in a Constrained Environment", *Pastoral Care in Education*, **22**, σσ.12-21
- Cordoni G. κ.α. (2006) "Reconciliation and Consolation in Captive Western Gorillas", *International Journal of Primatology*, **27**, σσ. 1365-1382
- Damasio A. R. (1994) *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, New York, Avon Books
- Darwin C. R. (1876) *The origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (6th ed.), London, Murray.
- Davidov M. κ.α. (2013) "Concern for Others in the First Year of Life: Theory, Evidence, and Avenues for Research", *Child Development Perspectives*, **7**, σσ. 126-131
- Davies E. (2012) "Humpback whales intervene in killer whale hunt", *BBC Nature News*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.bbc.co.uk/nature/17991601>.
Προσπελάστηκε στις 14/1/2015.
- Davies J. (2010) "Anthropomorphism in science", *EMBO Reports*, **11**, σσ. 721
- de Waal F. B. M. και van Roosmalen A. (1979) "Reconciliation and consolation among chimpanzees", *Behavioral Ecology and Sociobiology*, **5**, σσ. 55-66
- de Waal F. B. M. (1996) *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals*, Cambridge, Harvard University Press
- de Waal F. B. M. (2000) "Primates-A Natural Heritage of Conflict Resolution", *Science*, **289**, σσ. 585-590
- de Waal F. B. M. (2006) *Primates and Philosophers*, Princeton, Princeton University Press
- de Waal F. B. M. (2009) *The Age of Empathy* (e-book, "EPUB" format), New York, Harmony Books
- de Waal F. B. M. (2013) *The Bonobo and the Atheist* (e-book, "EPUB" format), New York, W. W. Norton & Company

- Decety J. (2011) "The neuroevolution of empathy", *Annals of the New York Academy of Sciences*, **1231**, σσ. 35-45
- Delfour F. και Marten K. (2001) "Mirror image processing in three marine mammal species: killer whales (*Orcinus orca*), false killer whales (*Pseudorca crassidens*) and California sea lions (*Zalophus californianus*)", *Behavioural Processes*, **53**, σσ. 181-190
- Depew D. (2005) "Empathy, Psychology, and Aesthetics: Reflections on a Repair Concept", *Poroi*, **4**, σσ. 99-107
- Diamond J. (2015) "France and Nigeria: 2 countries rocked by terror with very different reactions", Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://edition.cnn.com/2015/01/13/politics/paris-nigeria-attacks-comparison/>
Προσπελάστηκε στις 18/1/2015
- Dimbreg U. κ.α. (2000) "Unconscious Facial Reactions to Emotional Facial Expressions", *Psychological Science*, **11**, σσ. 86-89
- Dimbreg U. κ.α. (2002) "Facial reactions to emotional stimuli: Automatically controlled emotional responses", *Cognition & Emotion*, **16**, σσ. 449-471
- Doninger W. (2014) "Hanuman", *Encyclopædia Britannica Online*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/254649/Hanuman>
Προσπελάστηκε στις 2/1/2015
- Duclos S. E. κ.α. (1989) "Emotion-specific effects of facial expressions and postures on emotional experience", *Journal of Personality and Social Psychology*, **57**, σσ. 100-108
- Dufour V. κ.α. (2009) "Calculated reciprocity after all: computation behind token transfers in orang-utans", *Biology letters*, **5**, σσ. 172-175
- Endacott J. και Brooks S. (2013) "An Updated Theoretical and Practical Model for Promoting Historical Empathy", *Social Studies Research and Practice*, **8**, σσ. 41-58
- Evans T. A. και Beran M. J. (2007) "Chimpanzees use self-distraction to cope with impulsivity", *Biology Letters*, **3**, σσ. 599-602
- Fabbri-Destro M. και Rizzolatti G. (2008) "Mirror Neurons and Mirror Systems in Monkeys and Humans", *Physiology*, **23**, σσ. 171-179
- Fadiga L. κ.α. (1995) "Motor Facilitation During Action Observation: A Magnetic Stimulation Study", *Journal of Neurophysiology*, **73**, σσ. 2608-2611
- Fehr E. και Gächter S. (2000) "Fairness and Retaliation: The Economics of Reciprocity", *Journal of Economic Perspectives*, **14**, σσ. 159-181
- Ferrari P. F. (2014) "The Neuroscience of social relations. A comparative-based approach to empathy and to the capacity of evaluating others' action value", *Behaviour*, **151**, σσ. 297-313

- Findly E. (1996) "The Evolving Mind: Buddhism, Biology and Consciousness, by Cooper, Robin", *Publishers Weekly*, **243**, σσ. 72
- Flack J. C. κ.α. (2005) "Social structure, robustness, and policing cost in a cognitively sophisticated species", *The American Naturalist*, **165**, σσ. 126-139
- Flack J. C. κ.α. (2006) "Policing stabilizes construction of social niches in primates", *Nature*, **439**, σσ. 426-429
- Flanagan O. κ.α. (2014) "Empiricism and normative ethics: What do the biology and the psychology of morality have to do with ethics?", *Behaviour*, **151**, σσ. 209-228
- Fraser O. N. κ.α. (2008) "Stress reduction through consolation in chimpanzees", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **105**, σσ. 8557-8562
- Fraser O. N. κ.α. (2009) "Why are bystanders friendly to recipients of aggression?", *Communicative & Integrative Biology*, **2**, σσ. 285-291
- Fraser O. N. και Bugnyar T. (2010) "Do Ravens Show Consolation? Responses to Distressed Others" *PLoS ONE*, **5**, Doi:10.1371/journal.pone.0010605
- Frede D. (2013) "Plato's Ethics: An Overview", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/plato-ethics/> Προσπελάστηκε στις 23/12/2014
- Frith C. και Frith U. (2005) "Theory of Mind", *Current Biology*, **15**, σσ. 644-645
- Furuichi T. (2011) "Female Contributions to the Peaceful Nature of Bonobo Society", *Evolutionary Anthropology*, **20**, σσ. 131-142
- Gallese V. κ.α. (1996) "Action Recognition in the premotor cortex", *Brain*, **119**, σσ. 593-609
- Gallese V. και Goldman A. (1998) "Mirror neurons and the simulation theory of mind reading", *Trends in Cognitive Sciences*, **2**, σσ. 493-501
- Gat A. (2006) *War in Human Civilization*, Oxford, Oxford University Press
- Gauthier D. P. (1969) *The Logic of Leviathan: The Moral and Political Theory of Thomas Hobbes*, Oxford, Oxford University Press
- Gert B. (1967) "Hobbes and Psychological Egoism", *Journal of the History of Ideas*, **28**, σσ. 503-520
- Gittleman J. L. (2014) "Phylogeny", *Encyclopædia Britannica Online*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/458573/phylogeny> Προσπελάστηκε στις 5/1/2015
- Goodall J. (1989) *Jane Goodall's Animal World Chimps*, New York, iBooks

- Goodall J. (1990) *Through a Window: My Thirty Years with the Chimpanzees of Gombe*, Boston, New York, Houghton Mifflin Harcourt
- Goodrich G. και Allen C. (2007) "Conditioned Anti-anthropomorphism", *Comparative cognition and Behavior Reviews*, **2**, σσ. 147-150
- Görlitz W. O. J. (2015) "Erwin Rommel", *Encyclopædia Britannica Online*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/508989/Erwin-Rommel>
 Προσπελάστηκε στις 18/1/2015
- Gould S. J. (1997) *Darwinian Fundamentalism*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://www.nybooks.com/articles/archives/1997/jun/12/darwinian-fundamentalism/> Προσπελάστηκε στις 6/1/2015
- Gray K. κ.α. (2014) "The myth of harmless wrongs in moral cognition: Automatic dyadic completion from sin to suffering", *Journal of Experimental Psychology: General*, **143**, σσ. 1600-1615
- Greene J. D. κ.α. (2001) "An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment", *Science*, **293**, σσ. 2105-2108
- Greene J. D. και Haidt J. (2002) "How (and Where) Does Moral Judgment Work?", *Trends in Cognitive Sciences*, **6**, σσ. 517-523
- Greene J. D. κ.α. (2004) "The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment", *Neuron*, **44**, σσ. 389-400
- Gross L. (2006) "Evolution of Neonatal Imitation", *PLoS Biology*, **4**, σσ. 1484-1485
- Guthrie S. E. (2014) "Anthropomorphism", *Encyclopædia Britannica Online*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/27536/anthropomorphism>
 Προσπελάστηκε στις 29/12/2014
- Haidt J. (2001) "The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment", *Psychological Review*, **108**, σσ. 814-834
- Hakeem A. Y. κ.α. (2009) "Von Economo neurons in the elephant brain", *The Anatomical Record*, **292**, σσ. 242-248
- Hall B. K. (1984) "Developmental mechanisms underlying the formation of atavisms", *Biological Reviews*, **59**, σσ. 89-122
- Hamlin J. K. κ.α. (2007) "Social Evaluation by preverbal infants", *Nature*, **450**, σσ. 557-559
- Hamlin J. K. κ.α. (2010) "3-month-olds show a negativity bias in their social evaluations", *Developmental Science*, **13**, σσ. 923-929
- Hamlin J. K. κ.α. (2011) "How infants and toddlers react to antisocial others", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **108**, σσ. 19931-19936

- Hare B. κ.α. (2000) "Chimpanzees know what conspecifics do and do not see", *Animal Behaviour*, **59**, σσ. 771-785
- Hare B. κ.α. (2001) "Do chimpanzees know what conspecifics know?", *Animal Behaviour*, **61**, σσ. 139-151
- Hare B. κ.α. (2006) "Chimpanzees deceive a human competitor by hiding", *Cognition*, **101**, σσ. 495-514
- Hare B. κ.α. (2007) "Tolerance allows bonobos to outperform chimpanzees on a cooperative task", *Current Biology*, **17**, σσ. 619-623
- Harman O. (2014) "A history of the altruism-morality debate in biology", *Behaviour*, **151**, σσ. 147-165
- Hart B. L. κ.α. (2008) "Large brains and cognition: Where do elephants fit in?", *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, **32**, σσ. 86-98
- Hatfield E. κ.α. (1993) "Emotional contagion", *Current Directions in Psychological Sciences*, **2**, σσ. 96-99
- Hatfield E. κ.α. (1995) "The impact of vocal feedback on emotional experience and expression", *Journal of Social Behavior and Personality*, **10**, σσ. 293-312
- Held V. (2006) *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*, Oxford, Oxford University Press
- Helsinki Watch (1990) "Romania's orphans: A legacy of repression", *News from Helsinki Watch*, **2**, σσ. 1-13
- Henrich J. κ.α. (2001) "In Search of Homo Economicus: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies", *The American Economic Review*, **91**, σσ. 73-78
- Herrmann E. κ.α. (2010) "Differences in the Cognitive Skills of Bonobos and Chimpanzees", *PLoS ONE*, **5**, Doi: 10.1371/journal.pone.0012438
- Herrmann E. κ.α. (2013) "Direct and indirect reputation formation in nonhuman great apes (*Pan paniscus*, *Pan troglodytes*, *Gorilla gorilla*, *Pongo pygmaeus*) and human children (*Homo sapiens*)", *Journal of Comparative Psychology*, **127**, σσ. 63-75
- Hill R. A. και Lee P. C. (1998) "Predation risk as an influence on group size in cercopithecoid primates: implications for social structure", *Journal of Zoology*, **245**, σσ. 447-456
- Hirata S. (2006) "Tactical deception and understanding of others in chimpanzees", στο Matsuzawa T, Tomonaga M. και Tanaka M. (eds.), *Cognitive Development in Chimpanzees*, Tokyo, Springer, σσ. 265-276
- Hobbes T. (1998) *Leviathan*, Oxford, Oxford University Press

- Hof P. R. και Van der Gucht E. (2007) "Structure of the cerebral cortex of the humpback whale, *Megaptera novaeangliae* (Cetacea, Mysticeti, Balaenopteridae)", *The Anatomical Record*, **290**, σσ. 1-31
- Hoffman M. L. (1978) "Psychological and Biological Perspectives on Altruism", *International Journal of Behavioral Development*, **1**, σσ. 323-339
- Hohmann G. και Fruth B. (2011) "Is Blood Thicker Than Water?", στο Robbins M. M. και Boesch C. (eds.), *Among African Apes: Stories and Photos from the Field*, Berkeley, University of California Press, σσ. 61-76
- Hopper L. M. κ.α. (2011) "Chimpanzees' socially maintained food preferences indicate both conservatism and conformity", *Animal Behaviour*, **6**, σσ. 1195-1202
- Horner V. κ.α. (2011) "Spontaneous prosocial choice by chimpanzees", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **108**, σσ. 13849-13851
- Horowitz A. C. και Bekoff M. (2007) "Naturalizing Anthropomorphism: Behavioral Prompts to Our Humanizing of Animals", *Anthrozoos*, **20**, σσ. 23-35
- Hublin J. J. (2009) "The prehistory of compassion", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **106**, σσ. 6429-6430
- Humle T. και Matsuzawa T. (2002) "Ant-dipping among the chimpanzees of Bossou, Guinea, and some comparisons with other sites", *American Journal of Primatology*, **58**, σσ. 133-148
- Hyatt C. W. και Hopkins W. D. (1994) "Self-awareness in bonobos and chimpanzees: A comparative perspective", στο Parker S. T, Mitchell R. και Boccia M. L. (eds.), *Self-awareness in animals and humans: Developmental Perspectives*, Cambridge, Cambridge University Press, σσ. 248-253
- Ioannidou F. και Konstantikaki V. (2008) "Empathy and emotional intelligence: What is it really about?", *International Journal of Caring Sciences*, **1**, σσ. 118-123
- Janmaat K.R.L. κ.α. (2013), "Chimpanzees use long-term spatial memory to monitor large fruit trees and remember feeding experiences across seasons", *Animal Behaviour*, **86**, σσ. 1183-1205
- Janmaat K.R.L. κ.α. (2014) "Wild chimpanzees plan their breakfast time, type, and location", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **111**, σσ. 16343-16348
- Janson C. H. και Goldsmith M. L. (1995) "Predicting group size in primates: foraging costs and predation risks", *Behavioral Ecology*, **6**, σσ. 326-336
- Jensen K. κ.α. (2006) "What's in it for me? Self-regard precludes altruism and spite in chimpanzees", *Proceedings of the Royal Society B*, **273**, σσ. 1013-1021
- Jensen K. κ.α. (2007) "Chimpanzees Are Rational Maximizers in an Ultimatum Game", *Science*, **318**, σσ. 107-109

- Johnson R. (2014) "Kant's Moral Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/kant-moral/>
Προσπελάστηκε στις 24/12/2014
- Johnstone-Scott J. (2006) "A Step Away From King Kong", *Gorilla Journal*, **32**, σσ. 26-28
- Kanakogi Y. κ.α. (2013) "Rudimentary Sympathy in Preverbal Infants: Preference for Others in Distress", *PLoS ONE*, **8**, Doi: 10.1371/journal.pone.0065292
- Kappeler P. M. και van Schaik C. P. (1992) "Methodological and Evolutionary Aspects of Reconciliation among Primates", *Ethology*, **92**, σσ. 51-69
- Kappeler P. M. (1993), "Reconciliation and post-conflict behaviour in ringtailed lemurs, *Lemur catta* and redfronted lemurs, *Eulemur fulvus rufus*", *Animal Behaviour*, **45**, σσ. 901-915
- Kilner J. M. κ.α. (2009) "Evidence of Mirror Neurons in Human Inferior Frontal Gyrus", *The Journal of Neuroscience*, **29**, σσ. 10153-10159
- Kinna R. (1992) "KROPOTKIN AND HUXLEY", *Politics*, **12**, σσ. 42-47
- Kirkpatrick C. (2007) "Tactical Deception and the Great Apes: Insight Into the Question of Theory of Mind", *Totem: The University of Western Ontario Journal of Anthropology*, **15**, σσ. 31-37
- Kitcher P. (2014) "Is a Naturalized Ethics Possible?", *Behaviour*, **151**, σ. 245-260
- Knafo A. κ.α. (2008) "The developmental origins of a disposition toward empathy: Genetic and environmental contributions", *Emotion*, **8**, σσ. 737-752
- Köhler W. (1925) *The Mentality of Apes*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner
- Kohut H. (1959) "Introspection, empathy, and psychoanalysis; an examination of the relationship between mode of observation and theory", *Journal of the American Psychoanalytic Association*, **7**, σσ. 459-483
- Koops K. κ.α. (2014) "Chimpanzees prey on army ants at Seringbara, Nimba Mountains, Guinea: Predation patterns and tool use characteristics", *American Journal of Primatology*, Doi: 10.1002/ajp.22347
- Koski S. E. και Sterck E. H. M. (2009) "Post-conflict third-party affiliation in chimpanzees: what's in it for the third party?", *American Journal of Primatology*, **71**, σσ. 409-418
- Koski S. E. και Sterck E. H. M. (2010) "Empathic chimpanzees: A proposal of the levels of emotional and cognitive processing in chimpanzee empathy", *European Journal of Developmental Psychology*, **7**, σσ. 38-66
- Kraut R. (2014) "Aristotle's Ethics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο:

<http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/aristotle-ethics/>

Προσπελάστηκε στις 23/12/2014

- Kummer H. και Cords M. (1991) "Cues of ownership in long-tailed macaques, *Macaca fascicularis*", *Animal Behaviour*, **42**, σσ. 529-549
- Kummer H. (1995) *In Quest of the Sacred Baboon: A Scientist's Journey*, Princeton, Princeton University Press.
- Kummer H. κ.α. (1996) "Hiding and perspective taking in long-tailed macaques (*Macaca fascicularis*)", *Journal of Comparative Psychology*, **110**, σσ. 97-102
- Kutsukake N. και Castles D. L. (2004) "Reconciliation and post-conflict third-party affiliation among wild chimpanzees in the Mahale Mountains, Tanzania", *Primates*, **45**, σσ. 157-165
- Ladygina-Kohts N. N. (2002) *Infant Chimpanzee and Human Child: A Classic 1935 Comparative Study of Ape Emotion and Intelligence*, New York, Oxford University Press
- Lakshminarayanan V. R και Santos L. R. (2008) "Capuchin monkeys are sensitive to others' welfare", *Current Biology*, **18**, σσ. 999-1000
- Lamm C. κ.α. (2007) "The Neural Substrate of Human Empathy: Effects of Perspective-taking and Cognitive Appraisal", *Journal of Cognitive Neuroscience*, **19**, σσ. 42-58
- Langford D. J. κ.α. (2006) "Social modulation of pain as evidence for empathy in mice", *Science*, **312**, σσ. 1967-1970
- Lanzetta J. T. και Englis B. G. (1989) "Expectations of Cooperation and Competition and Their Effects on Observers' Vicarious Emotional Responses", *Journal of Personality and Social Psychology*, **56**, σσ. 543-554
- Leonard T. C. (2009) "Origins of the myth of social Darwinism: The ambiguous legacy of Richard Hofstadter's Social Darwinism in American Thought", *Journal of Economic Behavior and Organization*, **71**, σσ. 37-51
- Lingnau A. κ.α. (2009) "Asymmetric fMRI adaptation reveals no evidence for mirror neurons in humans", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **106**, σσ. 9925-9930
- Lloyd S. A. και Sreedhar S. (2014) "Hobbes's Moral and Political Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/hobbes-moral/>
Προσπελάστηκε στις 24/12/2014
- Lockwood R. (1989) *Anthropomorphism is not a four-letter word*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://animalstudies.msu.edu/ASBibliography/lockwood1989.php>
Προσπελάστηκε στις 3/1/2015

- Lombardo M. V. κ.α. (2007) "Self-Referential Cognition and Empathy in Autism", *PLoS ONE*, 2, Doi: 10.1371/journal.pone.0000883
- MacLean P. D. (1985) "Brain evolution relating to family, play and the separation call", *Archives of General Psychiatry*, **42**, σσ. 405-417
- Marlowe F. W. κ.α. (2008) "More 'altruistic' punishment in larger societies.", *Proceedings of the Royal Society of London B*, **275**, σσ. 587-592
- Marshall-Thomas E. (1993) *The Hidden Life of Dogs*, Boston, Houghton Mifflin
- Martin-Ordas G. κ.α. (2010) "Keeping track of time: Evidence for episodic-like memory in great apes", *Animal Cognition*, **13**, σσ. 331-340
- Massen J.J.M. κ.α. (2012) "Inequity aversion in relation to effort and relationship quality in long-tailed Macaques (*Macaca fascicularis*)", *American Journal of Primatology*, **74**, σσ. 145-156
- Masserman J. H. κ.α. (1964) ""ALTRUISTIC" BEHAVIOR IN RHESUS MONKEYS", *The American Journal of Psychiatry*, **121**, σσ. 584-585
- Melis A. P. κ.α. (2006) "Chimpanzees (*Pan troglodytes*) conceal visual and auditory information from others", *Journal of Comparative Psychology*, **120**, σσ. 154-162
- Meltzoff A. N. και Moore M. K. (1983) "Newborn infants imitate adult facial gestures", *Child Development*, **54**, σσ. 702-709
- Menzel E. (1974) "A group of young chimpanzees in a one-acre field: Leadership and communication", στο Schrier A. M. και Stollnitz F. (eds.), *Behavior of nonhuman primates*, New York, Academic Press, σσ. 83-153
- Mestre M. V. κ.α. (2009) "Are women more empathetic than men? A longitudinal study in adolescence", *The Spanish Journal of Psychology*, **12**, σσ. 76-83
- Michalska K. J. κ.α. (2013) "Age-related sex differences in explicit measures of empathy do not predict brain responses across childhood and adolescence", *Developmental Cognitive Neuroscience*, **3**, σσ. 22-32
- Milinski M (2013) "Chimps play fair in the ultimatum game", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **110**, σσ. 1978-1979
- Mischel W. κ.α. (1972) "Cognitive and attentional mechanisms in delay of gratification", *Journal of Personality and Social Psychology*, **21**, σσ. 204-218
- Morris W.E. και Brown C.R. (2014) "David Hume", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/hume/>
 Προσπελάστηκε στις 24/12/2014
- Muller M. N. και Mitani J. C. (2005) "Conflict and Cooperation in Wild Chimpanzees", *Advances in the Study of Behavior*, **35**, σσ. 275-331

- Mullins-Nelson J. L. κ.α. (2006) "Psychopathy, Empathy, and Perspective -Taking Ability in a Community Sample: Implications for the Successful Psychopathy Concept", *International Journal of Forensic Mental Health*, **5**, σσ. 133-149
- Myers-Thompson J. (2002) "Bonobos of the Lukuru wildlife research project" στο Boesch C, Hohmann G. και Marchant L.F. (Eds.), *Behavioural Diversity in Chimpanzees and Bonobos*, Cambridge, Cambridge University Press, σσ. 61-70
- Myowa-Yamakoshi M. κ.α. (2004) "Imitation in neonatal chimpanzees (Pan troglodytes)", *Developmental Science*, **7**, σσ. 437-442
- Newton-Fisher N. E και Lee P. C. (2011) "Grooming reciprocity in wild male chimpanzees", *Animal Behaviour*, **81**, σσ. 439-446
- Nimchinsky E. A. κ.α. (1999) "A neuronal morphologic type unique to humans and great apes", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **96**, σσ. 5268-5273
- Nishida T. κ.α. (2010) *Chimpanzee Behavior in the Wild: An Audio-Visual Encyclopedia*, Tokyo, Springer
- Nishida T. (2014 α) "Chimpanzee", *Encyclopædia Britannica Online*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/111627/chimpanzee>
 Προσπελάστηκε στις 22/12/2014
- Nishida T. (2014 β) "Bonobo", *Encyclopædia Britannica Online*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/73224/bonobo>
 Προσπελάστηκε στις 22/12/2014
- Osvath M. και Sima M. (2014) "Sub-adult Ravens Synchronize their Play: A Case of Emotional Contagion?", *Animal Behavior and Cognition*, **1**, σσ. 197-205
- Oswald P. A. (2002) "The Interactive Effects of Affective Demeanor, Cognitive Processes, and Perspective-Taking Focus on Helping Behavior", *The Journal of Social Psychology*, **142**, σσ. 120-132
- Oxley J. C. (2011) *The Moral Dimensions of Empathy: Limits and Applications in Ethical Theory and Practice*, Hampshire, Palgrave Macmillan
- Palagi E. και Norscia I. (2013) "Bonobos Protect and Console Friends and Kin" *PLoS ONE*, **8**, Doi: 10.1371/journal.pone.0079290
- Palagi E. κ.α. (2014) "Yawn contagion in humans and bonobos: emotional affinity matters more than species", *PeerJ*, **2**, Doi: 10.7717/peerj.519
- Paul D. B. (1988) "The Selection of the 'Survival of the Fittest'", *Journal of the History of Biology*, **21**, σσ. 411-424

- Peng A. και Klein A. (2014) "The Ethics of Living Donation", στο Kirk A. D, Knechtle S. J, Larsen C. P, Madsen J. C, Pearson T. C. και Webber S. A. (eds.), *Textbook of Organ Transplantation Set*, Hoboken-New Jersey, Wiley-Blackwell, σσ. 1654-1661
- Pineda J. A. κ.α. (2009) "Hierarchically Organized Mirroring Processes in Social Cognition: The Functional Neuroanatomy of Empathy", στο Pineda J. A. (ed.), *Mirror Neuron Systems: The Role of Mirroring Processes in Social Cognition*, New York, Humana Press, σσ. 135-160
- Plotnik J. M. κ.α. (2006) "Self-recognition in an Asian elephant", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **103**, σσ. 17053-17057
- Plotnik J. M. κ.α. (2009) "Self-recognition in the Asian elephant and future directions for cognitive research with elephants in zoological settings", *Zoo Biology*, **29**, σσ. 179-191
- Plotnik J. M. και de Waal F. B. M. (2014) "Asian elephants (*Elephas maximus*) reassure others in distress", *PeerJ*, **2**, Doi: 10.7717/peerj.278
- Povinelli D. J. κ.α. (1992) "Comprehension of role reversal in chimpanzees: evidence of empathy?", *Animal Behaviour*, **43**, σσ. 633-640
- Povinelli D. J. κ.α. (1997) "Chimpanzees recognize themselves in mirrors", *Animal Behaviour*, **53**, σσ. 1083-1088
- Preston S. D και de Waal F. B. M. (2001) *Empathy: Its ultimate and proximate bases*, Διαθέσιμο στο διαδικτυακό σύνδεσμο: http://cogprints.org/1042/1/preston_de_waal.html
Προσπελάστηκε στις 9/1/2015
- Preuschoft S. κ.α. (2002) "Reconciliation in Captive Chimpanzees: A Reevaluation with Controlled Methods", *International Journal of Primatology*, **23**, σσ. 29-50
- Prins F. E. (1990) "Southern Bushmen Descendents in the Transkei: Rock Art and Rainmaking", *South African Journal of Ethnology*, **13**, σσ. 110-116
- Prior H. κ.α. (2008) "Mirror-Induced Behavior in the Magpie (*Pica pica*): Evidence of Self-Recognition", *PLoS Biology*, **6**, σσ. 1642-1650
- Proctor D. κ.α. (2013) "Chimpanzees play the ultimatum game", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **110**, σσ. 2070-2075
- Pruetz J. D. (2010) "Targeted helping by a wild adolescent male chimpanzee (*Pan troglodytes verus*): evidence for empathy?", *Journal of Ethology*, **29**, σσ. 265-268
- Pruetz J. D και Lindshield S. (2011) "Plant-food and tool transfer among savanna chimpanzees at Fongoli, Senegal", *Primates*, **53**, σσ. 133-145
- Prüfer K. κ.α. (2012) "The bonobo genome compared with the chimpanzee and human genomes", *Nature*, **486**, σσ. 527-531

- Rachels J. και Rachels S. (2012) *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας (6^η έκδοση)*, Αθήνα, Εκδόσεις Οκτώ
- Rajala A. Z. κ.α. (2010) "Rhesus Monkeys (*Macaca mulatta*) Do Recognize Themselves in the Mirror: Implications for the Evolution of Self-Recognition", *PLoS ONE*, **5**, Doi: 10.1371/journal.pone.0012865
- Range F. κ.α. (2009) "The absence of reward induces inequity aversion in dogs", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **106**, σσ. 340-345
- Raub W. και Weesie J. (1990) "Reputation and Efficiency in Social Interactions: An Example of Network Effects", *American Journal of Sociology*, **96**, σσ. 626-654
- Reiss D. και Marino L. (2001) "Mirror self-recognition in the bottlenose dolphin: A case of cognitive convergence", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **98**, σσ. 5937-5942
- Richards R. J. (2003) "Darwin on Mind, Morals, and Emotions" στο Hodge J. και Radick G. (eds.), *The Cambridge Companion to Darwin*, Cambridge, Cambridge University Press, σσ. 92-115
- Riedl K. κ.α. (2012) "No third-party punishment in chimpanzees", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **109**, σσ. 14824-14829
- Rilling J. K. κ.α. (2007) "Neural correlates of social cooperation and non-cooperation as a function of psychopathy", *Biological Psychiatry*, **61**, σσ. 1260-1271
- Rilling J. K. κ.α. (2012) "Differences between chimpanzees and bonobos in neural systems supporting social cognition", *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, **7**, σσ. 369-379
- Rivas J. A. και Burghardt G. M. (2002) "Crotalomorphism: A metaphor to understand anthropomorphism by omission" στο Bekoff M., Colin A. και Burghardt G. M. (eds.), *The Cognitive Animal: Empirical and Theoretical Perspectives on Animal Cognition*, Cambridge, MIT Press, σσ. 9-17
- Robinson F. (2011) *The Ethics of Care: A Feminist Approach to Human Security*, Philadelphia, Temple University Press
- Rogers K. κ.α. (2007) "Who cares? Revisiting Empathy in Asperger Syndrome", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **37**, σσ. 709-715
- Rogers K. (2015) "group selection", *Encyclopædia Britannica Online*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1781670/group-selection> Προσπελάστηκε στις 13/1/2015
- Rohlf M. (2014) "Immanuel Kant", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/kant/> Προσπελάστηκε στις 23/12/2014

- Romero T. κ.α. (2010) "Consolation as possible expression of sympathetic concern among chimpanzees", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **107**, σσ. 12110-12115
- Rousseau J. J. (2002) *The Social Contract and The First and Second Discourses*, New Haven and London, Yale University Press
- Rowe N. (1996) *The pictorial guide to the living primates*, East Hampton, Pogonias Press
- Russell Y. I. κ.α. (2008) "Image scoring in great apes", *Behavioural Processes*, **78**, σσ. 108-111
- Rutter M. κ.α. (1999) "Quasi-autistic patterns following severe early global privation", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, **40**, σσ. 537-549
- Sadeghi M. και Vallian S. (2013) "The Closest of Human between Three Hominidae Based on 16S rRNA Sequence Homology", *International Journal of Evolution*, **2**, Doi:10.4172/2324-8548.1000102
- Savage-Rumbaugh S. κ.α. (2005) "Culture Prefigures Cognition in Pan/Homo Bonobos", *Theoria*, **54**, σσ. 311-328
- Van Schaik C. P. και Hörstermann M. (1994) "Predation risk and the number of adult males in a primate group: a comparative test", *Behavioral Ecology and Sociobiology*, **35**, σσ. 261-272
- Schmidt M. F. H. και Sommerville J. A. (2011) "Fairness Expectations and Altruistic Sharing in 15-Month-Old Human Infants", *PLoS ONE*, **6**, Doi:10.1371/journal.pone.0023223
- Seara-Cardoso A. κ.α. (2012) "Investigating associations between empathy, morality and psychopathic personality traits in the general population", *Personality and Individual Differences*, **52**, σσ. 67-71
- Seeley W. W. κ.α. (2006) "Early frontotemporal dementia targets neurons unique to apes and humans", *Annals of Neurology*, **60**, σσ. 660-667
- Senju A. κ.α. (2007) "Absence of contagious yawning in children with autism spectrum disorder", *Biology Letters*, **3**, σσ. 706-708
- Shamay-Tsoory S. G. κ.α. (2014) "There Is No Joy like Malicious Joy: Schadenfreude in Young Children", *PLoS ONE*, **9**, Doi: 10.1371/journal.pone.0100233
- Silk J. B. (2002) "The Form and Function of Reconciliation in Primates", *Annual Review of Anthropology*, **31**, σσ. 21-44
- Silk J. B. κ.α. (2005) "Chimpanzees are indifferent to the welfare of unrelated group members", *Nature*, **437**, σσ. 1357-1359
- Singer P. (2005) "ETHICS AND INTUITIONS", *The Journal of Ethics*, **9**, σσ. 331-352

- Singer T. κ.α. (2006) "Empathic neural responses are modulated by the perceived fairness of others", *Nature*, **439**, σσ. 466-469
- Slote M. (2007) *The ethics of care and empathy*, London, Routledge
- Smith A. (1937) *A Theory of Moral Sentiments*, New York, Modern Library
- Sommerville J. A. κ.α. (2013) "The Development of Fairness Expectations and Prosocial Behavior in the Second Year of Life", *Infancy*, **18**, σσ. 40-66
- Stanford C. B. (1998) "The Social Behavior of Chimpanzees and Bonobos; Empirical Evidence and Shifting Assumptions", *Current Anthropology*, **39**, σσ. 399-420
- Stevens, J. M. G. κ.α. (2005) "The influence of steepness of dominance hierarchies on reciprocity and interchange in captive groups of bonobos (*Pan paniscus*)", *Behaviour*, **142**, σσ. 941-960
- Suarez S. D. και Gallup G. G. (1981) "Self-recognition in chimpanzee and orangutans, but not gorillas", *Journal of Human Evolution*, **10**, σσ. 175-188
- Subiaul F. κ.α. (2008) "Do chimpanzees learn reputation by observation? Evidence from direct and indirect experience with generous and selfish strangers", *Animal Cognition*, **11**, σσ. 611-623
- Takimoto A. κ.α. (2010) "Capuchin monkeys (*Cebus apella*) are sensitive to others' reward: an experimental analysis of food-choice for conspecifics", *Animal Cognition*, **13**, σσ. 249-261
- Taylor S. (2014) "Animal Crips", *Journal of critical animal studies*, **12**, σσ. 95-117
- Thagard P. (2007) "I feel your pain: Mirror neurons, empathy, and moral motivation", *Journal of Cognitive Science*, **8**, σσ. 109-136
- Thomas L. (1980) "ETHICAL EGOISM AND PSYCHOLOGICAL DISPOSITIONS", *American Philosophical Quarterly*, **17**, σσ. 73-78
- Traill A. (2014) "Bushman languages", *Encyclopædia Britannica Online*, Διαθέσιμο στον διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/521362/Bushman-languages>
 Προσπελάστηκε στις 3/1/2015
- Trivers R. L. (1971) "The Evolution of Reciprocal Altruism", *The Quarterly Review of Biology*, **46**, σσ.35-57
- Turella L. κ.α. (2009) "Mirror neurons in humans: Consistent or confounding evidence?", *Brain and Language*, **108**, σσ. 10-21
- Twenge J. M. κ.α. (2007) "Social exclusion decreases prosocial behavior", *Journal of Personality and Social Psychology*, **92**, σσ. 56-66

- Uchino B. N. (2006) "Social support and health: a review of physiological processes potentially underlying links to disease outcomes", *Journal of Behavioral Medicine*, **29**, σσ. 377-387
- van Wolkenten M. κ.α. (2007) "Inequity responses of monkeys modified by effort", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **104**, σσ. 18854-18859
- Varki A. και Nelson D. L. (2007) "Genomic Comparisons of Humans and Chimpanzees", *Annual Review of Anthropology*, **36**, σσ. 191-209
- Vicedo M. (2009) "Mothers, machines, and morals: Harry Harlow's work on primate love from lab to legend", *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, **45**, σσ. 193-218
- von Rohr C. R. κ.α. (2011) "Evolutionary precursors of social norms in chimpanzees: a new approach", *Biology & Philosophy*, **26**, σσ. 1-30
- von Rohr C. R. κ.α. (2012) "Impartial Third-Party Interventions in Captive Chimpanzees: A Reflection of Community Concern", *PLoS ONE*, **7**,
Doi:10.1371/journal.pone.0032494
- Waldron W. (2000) "Beyond Nature\Nurture: Buddhism and Biology on Interdependence", *Contemporary Buddhism*, **1**, σσ. 199-226
- Warneken F. και Tomasello M. (2006) "Altruistic Helping in Human Infants and Young Chimpanzees", *Science*, **311**, σσ. 1301-1303
- Warneken F. κ.α. (2007) "Spontaneous Altruism by Chimpanzees and Young Children", *PLoS Biology*, **5**, σσ. 1414-1420
- Wascher C. A. F. και Bugnyar T. (2013) "Behavioral Responses to Inequity in Reward Distribution and Working Effort in Crows and Ravens", *PLoS ONE*, **8**, Doi: 10.1371/journal.pone.0056885
- Watts D. P. (2002) "Reciprocity and Interchange in the Social Relationships of Wild Male Chimpanzees", *Behaviour*, **139**, σσ. 343-370
- Watts D. P. κ.α. (2006) "Lethal intergroup aggression by chimpanzees in Kibale National Park, Uganda", *American Journal of Primatology*, **68**, σσ. 161-180
- Weikart R. (1993), "The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859-1895", *Journal of the History of Ideas*, **54**, σσ. 469-488
- White K. (2002) *An Introduction to the Sociology of Health and Illness*, London, Sage
- Whiten A. κ.α. (2001) "CHARTING CULTURAL VARIATION IN CHIMPANZEES", *Behaviour*, **138**, σσ. 1481-1516
- Whiten A. κ.α. (2005) "Conformity to cultural norms of tool use in chimpanzees", *Nature*, **437**, σσ. 737-740
- Wittig R. M. και Boesch C. (2003) "The Choice of Post-Conflict Interactions in Wild Chimpanzees (Pan troglodytes)", *Behaviour*, **140**, σσ. 1527-1559

- Woods V. και Hare B. (2011) "Bonobo but not chimpanzee infants use socio-sexual contact with peers", *Primates*, **52**, σσ. 111-116
- Wuketits F. M. (2009) "CHARLES DARWIN AND MODERN MORAL PHILOSOPHY", *Ludus Vitalis*, **17**, σσ. 395-404
- Wyndham C. H. και Morrison J. F. (1958) "Adjustment to Cold of Bushmen in the Kalahari Desert", *Journal of Applied Physiology*, **13**, σσ. 219-225
- Yamagishi T. κ.α. (2009) "The private rejection of unfair offers and emotional commitment", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **106**, σσ. 11520-11523
- Yamamoto S. και Tanaka M. (2010) "The influence of kin relationship and reciprocal context on chimpanzees' other-regarding preferences", *Animal Behaviour*, **79**, σσ. 595-602
- Yamamoto S. κ.α. (2012) "Chimpanzees' flexible targeted helping based on an understanding of conspecifics' goals", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **109**, σσ. 3588-3592
- Yamamoto S. και Takimoto A. (2012) "Empathy and Fairness: Psychological Mechanisms for Eliciting and Maintaining Prosociality and Cooperation in Primates", *Social Justice Research*, **25**, σσ. 233-255
- Zahn-Waxler C. κ.α. (1984). "The origins of empathy and altruism", *Advances in animal welfare science*, **85**, σσ. 21-41
- Zajonc R. B. κ.α. (1987) "Convergence in the physical appearance of spouses", *Motivation and Emotion*, **11**, σσ. 335-346
- Zajonc R. B. κ.α. (1989) "Feeling and facial efference: Implications of the vascular theory of emotion", *Psychological Review*, **96**, σσ. 395-416
- Zhang J. κ.α. (2010) "Postconflict behavior among female *Rhinopithecus roxellana* within one-male units in the Qinling Mountains, China", *Current Zoology*, **56**, σσ. 222-226
- Καραγεωργάκης Σ. (2010) "Η ενσυναίσθηση ως βάση για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων", Δημοσιεύτηκε στα πρακτικά του 3^{ου} Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Πολιτικής και Διαχείρισης με τίτλο «Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική: θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της Περιβαλλοντικής Ηθικής και Φιλοσοφίας», Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 67-81. Όλα τα πρακτικά διαθέσιμα στο διαδικτυακό σύνδεσμο:
<http://www3.aegean.gr/environment/eeppd/CONF2010/ENV%20POLICY%20&%20MANAGEMENT%20CONF%202010%20MINUTES%20Version1.pdf>.
 Προσπελάστηκε στις 7/1/2015